זכרונות

מאת

בנימין זאב יעקבזון

Digitized by Project Zikaron
Touro University-NY Libraries
www.zikaron.tourolib.org
2024

בהוצאת המרכז לספרות חרדית בארץ־ישראל
ירושלים ה' תשי"ג

כל הזכויות שמורות
להוצאת המרכז לספרות חרדית בא"י

דפוס ספצרא, ירושלים

אלה אזכרה ואשפכה עלי נפשי... מה
תשתוחחי נפשי ותהמי עלי הוחלי
לאלקים כי עוד אודנו ישועות פניו
(תהלים מ"ב)

ב"ה

אם אני מביא בזה את זכרונותי לדפוס, ובתוכם גם התוספת, מוכרח אני להטעים, מדוע אני עושה כן בנגוד לדעתו הרמה של מורנו רבי יעקב רוזנהיים שליט"א במכתבו היקר כפי שאפרסמו לקמן.

אני מניח שרבנו הגדול רצה להזכירני לדברי הש"ס בעירובין ס"א לענין ה„שב שנין". וכן מחקתי מן התוספת כל משפט וכל דיון על הדברים בארץ ישראל. אך העבודה בשבדיה בפקודת ה„ועד ההצלה" ובבית־ספר לידינגה, היא ענין של ה ע ב ר, היא ממיטב זכרונותי והיא נותנת לי ההזדמנות, לברך בברכת התודה את כל אלה, שהיו לנו לאחי־עזר ולאחי־סמך בעת הצרה.

הרחבתי הדבור על עיר מולדתי ה מ ב ו ר ג כל כך — לא רק כדי לתאר אחת מן הקהלות הגדולות שנהרסו, הגם שאף זה נראה לי חשוב — כדי שבני ובני־עירי ידעו מחיי א ב ו ת י ה ם. כ י ב ח י י ע צ מ ם צריכים לשאוף להיות „בני ירושלים" או „בני בני־ברק" ולא „בני המבורג בירושלים" וכדומה, כי אחרת לא יזכו לאוירא דארץ ישראל.

תרגמתי בעצמי את הכתב־יד מן המקור לעברית, למרות שאני יודע שאיני יודע, כי לא חפצתי לעשות מדבר שיצא כולו מעומק לבי ענין של סגנון.

אך תודה רבה אני חייב לידידי כה"ר פישל גלרנטר נ"י, אשר עבר על הגליונות של חבורי זה לפני הדפסתם. חלקו בעמל זה סימן נוסף הוא לרגשי הידידות הנאמנה המובעים לי במשך עשרות בשנים.

ירושלים עיר הקדש, כ"ד מרחשון התשי"ג (ביום מלאת שלושים שנה לבני בכורי יצחק נ"י).

ב. ז י.

מ כ ת ב

מכבוד מורנו רבי יעקב רוזנהיים שליט"א

תל־אביב יום א' דחנוכה תשי"א

לידידי הרב יעקבזון הנכבד שליט"א

אתמול אחרי הדלקת הנרות עברתי בהתעניות הכי גדולה על זכרונותיך.

קטעים שונים עשו עלי רושם עמוק, ביחוד הרעיון על „פרנק־פורט דלמטה" ו„פרנקפורט דלמעלה" הוא רעיון נפלא בכלל הרי התואר שתארת יקר עד למאד ויפיו מושך את הלב.

אך אני מציע, להשמיט לגמרי את התוספת. „זכרונות" זקוקים לפרספקטיבה מסוימת, אחרת אינם „זכרונות" אלא „חדשות". חוץ מזה: רק אחרי עשר שנים יתברר לך, מה חשיבות (בבחינה „של־מעלה") השנים משנת תש"ה עד... לחייך; וביחוד החיים פה בארץ ישראל.

על יסוד התוכן העשיר של זכרונותיך בנוגע ליחסיך האישיים הרבים, תקל עלי ההחלטה, לסיים בלי נדר את זכרונותי עם תקופת הכנסיה הגדולה הראשונה: מזמן ההוא והלאה אוכל להפנות את הקורא לזכרונותיך.

בברכות לבביות, ברכת שמחת חנוכה,

ידידיך מכבדך

יעקב רוזנהיים

מ כ ת ב

מכבוד מורנו הנ"ל שליט"א מיום כ"א מנחם אב תשי"ב

...אקוה שלא יארך הזמן וכ"ת יוסיף לשמח את אוהביו וידידיו ע"י הוצאת זכרונותיו על הרקע האגודתי בכל הארצות אשר נסע בהן והכיר כמה וכמה מגדולינו בתור תלמיד או חבר או אוהב. ומאושר אהיה אם אוכל לעזור לידידי נ"י גם בענין זה...

והנני אוהבו הנאמן מוקירו ומכבדו כערכו הרם.

בברכת הצלחה מרובה

יעקב רוזנהיים

ב"ה

פתח דבר.

העבר לעולם הוא עבר;
אך אורות העבר מאירים בכל הוה
וקושרים ההוה בעבר — לעד.

דברים האלה היו כתובים בפתח בית עלמין, שעברתי בו שנה אחרי שנה, בדרכי בימי ילדותי לבית הספר. הדברים הם חרותים על לוח לבי, ועתה אני כתבם על המצבה שאני מקים לכל מה שהיה עדי־נעורי, שהיה אושר עתותי כצעיר ואיש; אני כתבם על המצבה לכל הדברים אשר להם הקדשתי כחי ועבודתי: בית ההורים, קהלת מולדתי המבורג, היהדות באשכנז, היהדות באירופה — הכל היה מלא זוהר וטוהר, ועתה הלך הכל, הוא נאבד ונשרף.

וקושרים ההוה בעבר לעד

מאשכנז הלכתי לקופנהגן ומשם ברחתי לשבדיה, וכעת אני גר עם בני ביתי בשטוקהלם, אשר גם פה זכינו לאהבת רעים. ברוך השם יום יום, נברך את ההוה, ואעפ"כ: ההוה הזה אינו אלא כתקוה יום־יומית אל העתיד, כזכירה יום־יומית את העבר.

יומם ולילה אני רואה מראות ותמונות: ההורים, המורים והמחנכים, מנהיגי הקהלות והצבור; חברים במעשה ובדעה. יומם ולילה אני רואה את עצמי בתוך חוגים, קרובים ורחוקים, אשר מהם קבלתי ואשר להם גם נתתי, אשר הם עיצבו את צורתי. עוד לפני שנים מעטות היו מבצרים ליהדות השלמה, ועתה: המנהיגים הלכו והחוגים נאבדו.

העבר לעולם הוא עבר

וכן אנסה להציב לי ציונים בשורות האלה. ארשם הדברים כמו שבאים אלי במראות היום ובחזיונות הלילה. הכתיבה אינה תמה ואינה

שלמה. זכרוני הוא מקורי היחיד, זכרוני הטועה והמטעה תכופות. כל החומר שהיה בידי אבד ממני, המכתבים ממורינו רבי יעקב רוזנהיים שליט"א שקבלתי במשך הזמנים, כמה מאות במספר, וכן כל מה שפרסמתי בה„איז־ראעליט" על נסיעותי התמידות, ויתר על זה: אני כותב „חד־צדדי". בית הורי ידע רק את היהדות החרדית, סביבתי היתה חרדית, חברי היו חרדים, ומטרת עבודתי ונסיעותי גם היא היתה היהדות החרדית לבדה. אינני כותב „דברי הימים" אלא ממאורעות חיי, אני כותב עבור החוג שלי וראשית כל עבור בני ובתי. נשארתי כמעט לבדי ממאות ידידים וחברים בכל תפוצות הגולה. אני שואף לעלות לארצנו הקדושה, ובדרכי לשם אני רוצה לעשות כפי כחי הדל „נפש" לאותו העולם, שהיה לי ולדכוותי אלף שנים — „המולדת".

„ויעקב הלך לדרכו ויפגעו בו מלאכי אלקים ויאמר יעקב כאשר ראם מחנה אלקים זה ויקרא שם המקום ההוא מחנים": מלאכים של ארץ ישראל באו לקראתו ללוותו לארץ. מחנים: שתי מחנות — של חוצה לארץ שבאו עמו עד כאן ושל ארץ ישראל שבאו לקראתו (רש"י).

תקותי היא שאלו שמכינים לי ולביתי את הדרך לארץ ישראל הם מלאכי השם; יודע אני שאלו שהדריכו אותי ואת כל אשר לי בחוצה לארץ היו מלאכי מרום, היו שלוחי דגבוה, וכל מגמתם היתה להראות לנו את אורח החיים למעלה למשכיל.

אלו ואלו — לבנו מלא תודה מסור להם לעד.

שטוקהלם, ר"ח חדש מנחם אב תש"ד

מבית אבי,

ממולדתי,

ומארצי.

בית ההורים

שבענו בבקר חסדך ונרננה ונשמחה בכל ימינו

הסביבה

אם בקרם של י מ י ח י י נ ו היה טוב, אז הרי כ ל י מ י נ ו טובים מאושרים ומעושרים. ואעפ"כ: הגם שאני זוכר בתודה עמוקה ביותר את האשר, שזכיתי לבלות את ימי הנעורים בחסותו של בית הורי, בחסות הורים כהורי, הכרת תודה זו בלבד אינה הסבה, להעמיד את בית ההורים בראש זכרונות האלה. כי בית הורים זה, אשר אישיותו כולה רוחנית של אבי מורי נתנה לו את חותמו, הוא טיפוסי ל כ ל בתי האבות בהמבורג, שהכירו היטב את הדרישה של בנה הגדול של המבורג, שמשון רפאל הירש: „תורה עם דרך ארץ", וידעו לתת לה צביון מיוחד. זקני המבורג מסוג אבי מורי היו אצילי רוח בשלמות; נמסרו להם מסורות ישרות מרבו של הירש, ה„חכם" יצחק ברנייס, והם דחו את הצד האסטיטי, שנוסף לעקרון של „תורה עם דרך ארץ" ע"י התנאים המיוחדים בפרנקפורט, ושמצא בטויו ביפיפיתו של בית הכנסת ובדברים דומים. יופי זה לא היה בהתאם עם „פשטנותם" המיוחדת, עם חייהם הצנועים. תלמיד אחר של ה„חכם" היה להם למופת, תלמידו הצעיר, ד"ר שמשון פיליפ נתן, תלמיד חכם גדול, מורה בבית הספר „תלמוד תורה", איש ידוע בתורתו ומפורסם כ„חד בדרא" בחכמת החשבון.

הזקנים הללו הבכירו את „חכמת אדום" ל„יפיפיתו של יפת", רובם היו מעט או יותר בקיאים במדעות שונים, אך כולם היו „למדנים". כל ערב, השבת כולה, ימי החופש (במדה שידעו אז מ„חופש"), הכל היה מוקדש ללמוד, וראשית כל ללמוד בש"ס. אך נפשם חשקה גם ללמודי קדש אחרים: התנ"ך ידעו היטב היטב, מפרשי החומש היו בידם (מלבד רש"י הקדוש, הרמב"ן, האבן עזרא, הספורנו וה„כלי יקר" ועוד). זה היה מומחה ב„היוצרות" וזה ב„הסליחות", ורובם ככולם היו בעלי דקדוק ובעלי קריאה. (ד"ר נתן הקדיש את הזמן הפנוי המצומצם לחקור את טעמי התנ"ך וחבר חבור מיוחד על ה„נגינות".) מסיבות, אסיפות, הצהרות וכדומה היו זרות לזקנינו, והיה להם היום מלאכה והלילה — למוד תורה, ולדרכם זו הסכימו

אמותינו, הסכימה אמי מורתי. „נשים במאי זכיין? באקרויי בנייהו לבי כנישתא ובאתנויי גברייהו בי רבנן ונטרין לגברייהו עד דאתו מבי רבנן".

המשפחה

אבי מורי נשא את שמו של זקנו, הרב רבי ש ל מ ה ווינהיים, שהיה תלמיד מובהק של הרה"ג רבי משה טוביה זונדהיימר בהאנוי. רבי שלמה ווינהיים נקרא להמבורג ע"י ה„חכם" למורה ש"ס בה„תלמוד תורה"; אחרי מות ה„חכם" ניהל את הרבנות הראשית עד זריחת שמשו של הרב שטרן, בשנותיו האחרונות היה רב („קלויזנר") בבית המדרש „קלויז ישן וחדש" בהמבורג.

באותו בית המדרש לימד אחר כך חתנו הרב רבי גוטליב יועץ מ ש ה, אחי זקני רבי יששכר י ע ק ב ז ו ן. (ארבעה בנים היו לאביהם רבי מ ש ה ב ן י ע ק ב: שלשה בחרו לשם משפחה: ב ן י ע ק ב (יעקבזון) והראשון הנ"ל: מ ש ה (מוזס). רבי גוטליב היה בעל־זכרון מופלא. בנעוריו הרצה את דרשות ה„חכם" מלה במלה לפני מעריצי ה„חכם", אשר מאיזו סבה נבצר מהם לשמוע את דרשת רבם האהוב בבית הכנסת. מספרים במשפחתנו שאחד מ„שומעיו" האלה הניח לרבי גוטליב סכום הגון מעזבונו.

ע"י אחיו הרב ד"ר מ ש ה, שהיה שנים רבות אב"ד גנעזן, חתנו של הרה"ג מרדכי עמרם הירש הגאב"ד המבורג, היה אבי מורי קשור ברבו האהוב זה גם בעבותות של קרבות. אחותי, רעכא, אשת ד"ר שמואל הלוי ז"ל, היתה כלתו של בעל „דורות הראשונים", רבי יצחק אייזיק הלוי, שידידו הקרוב היה אבי מורי מאז בוא הגדול והחקרן הזה להמבורג.

רבה האחרון של המבורג, הרה"ג רבי יוסף צבי קרלבך, היה בעלה של לוטטה פרייס, בתו של קרובנו (מצד א"מ) ד"ר יוליוס פרייס־ברלין, המחבר המפורסם של ה„מעדיצין בתלמוד", וכן היה גם רבה האחרון של עיר מולדתי קרובנו. אור התורה האיר את ביתם הצנוע של הורי אור גדול.

חברת הש"ס

רבו המובהק של אבי מורי היה רבי לייב אדלר, אשר אצלו למד בתמידות עד חתנותו, אך גם את מיסד חברת הש"ס, מיסדה ורבה, רבי אלחנן גומפרץ, כבד אבי מורי כרבו, הגם שזם כינה את אבי מורי במכתבי תורה רבים אליו כ„חברו". גומפרץ היה יליד פרנקפורט וקנה לו את למדנותו המופלגת אצל הרב אלטמן הידוע בקארלסרוהע (עיר כהונתו של בעל „קרבן נתנאל"). חברים אחרים של חברת־הש"ס היו רבי וולף וורעשנר,

אביו של הרב בהומבורג וחותנו של ד"ר ליפמן שלזינגר; ברוך עמנואל, יעקב גרוסמן, תלמיד של בעל „שבט סופר". עשרות שנים למדו אלו הגבורים יחדו, שהיו גם בחייהם הפרטיים קשורים ע"י ידידות נאמנה. והסיומים שחגגו מזמן לזמן בביתו הפתוח של חברם הוגו מאינץ היו החגים החברותיים היחידים בחייהם היותר פשוטים של רוב חברי החברה. כבר אז בשחר ילדותי הבנתי את אמיתת דברי רבי חייא בר אבא: „אפילו האב ובנו הרב ותלמידו שעוסקין בתורה ונעשו אויבים זה לזה אינם זזים משם עד שנעשו אוהבים זה לזה שנאמר: ואת והב בסופה א"ת בסופה אלא בסופה". פעמים אירע שמר גרוסמן דפק בפתח דירתנו אחר חצות הלילה והפחיד את כל הישנים, רק להוכיח לאבי מורי עוד בלילה, שהצדק אתו בהסברת שטה זו או זו. כמה פעמים קבל אבי מורי בבקר השכם מכתב ממר גומפרץ, כתוב עוד בלילה, והוא בכבודו ובעצמו זקן למעלה משמונים הביאו לתיבת מכתבי־לילה, לברר דבריו או לדחותם — כל כך אהבו את האמת, אמיתה של תורה, אנשי דור דעה זה.

בית הכנסת היינריך־בארט.

מיוחד במינן היו בהמבורג ה„חברות", בתי הכנסת של החברות בלי מספר. בהן חיו אבותינו את חייהם הצבוריים. החברות היו „פוריות" ובימי בחירות גם „נוראות", שכל מפלגה ומפלגה התאמצה להפוך הברה זו או זו למבצרה. נדבר עוד על החברות האלה, אשר שם צמחו החזנים, בעלי־הקריאה ובעלי־התקיעה, אשר שם שלטו הגבאים ו־השמשים. כעת אדבר רק על בית הכנסת של „חברת כלילת יופי ואגודת ישרים", שנקרא בשם ההמון: היינריך־בארט־שול, והלצנים כינו אותו: „אפריקה־הויז", ששם התפללו היותר „שחורים", היותר אדוקים. בבית הכנסת זה התפלל אבי מורי — ובניו עמו — כשלושים שנה. לכתחלה נוסד בית הכנסת ע"י העשירים, שבתי־הקיץ שלהם היו לפני ה„דאמטור", אך במשך השנים נהפכה הסביבה למרכז היהודים. ולמרות שבית הכנסת זה היה בשכנות בית הכנסת הגדול „בורנפלאץ" ובשכנות ה„קלויז", קרוב ל„מושב זקנים" ול„בית היתומים" עם בתי הכנסת שלהם — תמיד היה שם מספר גדול של מתפללים, מספר גדול כל כך, עד שהתפללו שם פעמיים בכל בקר, הן בשבת והן בחול, והמתפללים היו מסלתם ומשמנם של חרדי המבורג.

רבו הקבוע של בית הכנסת זה היה הרה"ג רבי וולף דיאמנט, נכדו של בעל „כתב סופר", איש צנוע ומעורב מאד בין הבריות. ביום הקדוש לפני תפלת נעילה דרש אבי מורי בבית הכנסת „דרשתו השנתית". א"מ

השפיע מאד על השומעים, דרשותיו היו „תפוחי זהב במשכיות כסף", כפי שכינה אותן הרה"ג יוסף קרלבך, רעיונות עמוקות בשפה עדינה, אך בלי שום פאטוס, שהיה שנוא לא"מ כמו לכל בן־המבורג אמיתי. אחת מדרשותיו „השכל האנושי ודבר השם" פרסמתי כדי להראות איך אבי מורי ביאר דברי מדרש־קשים.

בית הכנסת זה — פרושו: כל רהוט שלו — שלח הרב הראשי קרלבך אחרי שואות נובמבר 1938 לשטוקהלם, וכך אני מתפלל גם היום כמעט במקום אבותי, הכל, אפילו לוחות זמני־התפלה מאז, מזכיר אותי יום יום מקום מורם ומוקדש זה. שם התפללו ופעלו ולמדו מיקירי עיר המבורג. לפני אותה תבה אני יורד כעת בי"א חודש עבור אמי מורתי הכ"מ, אשר לפניה ירדתי לפני י"ד שנה עבור אבי מורי, אז ב„מולדת" ועתה ב„ארץ נכר".

איך נהפך גורלו של כלל ישראל במשך השנים האלה — וגורלי הפרטי בתוך גורל הכלל: והנני עומד לפני אותו עמוד עם כתבותיו „שויתי השם וכו'" — „תכין לבם תקשיב אזנך".

בית הכנסת היקר והחביב, המקום אשר שם התפללו אבי־אמי ואבי, ועתה מתפלל שם אני עם בני, — ומי יתן שתפלותינו יגיעו למעלה כתפלות אבותינו.

הפינקסן — הלמדן.

אחרי מות רבי יצחק אייזיק הלוי, שהיה רב בבית המדרש בהמבורג, רצו רבים שאבי מורי ימלא את מקומו, אך תקנות בית המדרש אסרו את בחירת „בן־עיר", וכן נתבטל הדבר. אז אמר רבי אלחנן גומפרץ, נשיא הבית המדרש, אלי: „טוב, שלא בחרנו את אביך; רבנים עם תכונות אביך יש עוד, אך בודאי לא פינקסן עם הלמדנות שלו, וכן ישאר אביך „דבר היוצא מן הכלל". וזה היה נפלא: מיד אחרי הבר־מצוה התחיל אבי מורי לעבוד עבור לחמו ולחם הוריו, יותר מחמישים שנה רצופות יצא לפעלו מבקר עד ערב, רק בעשר האחרון היה חפשי מעבודתו ופנוי ללמודו, ואעפ"כ קנה לו ידיעות כל כך גדולות ועמוקות בחכמתנו הקדושה. אבי מורי היה פינקסן בבנקים גדולים, תמיד „קרוב לזהב", אך רחוק ממנו במחשבותיו כמו שהיה רחוק לגמרי מן השאיפה ל„כבוד". זוכר אני את חרדתו, כאשר הרב הראשי ד"ר שפיצר כבדו בתואר „מורינו" ביום מלאת לו שבעים וחמש שנה. היה זה באמת כבוד יוצא מן הכלל, כי רק עוד פעם במשך ימי קיום הרבנות הראשית בהמבורג ניתן תואר זה — לרבי אלחנן גומפרץ ארבעים שנה לפני כן. דעת הצבור היתה מרוצה מאד בכבוד זה, אך אבי

מורי פנה אל הרב בכותבו: „איך לתת תואר זה לאיש שכל ימיו לא ירד לעומקן של התוספות?" וכאשר השיבו לאבי מורי, שהרי כל ימיו למד את התוספות, אמר כמתנצל: „הן, אם קוראים את „הקריאה" — „הבנה".

ועם כל ענותנותו ופשטנותו הקפיד מאד על שם הטוב של משפחתנו. וכאשר אחד מקרובינו „פשט את הרגל" אמר אלי בהתרגשות: „וגם אם תמיד „כיסי" לא היה שלם, זאת נחמתי, ש„שמי השלם" אמסור לכם.

רשמתי את כל הפרטים כדי להראות את צורת ה„בעלי־בתים הלמדנים" בעיר מולדתי, אשר רוב רובם לא היו „בני־ישיבה", ואעפ"כ למדו כל כך בהתמדה ובהתעמקות. פעמים רבות היה לחמם היום־יומי צר מאד, אך „לחמה של תורה" היה נחמתם ועדודם.

אחי הבכור, שאר אחי ואחותי.

תמיד הצטער אבי מורי על שלא זכה שתורתו היתה אומנתו, ולכן החליטו הורי מראש, שאחי הבכור, משה, יקדיש את כל עתותיו לתורה. אחי זה היה בעל כשרון מיוחד וחרוץ מאד, כל שנים עשר שנותיו בבית הספר היה הראשון בכתה. הוא היה חרד ורציני כבר בנעוריו הראשונים. הרב הראשי הרה"ג הירש, כבר אז בן שבעים וארבע, למד שנתים, עד יום מותו, שיעור פרטי עם הבחור בן חמש־עשרה. ממלא מקומו, הרה"ג ד"ר שפיצר, מקרבו גם כן באופן מיוחד, ולמד עמו בכל יום והשפיע על אבי מורי, לשלחו לישיבת פרעשבורג, מה שהיה אז (בשנת תרע"א) לא כל כך מובן מאליו כמו היום. (בשנת תרצ"א קבלתי הפעם הראשונה את פני רבינו הגדול מפרעשבורג, ומיד התחיל להרבות בשבח אחי: „תמונת הבחור מהמבורג עומדת תכופות לפני עיניו, ותכופות הוא מדבר עם בנו בכורו על הבחור מהמבורג, שחשקתו לתורה היתה כל כך עמוקה".) מפרעשבורג הלך לברלין, למד בבית המדרש לרבנים והיה התלמיד החביב של הרה"ג דוד צבי הופמן וידידו של ד"ר יוסף וולגמוט, ונעשה מהר למנהיגו של הנוער החרדי בחברת „פ.י.א", כאשר העיד ד"ר ישעי' וולפסברג בדברי הזכרון עליו. בפרוץ המלחמה העולמית הראשונה נקרא לצבא ונשלח אחרי זמן קצר לחזית. גם שם למד כל רגע פנוי, גם שם היה בקשר תמידי עם רבותיו הגדולים בענינים של הלכה. החיילים הגוים שבחו את אמץ־לבו הגדול, לחבריו היהודים היה למופת בדקדוק המצות גם וביחוד בעתות הסכנה. הוא נפל לפני האויב ביום ו' אלול תרע"ו, באותו יום, שהגיע אצל הפלוגה שלו מנוי עבורו בתור צנזור בביאליסטוק, שהשיג עבורו הרה"ג הופמן אצל השלטונות הגבוהים בברלין. היה זה נוחם גדול לאבי

מורי, שע"י המלצתו של הופמן קבל ידידו של אחי ושל כל משפחתנו ליאו (שמואל) דייטשלנדר את משרה זו.

דמות אחי משה זכרונו לברכה מתאר וולגמוט ב„ישורון": „קרבנות המלחמה שלנו"; הופמן כתב אז להורי, ש„בנו הטוב ביותר אבד ממנו", עזרא מונק: „היהדות החרדית באשכנז הקריבה בו — שכולם אהבו אותו מתוך יראה, — את קרבנה הכי גדול, את תקותה הכי גדולה".

אנחנו, האחים והאחות, ירשנו ירושה קשה: אני, אחי השני אברהם, אחותי רעכא הנ"ל, ואחי ה„צעיר" יששכר. ברוך השם, לא בזבזנו את הירושה: כל בני משפחתנו עם יוצאי חלציהם הולכים באורח החיים, האחרונים כבני ישיבה ובני תורה; ואחי יששכר מוסר כל כחותיו לחנך הנוער בתל־אביב לתורה ולתעודה. וכן חי זכרון אחי הבכור משה במעשי משפחתנו — לשמו ולזכרו תאות נפש.

אמי מורתי.

התכוונתי להעמיד לפני עיני את בית הורי, והנה כתבתי על אבי, מורי ועל אחי הבכור. ואמי מורתי? אמנם צודקים חז"ל במאמרם ששת חבר הרי היא כחבר. האיש היהודי ממלא תפקידו אך ורק הודות להתמסרותה של אשתו. ואם אני רואה את הורי, את אבי עם רצינותו הכבדה — רק ע"י אמי העליזה בצדו מצא דרכו בחיים החצוניים. איך השלימה טיבה המזהיר, מלא חן את טבעו הכבד. כמה פעמים מצאה אמי מוצא גם שם, אשר כל חכמתו וכל ידיעותיו של אבי מורי לא ראו אותו. איך כבדה אותו, ואיך למדה את בניה, בהיותם עוד קטנים, להעריך את אישיותו הרוחנית של אביהם, וכן להעריך את כל ערכי רוח בכלל.

וכמו שהיתה האשה הכשרה לבעלה והאם ששימחה את בניה, כן היתה בת ואחות למופת: בימי נעוריה כבר נשאה בעול עם הוריה: הבת ט"ז קראה בכל ערב וערב כמה שעות לפני הספרן־הראשי של הספריה בהמבורג; הבת עשרים היתה מורה בבית ספר לנערות, ואחר כך נסעה לפרנקפורט לחנך את הבנים היתומים־מאם בבית זונדהיימר המפואר.

אבי מורי כבד את אשתו כרום ערכה, אשתו המשכלת מתת אלקים. וכמה פעמים העיד עליה: „מטבעה היא כל כך טובה, עד שאי אפשר לה להיות רעה אף פעם".

בספור הידוע אינו מסכים חיים הסבל שאשתו יושבת בגן־עדן תחת רגליו. הוא נושא אותה אליו והיא יושבת שם ע מ ו בכסא. בטוח אני שכן עשה אבי מורי עם אשתו צירל.

החיים היהודיים בהמבורג.

המסורה הידועה: וראיתם (על האבנים, את הארץ, אותו) מפרשים, ששלשה דברים מעצבים את דמות האדם: הוריו, הסביבה וחנוך העצמי. אני בטוח, שהורי קבלו הרבה מאבותיהם, הרבה קנו להם מכח עצמם, אך כמו כן זכו ללא מעט מן הסביבה, שבה חיו, מן האדמה אשר עליה בנו ביתם: התנאים היותר טובים שעזרו, לחיות בהמבורג חיים נאמנים לתורה ולתעודה, להיות בהמבורג יהודי ירא וחרד.

הקהלה („דייטש־איזראעליטישה געמיינדה") ויחסה לארגוני הדת („קולטוספערבענדה").

איכה היתה לזונה קריה נאמנה מלאתי משפט צדק ילין בה ועתה מרצחים

„וכי המבורג נקראת קהלה"? כן אמר הש"ר הירש לפי השמועה לאחד מקרוביו מהמבורג שבקר אותו בעירו. בדברים קשים אלה כיון הירש ל„שטה ההמבורגית" („המבורגר סיסטעם"), שהניחה העזרה לעניים, קבורת המתים וצרכי החנוך לקהלה, ועניני ה„קולטוס" לארגוני־דת מיוחדים: ה„דת" האורטודוקסית ל„ארגון בתי־הכנסת" (סינאגוגן־פערבאנד) והקולטוס החפשי ל„ארגון הטעמפעל" (טעמפעל־פערבאנד), לשניהם היתה הסמכות המלאה בתוך הקהלה.

הבאתי את דברי הירש, לא כדי לסמוך את עצמי עליהם ולהביע את דעתי על „המדיניות הצבורית" אז (וכן עתה), כי אני כותב כעת מתוך רגשי תודה ומתוך כאב־לב ולא לתכלית מדינית מסוימת, — צטטתי אותם, כדי לתת נמוק קצר על התהוות קהלת המבורג, היחידה במינה הן במבנה שלה והן בקונסטיטוציה שלה.

הקהלה ההמבורגית הנ"ל (בנגוד לקהלת הספרדים בהמבורג, אשר אחד מ„חכמיה" כבר היה מן הלוחמים היותר נלהבים, נגד שבתי צבי), היא קהלה בפני עצמה צעירה לימים, שנוסדה אחרי ימי נפוליון הראשון. עד אז היתה היא חלק של שלוש הקהלות אה"ו (אלטונה—המבורג—ונזביק). על שלוש הקהלות האלו בימי קדם לא אכתב פה, אחרי שהרב בבית המדרש באלטונה, הרה"ג יחזקאל דוקיס, הנציח בספריו הידועים „חכמי אה"ו" ו„או"ה למושב" את מוסדותיה, חכמיה וגדוליה. בתוך הגדולים המפורסמים האלה היו רבי איצק"ל המבורגר, רבי יחזקאל קצנלנבוגן (בעל „כנסת

יחזקאל") רבי יהונתן אייבישיטץ ומתנגדו הגדול רבי יעקב עמדין (היעב"ץ, בנו של ה"חכם צבי").

זעזועים רבים עברו על הקהלה הצעירה. ייסודו של ה"המבורגר טעמפעל" הראה לעיני כל את כוונות ה"מחדשים", שהתחילו אז את מעשיהם. המלחמה מסביב ל"טעמפעל" וכן אחר כך, מסביב ל"סדור" המחדשים, ידועה היא מתוך שאלות ותשובות גדולינו, ולכן לא נעבור פה עליה.

הקהלה עצמה לא שינתה את צורתה: הקהלה היתה חרדית — הטעמפעל ובוניו היו ענין פרטי. אך זה היה למורת רוח המחדשים. הם יצרו תנועה גדולה, אשר חבריה איימו לצאת את הקהלה, וכן כדאי הוא לקבע, שה"יוצאים" הראשונים לא היו החרדים אלא פורקי העול אלה. כדי למנוע את פרוד זה, המציאו את ה"שטה ההמבורגית". הקהלה קבלה עליה את התפקידים ה"נייטרליים" (אז חשבו שגם החנוך הוא ענין נייטרלי), ומסרה ה"קולטוס" לארגוני הקולטוס. וכך הכניסו, מלבד בתי הכנסת, עניני הכשרות כמו שחיטה, אפית המצות, מילה וכו' לסמכותו של הסינאגוגה-פערבאנד, והרב שלו היה בפועל הרב הראשי של הקהלה, כן היה חי בלב הקהלה ובלב כל העולם התורני — "הרב דהמבורג".

בחסרונותיו הרבים של הסדר זה הכירו גם ממליציו היותר נלהבים, אך האמת היא, שגם מתנגדי סדור זה הודו, שיכלו לחיות בתוך מסגרתו. היו זמנים שחיו חיים נעימים, ולעומתם זמנים שחייהם לא היו קלים לגמרי, אך — היו, למרות התנגדותם לסדור בלתי הגיוני זה. כי סוף כל סוף, לא הסדור קבע את החיים הציבוריים, החיים בתוך הקהלה, אלא האנשים שעמדו בראש קבעו. וראש וראשון קבע הרוח שחי בלב ה"בעלי בתים" והרוח שפעם במוסדות, שהצמיחה אדמת המבורג הפוריה. וכמדומני שלפעמים היו הסכסוכים בין ה"חברים" בתוך הסינאגוגן-פערבאנד יותר חריפים מהמשא ומתן שבין החרדים והחפשים בתוך הקהלה. אולי, מפני שבקהלה חיו זה אצל זה ובפערבאנד זה עם זה, ואולי גם מפני שאחדים ממנהיגי הקהל היו באמת אנשים "ליברליים", ואולי מפני שהמשפחה החשובה ביותר בהמבורג — משפחת הבנקאים ווארבורג — היתה שמרנית מאד ועמדה תמיד בקשר חזק עם הרבנים הראשיים, וידעה לבנות את הגשר בין היריבים.

חוג החרדים, אשר נמניתי אליו, עמד כמעט מחוץ לכל עבודת הקהלה; ואחרי שהקהלה אשרה נגד פסק הרב את בחירת הנשים, הן לבחור והן להבחר, יצאנו את הקהלה. ולכן אני חושב להיות עד מהימן, אם אני מעיד שפעולות הקהלה בשטח ההומניטרי היו נהדרות מאד. כל מוסדות הקהלה הונהגו על פי הדין — גם זה לא היה מובן מאליו בקהלות אחרות

עם רוב של פורקי עול—ואחרון אחרון: חביב לי להדגיש כי בכל הקהלה חי רוח של אהבה ואחוה. הן הפרנסים והן הפקידים, כמעט בלי יוצא מן הכלל, היו אנשי לב טוב, והמזכיר הראשי האחרון של הקהלה, ד"ר נ. מ. נתן, עומד לפני תמיד ולעד כהחסדן האמיתי, שתמיד היה בעל חובות גדול למרות הכנסתו החשובה. כל כך הושיע מכספי עצמו, אם כיס הקהלה לא היה פתוח לאותה דרישה — זכרונו לברכה.

הרבנים בהמבורג.

והיו עיניך רואות את מוריך...

ה"חכם", הרב שטרן, הרב הירש, הרב ד"ר שפיצר, הרב ד"ר קרלבך — חמשה רבנים אלה היו המנהיגים הרוחניים של ההמבורג של הורי וגם של התקופה שלי.

גם החכם יצחק ברנייס, אע"פ שאבי מורי נולד שנים אחדות אחרי מות החכם כבן החמשים. מכל-מקום נשאר זכרונו חי בלב משפחתנו, דברי תורתו הי' נמסרים במשפחתנו מפה אל פה, מדור אל דור. והיו שכבדו את בני משפחתנו כ"אנשי החכם", והיו שכינו אותם שלא לשבח.

גם איש כל כך רחוק ממנו כמו המשורר היינה מושפע מאד מאישיותו הנשגבה של החכם. אפיני הוא, שבעצמו דרש לקרוא אותו "חכם" ולא "רב". אחרי שמנהיגי פורקי עול כינו את עצמם בשם "רב", מאס בתואר זה. ה"חכם" חפץ למסור לדורו ולתלמידיו את המסורות של החכמים הספרדיים שישבו על כס הרבנות בקהלה הספרדית בהמבורג וכיהנו בטהרה ובקדושה.

ואם ה"חכם" השפיע על איש זר ומרוחק כמו המשורר הנ"ל, כמה גדולה השפעתו על אנשי שלומו. ה"חכם" לחם נגד המחדשים בכל אמצעיהם הם: הוא הכניס את הדרשה (פרעדיגט) בסדר העבודה, כמו שהיא היתה עיקר פלחן המחדשים (מנהיגי הטעמפעל כינו את עצמם עוד בשנים האחרונות "פרעדיגער"). אמרו על דרשות ה"חכם", שכולם שיבחו אותן, שאך יחידים הבינו אותן. התלמיד הקרוב ביותר והמבין ביותר: שמשון רפאל הירש מסר במכתביו מעט מאוצרו הרוחני של החכם לדורות הבאים, כי אף שורה כתובה אחת מכל מה שדרש והגה ה"חכם" לא נמצאת אחרי מותו.

מספרים נפלאות מלמדנותו וכח הזכרון של ה"חכם": כשרק בן עשר שנים ידע את כל מסכת בבא קמא עם כל המפרשים בעל פה, מספרים שידע לצטט את כל ספר תהלים מלה במלה מאחור לקדם. אך נאמנה מסורה זו, שמעידה על כח נפשו: בחנוכת בית הכנסת של בית החולים הגדול

בהמבורג („ההקדש") שהתנדב עם כל רהוטו האלוף הידוע שלמה היינה, דרש ה„חכם" ולא הזכיר ואף לא רמז את שם המתנדב בכל נאומו; ותרגז כל העיר. אך ה„חכם" השיב תשובתו, המלאה גאוה וענוה כאחד: „החכם נבחר לתת חלקו בחגיגות לשבחו של מקום, אך לא בחגיגות להחניף לבני אדם". מדה זו מסבירה מדוע תלמידו ש. ר. הירש נעשה — ש. ר. הירש.

ה„חכם" היה הקברניט שניהל את הקהלה בהמבורג תוך המים העזים של הריפורם, הוא חיזק את החלשים ונתן מכחו הברזל לעם שהלך אחריו. אחרי מותו הפתאומי יגעו מנהלי הקהלה למצא איש שהיה מוכשר לשמור את המבצר שבנה החכם ביד חזקה ובלב נכון, יגעו ומצאוהו ברבי אשר אנזלם שטרן, תלמידו החביב של ה„וירצבורגר רב", והתלמיד היה כרבו המפורסם חומת נחושת ועמד על משמרתו באמונה שלמה ולחם מלחמת השם בגבורים. לפי הגר„א שיבח שלמה המלך כחלקו מכל עמלו את התקנות שתקן לטובת הכלל: עירובי חצרות ונטילת ידים (סנהדרין כ:). וכן יש לשבח את עמלו של הרב שטרן לטובת קהלתו המבורג: הוא חיזק ותיקן את המסגרת לחיים הצבוריים של החרדים בכלל ושל הנוער בפרט. תחת הנהלתו החזקה נבנה ה„תלמוד תורה", שיסד זקנו של ש. ר. הירש, רבי מנדל פרנקפורטר, לבית ספר תיכוני (כמדומה אני, הראשון של יהודי אשכנז); הוא חיזק בכל אישיותו הכבירה את בית המדרש „קלויז הישן והחדש" בהמבורג, המקום המצוין למלמדים וללומדים; הוא בנה את בית החיים „לאנגן־פלדה" (ראה למטה) ע„פ כל תנאי הדין נגד רבים וגם אדירים שהתנגדו לו. וכל העולם כולו ראה שכאן פעל איש שלא סר אף צעד קטן מן הדרך שהיתה דרכו, דרך התורה התמימה.

המחלוקת מסביב ל„בית החיים", שבה השתתפה כל היהדות החרדית באשכנז הן בפועל והן ע„י שאלות ותשובות, (כי מלבד הענין כשלעצמו נלחמת גם יחד המלחמה העיקרית עבור טהר פסק־הדין, עבור נצחיות ה„שלחן ערוך" כהפוסק האחרון בחיי הקהלה), מחלוקת זו עשתה מקהלת המבורג אגודות אגודות. ואחרי מותו — הוא לחם עד יומו האחרון ונצח — היתה המבורג זקוקה ל„איש על העדה", לאיש שידע לאחד ולאגד את האחים הקרובים, שנעשו במשך הזמנים רחוקים איש מרעהו. האיש הזה היה רבי מרדכי עמרם הירש, שהיה אז הרב בפראג.

כאשר מת הרב הירש בשנת תרס„ט הייתי בן חמש־עשרה, אך תמונתו עומדת עוד היום לפני בכל צביונה בכל נעימותה. בזמניו האחרונים זכיתי לשמשו, ושמוש תלמיד חכם זה היתה המתנה הכי טובה, לה זכיתי בימי נעורי. אחרי מותו הרשו לי לבחור לי מזכרת מעזבונו, ואני בחרתי

לי (בחוצפת הנער) זוג מזוגות התפלין שלו, שעד היום הן פארי הכי יקר.

הנאום הראשון שנאמתי היה ההספד על הרב הירש בימי השלושים בחברת צעירים. עוד היום, אחרי השנים הרבות, זכורים לי הדברים שבהם פתחתי: „יהודי המבורג אבדו אביהם", כן הודיעו הפרנסים את מיתת רבינו הגדול, ואנו, הנוער, אנו מודיעים ברבים: „הסבא מת לכולנו". כן התאבלו עליו גם הצעירים, כה גדול היה צערם.

מאיזה מעין נבעה האהבה לרב, אהבת הזקנים והנערים, אהבת הגדולים והקטנים, אהבת הלומדים ואהבת ההמון? היא נבעה מאהבתו בלי־מצרים לכל זולת.

לא אדבר מגדולתו בתורה, מדרשותיו מלאות חכמה, מדרכו לתת צדקה, מפעולותיו הכבירות למען קהלתנו — הוא יסד את בית הספר התיכוני לבנות ופעל הרבה לבנין בית הכנסת הגדול (בורנפלאץ) — על זה לא אדבר, כי כל זה נמצא גם אצל מנהיגים גדולים אחרים, אך ל ב ו: זה היה באמת נס מיוחד, המעין המתגבר שהחיה את כל אחד ואחד. כמעט אין ב י ת חרדי בהמבורג אשר לא נמצאת תמונתו שם, אך בטוח אני שתמונתו היתה ב כ ל ל ב ו ת, כי גם היהודים החפשים אהבו אותו אהבה רבה. הוא, שכבר בימי נעוריו היה הנאמן והמיעץ של המנהיגים המדינאים בארץ מולדתו אונגרן, הוא נשאר גם בימי השיבה הידיד של האיש הפשוט מבעלי־בתין, הידיד של כל ילד וילדה. הוא, שחבריו היום־יומיים היו אביי ורבא, הוא מצא את השפה לנחם את העלם בשוק שצעצועו נאבד ממנו. ה„לב הטוב" עם כל מתיקותו וחכמתו, עם כל נדבנותו ורחמיו על כל הברואים — חשבנו שחלק טבעי הוא ממנו, אך עתה אני יודע שקנה אותו כמו שקונים כל מדה מעולה: ע"י כבישת היצר וע"י החנוך העצמי בכל עת ובכל שעה. לבו הטוב היה כאבן הטובה שהיתה תלויה בצוארו של אברהם אבינו שכל חולה הרואה אותה מיד מתרפא (ב"ב ט"ז:), הוא היה ה„מרדכי היהודי", גדול ליהודים ורצוי לרוב אחיו דרש טוב לעמו ודבר שלום לכל זרעו.

וכאשר מת זקן ושבע ימים, היה נראה כבלתי אפשרי — שאחרי ה„חכם", אחרי הרב שטרן, ואחריו — למצא איש שיוסיף עוד זיו לכסא־הרבנות בהמבורג, חששו שכבר עברו ימי זוהר קהלתנו ורבנותה, שכבר עברו הימים, אשר בהם נשמע דברו של ה„רב דהמבורג" גם במרחקים. ורק אחרי זמן רב של דרישה וחקירה ושאילה היטב הושג הדבר והרב ממישקולץ נבחר לרב בהמבורג: א ב ר ה ם ש מ ו א ל ב נ י מ י ן ש פ י צ ר. וכאשר זכיתי להיות תלמידו משך עשרים שנה, כאשר זכיתי להכירו

לפני ולפנים, בכל פרטי מהותו ובכל הכמוס באישיותו, אני אשנה ואומר מה שכתבתי אחרי פטירתו: הוא הגשים בזמנים האחרונים את התורה ואת המוסר ביהדות החרדית באשכנז.

רבי אברהם פרנקל, נשיא לשכת החרדים באונגרן, אמר פעם אלי: טעות גדולה טעה רבך. הוא הלך למערב. לו הלך ממישקולץ למקום שקט אי־שם באונגרן, אז זכתה ארצנו ל„חתם סופר חדש" — כביכול. דעה זו של פרנקל המומחה ביותר בשדה זה, מראה, איך העריצו את הרב בארץ מולדתו, למרות שהיה „דוקטור". הוא אהב את האמת אהבה קנאית, הוא שנא את כל שאיפה ל„גם... וגם" וידע רק את „או... או" הברור; „רק יראת אלקים וח"ו לא הפחד בפני האדם", כן זרזני בלקחי ממנו את ברכת הפרידה טרם נסעי לקופנהגן להיות שם שומר המשמרת. בדברו עמי חשבתי בחפזו שרבי אמר לי דברים המובנים מאליהם, אך אחרי זמן הכרתי איך קשה הוא התפקיד הזה. הוא לחם בהמבורג מלחמה קשה, מתנגדיו אמרו שהיה „קפדני", אך האמת היא, שהוא דרש תמיד את הצדק. כלפי חוץ היה נראה לזמנים כגאה. אך אליבא דאמת היה ענותן גדול, ענותן מול כל גדולה אמיתית, ענותן מול כל הנאות החיים, הענותן הכי גדול מול — הגמרא. בשעת השיעור לא אמר אף פעם: קבלו דעתי, אלא שמע וקבל דעת התלמיד כדעת חבר.

שלא מרצון הופיע באסיפות, ואעפ"כ, כשנבחר ליושב ראש אגודת ישראל באשכנז, עמד בנאמנות על משמרתו. מול אחרים — לרחוקים לא גילה פנימיותו, אך לקרובים לו, הראה חבה וחבוב יתרה וכל הליכתו היתה — הצנע לכת.

בחבורי „פירות מפוזרין" נסיתי להטעים, מדוע הרב שפיצר השפיע כל כך על חברי ועלי: מי שראהו מאחורי הפרגוד ראה את הגדול. „הוא היה נתון לעתות בלי תורה כשר התורה, הוא היה נתון לעתים מלאות שקר ומרמה כעמוד האמת והאמונה, הוא היה נתון לעתות של יראה לפני המושל, לעתות בלי יראת הבורא „כעבד השם הנאמן".
וכן היה לי — וכן הוא לי עוד היום — המופת של „הרב בישראל", וכן לא אוכל לכתב על ממלא מקומו, רבי יוסף צבי קרלבך, בלי לדמות זה לזה.

הרב שפיצר היה שדה חטים מבורך, הרב קרלבך ערוגת הבושם; הרב שפיצר היה תלמיד חכם שקט ופנימי, הרב קלרבך האמן, שצייר את היהדות החרדית בצבעים מזהירים. הרב שפיצר ידע רק את הסיסמה: „מי לשם אלי", ורצה לקבל בצבאו רק את החזקים ואת הבחונים, אך הרב קרלבך נתן את כחו לכל מי ש„דרש את השם" וסלל לו מסילה להכרת

היהדות. הרב שפיצר העשיר את אלו שכבר בא, הרב קרלבך קרב את הבאים.

קרלבך היה המגנט הגדול לאלו הבנים שרצו לשוב לגבולם. וכל כמה שעינו את היהודים באשכנז יותר ויותר, כן הרבה קרלבך להיות יותר ויותר „נחמת עמו". אני בעצמי קבלתי מכתבים מידידים בהמבורג שכתבו לי: „הרב הוא מלאך טהור ממש". וזה לנו האות: יחד עם קהלתו, עם אלפים מבני קהלתו, נסע לגולה, לגולה ולחשך העולמי ובלי כל תקוה, הוא נסע, לא אנוס על פי שום צו, לשבת בתוך עמו ולמות עם עמו, עם קהלתו. קרלבך מת יחד עם אשתו העדינה והיקרה ויחד עם ארבעה מבניו אותה מיתה המשונה, אך הוא חי בספריו על שיר השירים, ועל הנביאים ועל קהלת, שכולם הם מלאים אמונת חכמים, מלאים זוהר וטוהר. הוא חי בלב כל היהודים הנותרים „הרב האשכנזי", שחי, סבל, גלה ומת יחד עם קהלתו. הוא נסע לפני קהלתו, עמוד הענן לנחותם הדרך ועמוד האש להאיר להם — בלילה. הוא חי לעד ולעולמים, כי הוא הגשים האידיאל, שהעמיד לפני קהלתו בשעה שעלה על כסא הרבנות בהמבורג: „וזאת תורת האדם" בתודתו של דוד המלך — הדברים האלה קובע הסופר בדברי הימים: „וראיתני כתור האדם המעלה", דהיינו הך: האדם השואף למעלות הכי נשגבות, הוא מגשים את התורה שנגלתה לאדם.

מלבד החמשה הגבורים האלה שעל כסא הרבנות בהמבורג, עמד עוד ששי על הדוכן שם: הרב נחמיה צבי נובל, אשר בתור רב החרדים בקהלת פרנקפורט התאסף סביבו מספר גדול של תלמידים ומעריצים. ואשר פראנץ רוזנצוייג שבחו כפעם בפעם כהדרשן הגדול ביותר בזמננו. נובל היה בשנותיו האחרונות של הרב הירש „המשנה לרב" ואחרי מות הרב הירש היה יותר משנה ממלא מקומו עד שנקרא לפרנקפורט. המבורג היה רגיל לשמוע את הדרשה של הרב הירש, שדבר אל שומעיו כאב לבניו, דרשתו היתה מלאה חכמת התורה ודברי המדרש. הרב הירש השמיע דברים ברורים ופסוקים, אך לא בעיות ושאלתות. לרב נובל היתה דרך אחרת, הוא היה חקרן וחושב מחשבות. אנשי המבורג, שאהבו את הפשטנות, לא ידעו להשלים עם דרכו המיוחדת לו. לדוגמא אציג פה מו"מ בין נובל ואבי מורי שהעריך מאד את הרב נובל בתור אדם ותלמיד חכם. אבי מורי בכל ענותנותו דבר גלויות עם הרב נובל על דרשותיו הפילוסופיות. נובל השיב לו: „וכי המורה נבוכים אינו יקר בעיניך"? על זה ענה אבי מורי: „מיד אחרי שכבודו יכתב את „היד החזקה", נקבל מתוך יראה גם את „המורה נבוכים" ממנו". המבורג לא היה המקום המוכשר לכחות הרב נובל ולכשרונותיו

הרבות. בפרנקפורט מצא את מקומו, שם מצאו דבריו את ההד הראוי, שם נעשה הוא עצמו למורה נבוכים. ופראנץ רוזנצוייג א ח ד נעשה לו תמורה עבור הצרות הרבות שסבל אצלנו.

מלבד כל כוחותיו הרוחניים היה נובל איש נדיב לב, ועשה הרבה להיות לאחרים האח בצרה. גם לטובתי פעל הרבה והתאמץ מאד, למנות אותי בשנת 1917 ל„עוזר" ברבנותו למען הצל אותי מסכנות המלחמה. הוא עשה הרבה להגשים מטרה זו, הוא עשה זאת לטובת בחור פשוט, בחור משורות האגודה, הוא הרב המפואר, הוא המנהיג המזרחי, וכן אני אסיר תודה לו לעד, תודה עמוקה ולבבית.

כמנורה טהורה עומד בזכרוני הדוכן בהמבורג, כל נר בצבעו המיוחד, אך כל הנרות מלאים זיו ונוגה, מלאי קדושת התורה: רוח ה„חכם" שהיתה מרחפת בגבהי מרומים, הרצינות בדרשות של הרב שטרן, הנעימות הקונה את הנפשות של הרב הירש, האחריות הגדולה בדרשותיו של הרב שפיצר, הששׂ־גונות של הרב קרלבך, המלחמה הרעיונית בדברי הרב נובל — ששה המה הגבורים.

מן הדוכן עוררו רבנינו את הרגש, בספסלי בית המדרש את הרוח. כי השפעתם העיקרית של מורינו ורבינו לא היתה ע"י ה„דרשה" אלא ע"י ה„שיעור". לא הדרשה אלא ה„פלפול" בשבת הגדול ובשבת שובה וההכנות עליו במשך שבועות רבים — ההכנות בתוך כל חוגי הלומדים — זה היה שיא החיים הרוחניים בעיר מולדתי המבורג.

בתי המדרש (קלויזים) ורבניהם; החברות.

מה טובו אוהליך יעקב משכנותיך ישראל

כבר לעיל הדגשתי שהחיים היהודיים בעיר מולדתי היו מסביב לבתי הכנסת של החברות. אמרו בשם ה„חכם", ש„מלחמת הגירילא של החברות" היתה חלק חשוב של החיים הציבוריים בהמבורג. לפני שבעים־שמונים שנה היו ב„רחובות־העלבה", (הרחוב הראשון, השני והשלישי), אשר שם היה אז המרכז היהודי, בתי כנסיות כמעט בכל בית ובית — רפובליקים קטנים שהיו עומדים ברשות עצמם — וכן היו בתי כנסיות בכל רחובות ושוקים של השכונה. בתים אלה — חלקם היו רק בתי תפלה וחלק רק הסניף למוסד מסוים: בה„כ של התלמוד תורה, של בית החולים, של מוסד אופפנהיימר וכו'. אך בעצם היו ה„קלויזים", אשר תפקידם הראשון היה הלמוד, הבעלים של בתי הכנסת. חלק גדול מהם קיים עוד בימי נעורי, זכרוני הראשון קשור בבית הכנסת ב„רחוב גראבען", אך אורי ומאורי בשחר ילדותי היה „הבית

הכנסת הגדול ברחוב עלבה", שנהרס אחרי הקמת בית הכנסת הגדול בורנפלאץ. אותו בית הכנסת ישן היה ילד השעשועים של כל בן־המבורג האמיתי, אהבת נעוריו הבלתי שכוחה, ותמיד יותר אהובה, כהבית הכנסת הגדול בקולהעפען על כל הדרו: ב„עלבשטראססה" היה הכל „בביתם", בקולהעפען היו „מבקרים" בחגים ומועדים. (ניחד עוד הדבור על בתי הכנסת הגדולים).

כאשר עזבתי את עיר מולדתי בשנת תרצ"ב היו שם מלבד שתי בתי הכנסת הגדולים (עם בתי הכנסת שלהם לימי החול) ומלבד הבית הכנסת החדש „דאמטור", שעמד מחוץ לסינגוגנפערבאנד ושמנהגו ומהותו היו כעין ה„סינגוגה הישנה" בברלין, אחד־עשר בתי כנסת — ה„טעמפעל" אינו מן המנין. שלשה רבנים כיהנו ב„הקלויז ישן וחדש", וכן היה רבנים לבית הכנסת „היינריך בארט", לבי"ה „הוהעלופט", לבי"ה גלוקשטראססה, ל„עדת ישרים", מקום התפלה והלמוד של אחינו יוצאי מזרח־אירופה. הרבנים של ה„ואלליך־קלויז", אשר מקדם היה לה בית הכנסת נהדר, התפללו ב„היינריך בארט".

ה„קלויז" (הקלויז ישן וחדש) זכתה לשם וליחס מיוחד. מטעם מדיני: הרב שטרן הפקיד לה את בית החיים „לנגנפלדה"; מטעם רוחני: רבניה השפיעו מאד על הלמוד בעירנו. מרבניה בעבר הזכרתי כבר את אבי זקנתי, רבי שלמה ווינהיים, ואת אחי זקני, רבי גוטליב יועץ משה. הרב המפואר ביותר של הקלויז בימי אבי מורי היה רבי אליקום שלזינגר (רבי „געטש"), צדיק וקדוש. בדורנו חי נכדו הרב רבי יחיאל שלזינגר, ומן המפורש יש ללמוד על הסתום: צדיק בן צדיק (רבי ד"ר ליפמן שלזינגר), בן בנו של צדיק. כמה מעשים ספרו על גדולתו של רבי געטש, תלמידו הגדול של רבי יעקב יוקב עטטלינגר, בעל „ערוך לנר". בימי נעוריו הצליחו חבריו לבשמו בסעודת פורים, וכאשר התחילו לעשות עמו צחוק, עמד על רגליו וצטט לפניהם בעל פה אחת מן המסכתות החמורות מסדר טהרות מרישא ועד סיפא. הצדיקים, לבם תמיד ברשותם ותלמודם בידם.

בימי כיהנו ב„קלויז" יחדו רבי יוסף שמחה הכהן, רבי ד"ר פנחס הלוי במברגר ורבי ד"ר אשר שטיינגוט. האחרון, הקשיש שבהם, היה תלמידו של רבי ברוך ליפשיץ, בנו של בעל „תפארת ישראל". למרות הצרות בקרב משפחתו היה שטיינגוט תמיד עליז, מלא רוח ומלא חן. בימי החול דרש בבית הכנסת „בורנפלץ" בין הערבים, בשבת לפני מנחה ב„היינריך בארט". כל דרשה ודרשה היתה מעשה־פלא. מעשיה קטנה: פעם כאשר החליף דירתו והוא הלך אצל העגלה שנשאה כליו שאלוהו: „לאיזה רחוב נוסע כבודו?" והוא השיב בצחוק: „וכי נביא אנוכי"?!

הרב כהן, „רבי יוסף", היה איש חלש, אך ענק רוחני, אשר בעוריו היה ה„ראש ישיבה" בישיבת בעל „שבט סופר", הוא היה בקי בכל הש"ס והכיר היטב את ספרי הפילוסופים היהודיים, היה נואם מעט פחדני, אך חקרן עמוק. בשנותיו האחרונות היינו שכנים ואבי מורי בקר אצלו כמעט בכל שבת בין השמשות. וזה היה פלא: אבי מורי היה בזמניו האחרונים כבד־אזן והרב כהן דבר בקול נמוך מאד, ואעפ"כ דברו יחדו שעה אחרי שעה על גמרא קשה או על רמב"ן קשה, אשר שניהם אהבו את מפרש זה באהבה מיוחדת, והבינו איש את דברי חברו בהבנה יתרה.

הרב במברגר היה בנו החשוב של ה„זעננהיימר רב", נכדו החשוב של ה„וירצבורגר רב". הוא תרגם לשפה גרמנית את פרוש רש"י על התורה, את „מנורת המאור", את החומש ואת המחזור, וראשית כל את ה„קצור שלחן ערוך" — כדי לזכות את הרבים. הוא היה מלומד גדול, ידע את כל „דורות הראשונים" כמעט בעל פה והכיר היטב את כתיבת הארץ של ארצנו הקדושה, הגם שאף פעם לא היה שם, עד שגולדהור תקן רשימותיו על פי ההערות של במברגר. היה למד ולימד בתמידות נפלאה ובכל יום אחרי הצהרים ישבו על שלחנו בבית המדרש עשרה, עשרים וגם שלושים תלמידים צעירים. שמנה שנים — מגיל עשר עד שמנה עשר — למדתי אצלו בכל יום. דרך למודו לא היתה כפי מזגי, אך דרכי חייו שנטו כבר אז לחסידות, משכוני אחריו. את החשק ללמוד נטע הוא, יחד עם אבי מורי, בלבבי.

ביום השבת של ה„בר־מצוה" שלי קרא אותי לשיעורנו הקבוע. בלב כבד עזבתי את סעודת הבר־מצוה לשמוע אל צוי רבי. הוא למד עמי רגעים אחדים ואז הלך עמי לחדר שני, אשר שם השלחן היה ערוך בכל טוב. ואחרי שברכנו אמר אלי כדברים האלה: „אם גם בשבת של הבר־מצוה למדת שיעורך הקבוע, אז תבין כל ימיך שאין לך דבר שיכול לבטל את האדם מלמודו". הדברים הפשוטים האלה עשו עלי רושם עמוק עמוק. אינו ברור לי, אם רבי זה היה „מחנך" על פי הכללים של מחנכינו היום, אבל ברור אצלי, שאותו מעשה היה מעשה חנוכי נפלא.

רב אחר בבית המדרש אחר (ואלליך־קלויז) בזמן מעט לפני כן, היה מחותננו הגדול רבי יצחק אייזיק הלוי, בעל „דורות הראשונים". בכל שבת נאספו אליו בני התורה הגדולים ביותר שבעיר. הוא למד עמהם הגמרא ב ל י תוספות. נמוקו היה, שקושיות התוספות „מתוך הענין" צריכים הלומדים להקשות מתוך חריפותם, והקושיות „ממקום אחר" צריכים הם להקשות מתוך בקיאותם. אני מניח שאעפ"כ פלפלו בדברי התוספות באופן מספיק.

תלמידים רבים היו גם להרב ד"ר אריה ליכטיג, גם הוא רב בקלויז

זה ומגיד שיעור בישיבה. למודו העמוק, אהבתו לבריות ועדינות נפשו קנו לו את הנפשות. דרך למודו היתה דרך רבותיו הגדולים באונגרן, הוא פרש את הגמרא כשמלה עד שגם השומע הפשוט ביותר שמע־והבין.

דרך הלמוד הליטאי הביא להמבורג הרב הגדול רבי שמואל יוסף ראבינאוו (אצל רבי יצחק הלוי למדו רק יחידים — מיוחדים); ראבינאוו, תלמידו של בעל „חפץ חיים", בא לליבעק יחד עם רבי יוסף צבי קרלבך, כשהלה עלה על כסא הרבנות של אביו שם. כאשר קרלבך נקרא להמבורג כמנהל בית הספר „תלמוד תורה" הביא עמו דיינו המצוין, ופה נבחר הרב ראבינאוו לראש הישיבה שקרלבך יסדה, ולרב של „עדת ישרים". ראבינאוו היה המרכז הרוחני של חוג גדול מכל שכבי העיר, את כולם המשיך ע"י אישיותו הגדולה וע"י דרשותיו וגדלותו בתורה. בכל דרשה ודרשה שפך את כל לבבו. אני שמעתי רבים מגדולינו, נואמינו במזרח. מלבד ה„לובלינר רב" — ויבדל לחיים טובים וארוכים — ה„כהן הגדול" מפוניוז, איני מכיר נואם־דרשן ממדותיו. מהמבורג הלך לאנטורפן כראש בית דין בקהלת „מחזיקי הדת", הוא זכה לברוח משם ללונדון ונבחר שם לרב של בית הכנסת גדול; כך שמעתי רק עתה לשמחת נפשי הכי גדולה.

גם דודי היקר הנ"ל, הרב ד"ר משה יעקבזון, הגיד שיעורים בישיבת המבורג, אחרי שנים רבות של הנהגת הרבנות בגנעזן. פה התחדש כנשר נעוריו, נבחר לרב בבית הכנסת „הוהעלופט" ול„מגיד" של החברה קדישה של הקהלה. הוא היה מטיף נפלא וגם פייטן, ואוהב ישראל במלא המלה.

ידידו וחברו מתקופתם המשותפת במזרח־אשכנז היה הרב ד"ר משה לעוין, לפנים הרב בוראשן. ד"ר לעוין היה מורה בבית הספר „תלמוד תורה", והרב בבית הכנסת „גלוקשטראססה". הוא היה ענותן ופשטן ומעורב מאוד בין הבריות.

בישיבה לימד גם כן הרב יופה, גם הוא יוצא ליטא; איש מאד רציני, גדול בתורתו, עמוק בשטותיו ואישיות טהורה.

על כחו הגדול של רבי אלחנן גומפרץ להרביץ תורה כתבתי כבר לעיל. לא כהתה עינו ולא נס לחה עד קרוב לתשעים. ששים שנה ויותר לא עמד להתפלל שחרית, קיץ וחורף, בלי ללמוד מקודם שיעורו הקבוע הפרטי — הן בביתו והן בנסיעותיו הרבות למרחקים, לארץ ישראל ולארצות הברית. הוא עצמו קרא לשיעור זה, שזיכהו לגמור את כל הש"ס פעם אחר פעם, נופשו היותר טוב ומסחרו היותר נחוץ.

מהמון בעלי הבתים „הלמדנים" אזכיר את רבי יואל רוזנשטוק, את המוהל מיכל יעקבזון, את החריף רבי יוליוס ביברפלד — ומן הלומדים

המלמדים הרבנים דוד כנר וד"ר עמנואל פלאטו. ומן האחרונים לפני החרבן הגדול: ד"ר שלמה שפיצר, בנו בכורו של הרב שפיצר, שלימד אחרי מות אביו את ה„בעלי־בתים־שיעור" של אביו, ומבינים ספרו לי מגבורותיו — ברא כרעיה דאבוה.

„מקור חיים" — ישיבה.

ותלמוד תורה כנגד כולם

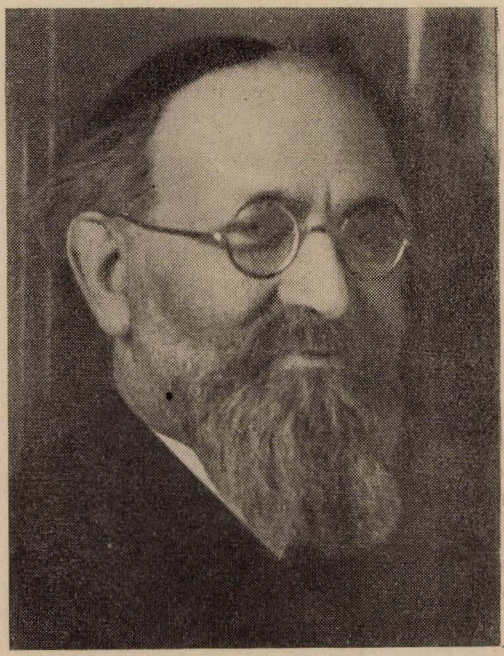
„השעורים הפרטיים", שהגידו כל הנזכרים לעיל ועמהם אחרים, רבים וגם שלמים, הם הגדילו והאדירו את התורה יותר מהשיעורים בפומבי, אך מן הכלל הזה יש להוציא את השיעורים של חברת „מקור חיים", החברה החשובה ביותר ללמוד בהמבורג. ה„מקור חיים", מעל לכל מפלגות. הכיר בשמונים שנה של קיומו רק מטרה אחת: הלמוד ברבים. ובלי שום ספק הרים ה„מקור חיים" לא לבד את כבוד התורה אלא גם את ידיעתה. שם לימדו הרבנים הראשיים שיעוריהם עבור הנוער (הרב שפיצר למד שם במוצאי שבת ה„סוגיות־שיעור" למבוגרים וידע להלהיבם ממש), שם הדריכו הרבנים את בעלי־הבתים העתידים להיות — אם לא למדנים — לכל הפחות „יודעי ספר".

רוב כחותיו הקדיש ד"ר ש. פ. נתן לשיעוריו בחברה זו. כמעט כל ערב לימד שם והשפיע השפעה עמוקה על תלמידיו, שהיו נאמנים לו עד יום מותו, וגם אחרי כן.

עוד היום, פה בשבדיה, ניכרת השפעתו. פה במחנה הפליטים בהעלשין חיים החרדים שברחו הנה מקופנהגן; יהודים מכל הארצות, וכל אחד מנהג אבותיו בידו. אך כולם מותרים על מנהגם ועושים כפי הזקן שבחבורה, הישיש כה"ר הילדסהיים, שנמלט מהמבורג לקופנהגן ומשם הנה. אי אפשר להזיז מדעתו. תשובתו הניצחת היא: כן אמר ד"ר נתן, וכן הוא. וד"ר נתן כבר מת בשנת תרס"ו!

וכן ראיתי אצל בן עירי אחר, ממיסדי חברת „מחזיקי הדת" ויושב ראש של חוג זה, ידידי היקר מוהר"ר אברהם סמסון, כל מה שקרב שרחק, מה שתבע ומה שויתר, הכל היה מבסס בטענתו האחרונה: כן ראיתי אצל ד"ר נתן. וגם אם הצד שכנגד הביא גדולים מפורסמים לראיה על אמיתת דרישתו, לא הועיל כלום: כל החולק על ד"ר נתן כאילו חולק על...!

שני דורות מדקדקי במצות חינך ד"ר נתן. מלבדו, הארי שבחבורה, לימדו, חינכו, והדריכו והרצו אנשים חשובים בחוג זה: ד"ר יוסף היינמן,

הרה"ג יוסף צבי קרלבך זצוק"ל
הרב הראשי האחרון של המבורג

מורה בבית ספר „תלמוד תורה", הרב ד"ר דוד שלזינגר, גם הוא מורה שם, הרב ד"ר במברגר, הרב יופה, רבי נתן הורביץ — החמשה האחרונים עוד בימי. גמרא, משניות, תנ"ך, מגן אברהם — כל תלמיד למד במקום שלבו חפץ. ולילי שבועות והושע־נא רבה תחת הנהלת הצדיק ד"ר ליפמן (אליעזר) שלזינגר — אשרי עין ראתה כל אלה, הלא למשמע אוזן דאבה נפשנו.

ה„מקור חיים" נוסד עוד בימי זקנינו, הישיבה נוסדה בשנות האחרונות של המבורג היהודית. ההנהלה האדמיניסטרטיבית היתה בידי בעלי בתים חשובים, בראשם כה"ר יעקב גולדשמידט הלוי, איש אמונים ורב פעלים. אך רוח החיה באופנים היה הרב קרלבך, והרב ראבינאוו הבריח התיכון.

רוב תלמידי הישיבה באו ממזרח־אירופה, ממקומות התורה, וכן יש להניח שלא באו „לגלות למקום תורה" אלא לשתות ממעיני „החכמה החיצונה". ילידי המבורג שלמדו בישיבה הצליחו שם הרבה, וגם אחדים משומעיה „המזרחיים" מצאו שם פרי רב הודות לראבינאוו ולהתלהבותו היתרה. שלשה מהם היו אחר כך מורים בבתי תלמוד תורה של ה„קרן התורה באשכנז", וגם הם העמידו תלמידים הגונים, ידידי אלו נצולו ממצולה, והם גם עתה ב"ה מחנכים ידועים, איש על מקומו.

גם צעירי אגודת ישראל סדרו שיעורים לנוער, אך שיעורים האלה וכן השיעורים ברבים בה„קלויז" בין מנחה למעריב לא הועילו הרבה, ההמון אכל „לחם חוקו" מעל השלחן של ה„מקור חיים"; זה סידר גם כן הרצאות רמי־ערך, אם בזמנים האחרונים הניח את פעולה זו לאגודת ישראל שהיתה בקשר עם המנהיגים בארץ ובכל העולם.

בית הספר „תלמוד תורה", בתי הספר לבנות.

מהו תכליתו של בית הספר? למלאות מקום האב — בקנית הידיעות (הירש)

לפי דברי הירש אלה היה עלי לצרף הזכרונות לבית הספר לזכרונות לבית הורי. אך אני מודה על האמת, שבזמנים שאני בקרתי את ה„תלמוד תורה" לא היתה ההיכל הבנוי לתורה, אלא מקום ששם למדנו גם תורה. תורה היתה ענין ההוראה כמו — להבדיל — למוד השפות או כמו למוד המתמטיקה. ורוב התלמידים למדו „תורה" באותו חשק שלמדו שאר הענינים פרושו: בלא חשק.

עוד בימי אבי מורי היתה ה„תלמוד תורה" כשמה וכרצון מיסדיה,

מוקדשת בראש וראשונה ללמודי קדש, וחכמות החצונות למדו — גם כן. כבר בימי בני ידעו למזג שאר הלמודים ברוח התורה, אך בימי היתה היא בית ספר תיכוני סתם, בית ספר טוב מאד, אך בשום פנים לא — תלמוד תורה, והשפעת בית הספר על חנוכנו החרדי לא היתה גדולה. מה שבנו מורים יחידים, בעלי מסירת הנפש, החריבו חברים מבתים חפשים. ותוצאות למוד התורה היו גם כן רק קטנות. יש תלמיד שקבל תעודת־הגמר, וידיעותיו בחומש, בגמרא היו כאפס.

הבחורים מבתי החרדים, שלמדו שיעורם הפרטי בין הערבים, השתעממו בשעת למוד הגמרא בבית הספר; לבחורים מבתי החפשים, אשר כפי הבנתם המצומצמת הותאם הלמוד, היה למוד זה למשא.

והמורים, שהיינו מכבדיהם הנאמנים בשנים האחרונות, המורים שכולנו מהרנו לשיעוריהם ב„מקור חיים", תענוגנו היה, להכעיסם בשיעוריהם בבית הספר. נפגשתי עם חברים שונים מכתתי במשך השנים, ורובם ככולם חשבו כמוני. זכרון אי־נעים זה לבית הספר קאי רק על למודי הקדש, הזכרון לשאר עתות בבית הספר היה יותר נעים. ואני הייתי תלמיד בינוני — „גברא בגוברין, לא חכם ולא טפש".

ובתודה אני זוכר את רוב המורים כמורים אנשי־צדק, כי התלמיד חפץ אך ורק במורה שופט צדק, יהיה המורה קפדן או יהיה רך. ולכן אהבנו כולנו את מנהלנו היקר, ד"ר יוסף גולדשמידט, מופת הצדק והחריצות. ואם הוא — אחרי וכוח בינינו בין מורה — אמר לנו: „דעו, הצדק הוא תמיד אצל המורה", אז ידענו שהצדק היה — אתנו.

אחדים ממורי בית הספר: הזקן, כה"ר דניאל איזק, שהיה כבר המורה של רוב אבותינו, כה"ר קלמן רוטשילד, האיש המלא תורה וחן, המורה מאיר קיססינגר (עם אחיו „הצעיר", בן היותר משמונים, נפגשתי בשטוקהלם, והוא ספר לי, שהוא ושלשה אחיו, כולם מורים, הורו יחדו כמעט מאתים ושלשים שנה!), המורה בדריאן, בעל לב הטוב, המורה ליכטנשטטר, המדקדק במצות, ואחרונים אחרונים — האחים שלזינגר. מהור"ר ד"ר דוד שלזינגר שלימדנו גמרא ואנו מררנו את חייו כל כך — והרב שפיצר כינהו כ„חסיד וגאון" — ומהור"ר ד"ר ליפמן שלזינגר, האיש המורם מעם. אז לא ידענו מגדולתו האמיתית, אך הרגשנו כי הוא איש מיוחד, איש היוצא מן הכלל, כעין צדיק נסתר. כל האנשים האלה — וגם אחרים — ודאי היו בעלי מקצוע בלי דופי — אך שמלאו לנו מקום האב בקנית הידיעות, פרושו: ידיעות התורה, לזה אינני מסכים. זה וזה השפיעו עלינו השפעה רבה במשך השנים, אך לא בזמננו בבית הספר.

זאת שאמרתי: כבית ספר סתם היתה התלמוד תורה מצוינת, התלמידים שהלכו משם לגמנסיה, היו שם התלמידים הטובים ביותר; העובדה עצמה, שלמדנו בבית ספר יהודי היתה יקרה וחשובה, ואולי לא הערכנוה כהוגן מפני שהיא היתה לנו כהדבר המובן מאליו — אך בעמדנו על דברים שעיצבו את היהודי החרדי — שם עומד בית הספר רחוק מבית ההורים. ונדמה לי שכך צ ר י ך להיות, גם אם בית הספר הוא המצויין ביותר: האב הוא המורה הראשון, האם היא המורה הראשונה, ותמיד ולעד: „אבי־מורי"; „אמי־מורתי".

אך תועלת אחת, תועלת מיוחדת קבלנו ע"י תלמוד תורה: עשיר ורש שלחו שמה את בניהם, כולם קבלו החנוך השוה — והיחידים, בעלי הכסף, בעלי הגאוה, ששלחו את בניהם לבתי ספר הגוים, היו הדבר היוצא מן הכלל שקיים את הכלל. הנוער לא ידע מנגוד הכספי שמחריב את העולם. „ולהזהיר בבני העניים", לזה עמד מנהלנו ד"ר גולדשמידט על המשמר.

הבנות לא היו מאושרות כהבנים: בנות העניים והבינונים הלכו לבית ספר הקהלה (קארולינענשטראססה), בנות האמידים לבית ספר לבנות (הגבוה) בביברשטראססה. לעולם לא הבנתי מדוע הרב הירש, אשר ודאי וודאי לא העדיף את העשיר בגלל עשרו, נתן שמו והשפעתו לייסוד בית ספר זה. אני משער שהטעם הכמוס היה, לבנות בית ספר, לכל הפחות לבנות, שיהיה בלתי תלוי בקהלה, אני משער כך, אחרי שראיתי איך הרב שפיצר מסר כל כחו ומרצו לקיים את בית הספר הזה, גם הוא לא הדר פני העשירים, אלא קרוב לודאי היה הטעם הנ"ל הטעם האמיתי, והוא היה טעם לשבח.

ואם אני רואה את התלמידים שהיו אתי יחד או כמעט בזמני בבית הספר — רק מעטים מהם קנו להם שם בתוך עמנו, ואני מסופק, אם המעטים שכן זכו לשם, זכו לו הודות לחנוך שקבלו בבית ספר שלנו: הגאון יחיאל שלזינגר, הלמדנים הגדולים ד"ר שלמה שפיצר וד"ר פיליפ ביברפלד, החקרן ד"ר ישעי' וולפסברג, מנהיג המזרחי; ד"ר יששכר יואל, הספרן הידוע, הירא והחרד. וכמו כן אני משוכנע, שד"ר פלק שלזינגר, הרופא המומחה והמנהיג של אגודת ישראל, קנה לו הן ידיעותיו והן כשרונותיו לאו דוקא בבית הספר שלנו.

בתי הכנסת הגדולים: הסינגוגנפערבאנד.

ד' מעון אתה היית לנו: אלו בתי כנסיות ובתי מדרשות

כמו שלא אוכל לתת לבית הספר החלק המכריע בעיצוב אישיותנו, כמו כן אינני חושב, שבתי הכנסת הגדולים שלנו היו המרכז הרוחני של היהדות החרדית בעירנו, כפי שהדגשתי כבר למעלה.

אך מה שבתי הכנסת האלה כן היו: הם היו הבטוי לאגוד כל היראים בימים הגדולים של השנה או במאורעות מיוחדות, אז הופיעו בכל זוהרם ובכל זיום, אז נראה הדרת המלך ברב העם. ואם הריב"ש כותב בתשובתו המפורסמת (תקי"ח): „ומעת גלה כבוד מבית קדשנו ותפארתנו הנה בית התפלה יקרא מקדש מעט ונאספו שמה נדיבי עם אלקי אברהם לתת כבוד לשמו ונקדש בכבודו לקיים מה שנאמר: ונקדשתי בתוך בני ישראל...", אז איני מכיר עדות לדבריו הקדושים — עדות האוחזת את כל הלב יותר מבית הכנסת „אלבשטראססה", עדות יותר נוראה מבית הכנסת „קולהעפן", עדות יותר נעימה מבית הכנסת „בורנפלאץ". בתי הכנסת שלנו לא היו בניני פאר, הם היו בתי כנסיות במלא המובן: הם היו בתי תפלה!

אני זוכר את בית הכנסת „עלבשטראססה" רק מבקר חיי: בכל שבת ושבת הלכנו לשם דרך הרחוקה משכונת ה„גרינדל": אבי מורי עם בניו, ולזמנים גם אבי אמי, הישיש היקר רבי משה וולף, לשמוע פרק מ„הכוזרי" שפרש שם הרב הירש לפני תפלת המנחה. אנו הקטנים ישבנו על הבימה, מתנמנמים: „נים ולא נים, תיר ולא תיר". אך בעד שום מחיר לא ותרנו על שעה זו, כי לפעמים הלכנו אחרי התפלה לבקר בבית הרב, וזה היה שיא ההתרגשות לבן השמנה, לבן התשעה. הרב אמר אל כל אחד ממנו דבר לבבי, הרבנית (אחותו של רבי פייש פישמן, המגיד הגדול מפרעשבורג) חילקה עוגות, והיינו מאושרים אושר בלי מצרים. מה שהרגשתי אז בלא יודעים, הכרתי ביודעים אחרי כמה וכמה שנים, כשקבלתי את פני מרן רבי חיים עוזר בוילנא: בגולה הרי גדולינו מקום השכינה.

כנער בן תשעה השלמתי את התענית ביום הקדוש מתוך גאוה ילדותית. בסכות קבלנו את פני הרב ופתאום פנה הרב אלי: „הצום ביום הכפורים הוא מצוה ולא „ספורט", גם „ינגל", כמוך צריך לדעת את זה". חרדה וחרטה אחזוני, ועוד היום הדברים מצלצלים באזני.

בית הכנסת „קולהעפן" היה בנין גבוה ממדות גדולות; אחרי חנוכת בית הכנסת „בורנפלאץ" פנה הדרו. רוב היהודים עזבו את מקום דירתם ועברו מן ה„עיר" (כן נקראת העיר הפנימית) לשכונות החצונות. רק בימים

הנוראים שב הבה"כ לכבודו, אז התפללו שם כמה בעלי בתים, אשר בכל השנה התפללו בחברות. בימים האלה רצו להתפלל במקום שהתפללו אבותיהם.

גם למשפחת אמי היה שם „מקום־ירושה", עוד מזכותה בבית הכנסת „עלבשטראססה", ושם התפללתי כמה שנים בימים הנוראים. החזן־הראשי גרוס ומשנה־החזן בנימין היו שליחי צבור נאמנים. וכאשר הרב (שפיצר) דרש באחד משלשה ימים הנוראים, אז חלם הבית הכנסת חלומו מן הזמנים שהלכו, הזמנים הגדולים, אשר הקהל עמד צפוף במאותיו הרבים, והרבנים (שטרן והירש) דרשו והחזנים זיסקינד ודרייבלט, השמיעו את קולם הנעים; ויסקינד שהלהיב את הצבור עוד כבן שמונים; ו„הקדושה של זיסקינד" שרו כקטן כגדול.

טוב שבית הכנסת זה נהרס טרם שהארורים באו ושרפו את כל מחמדי השם.

כבר אביו של החזן בנימין הנ"ל היה ש"ץ ונאמן הקהלה. הוא היה הטיפוס של בן־המבורג של הימים הקדמונים. וכמה־מעשיות ספרו ממנו. הוא היה בדחן מפורסם, וכאשר החזן זיסקינד בא מאלטונה להמבורג, ותהם כל העיר משבחו, תמה „רבי מוטיה" ואמר כאשר הראה על בנו הקטן (אחר כך ממלא מקומו): „גם לי יש „זיס קינד" (ילד מתוק), ואין איש ישים על לבו". — וכאשר הפרנס — כפי שהיה המנהג בעירנו — עזר לו לקום אחרי הכריעה ביום הקדוש, אמר אחרי התפלה: „ביש־גדא אני, פעם אחת בשנה בא הפרנס לתמכני, ואז אין כסף בכיסו".

הבית הכנסת של ימי ה„קהלה־שול" בברנפלץ קיים כשלושים שנה, ויום הנובמבר המר (1938) בא — ואיננו.

מיום חנוכו לפני הימים הנוראים תרס"ז עד יומו האחרון היה בית הכנסת הזה הבית הכנסת. רבנים, חזנים, שמשים, פרנסים וגבאים הלכו ובאו, ה„שול" עמדה בתפארתה, כולם התכנסו שם. בשבת הגדול ובשבת שובה בדרשות ובפלפולים של הרב היה המקום צר מלהכיל כל הבאים, אז ניהרו אליו מכל „השכבות", מכל החברות, מן ה„קלויז" ומכל בתי התפלה. (רוב בעלי־הבתים התפללו בשבת־סתם בהשכמה, זה היה רגזם החשאי של הרבנים, ואעפ"כ הודה לי פעם הרב שפיצר, שגדולה מרגזו היתה שמחתו, שבעלי הבתים והבחורים למדו לכבוד המקום בזמן שבבית הכנסת שרו לכבוד המקום וכמה פעמים כמעט עד חצות היום). אך לדרשת הרב בשבת מברכים מיהרו לבא, כי אנשי המבורג אהבו לשמוע דרשות ואהבו עוד יותר לבקרן בבקורת חריפה.

כבר דברתי מן הגדולים על הדוכן, וכן כבר הזכרתי אחדים שירדו

לפני התבה. החזן המפורסם ביותר שזכינו לו היה רבי יוסף רוזנבלט (יוסעל"ה), החד בדרא בחזנות, אך גם חד בדרא במצות צדקה והכנסת אורחים. אחיו, רבי לוי יצחק, היה כמה שנים ממלא מקומו אצלנו וגם אם לא היה שוה לו בחזנות, היה מגיע לו בצדקות וחסידות, נשא שמו של ה„ברדיטשבר", והיה בו מנשמתו של אותו צדיק. בסוף ימיו היה חזן בטרנוב, וכאשר הייתי בשנת תרצ"ז בקראקא בא שמה ושבתנו שבתנו יחד בשמחה ובחדוה.

רבנים גדולים, חזנים גדולים היו לנו, וגם „שמשים" גדולים. רבי אריה וולגמוט, בנו של רבי ישעי' האב"ד מעמעל, היה כה גדול בתורה ובמדע, עד שהרב שפיצר העיד עליו (כמו שמספרים כעין זה מן ה„חתם סופר" ושמשו בפרעשבורג): „הוא עומד פה כשמש והוא הגון לשבת פה כרב".

מ"מ, רבי יהודא רוזמן, גם הוא בר־אורין, היה בעל צדקה מפורסם; עבד גאמן לבית הכנסת וידיד נאמן לרב שפיצר, אשר מאד העריכו, וראשית כל המפרנס הנאמן לכל כלה עניה, הוא היה תמיד הראשון לתת — בסתר.

כמו כל העוסקים בצרכי הצבור האלה, כן עמדו הגבאים מעל לכל מפלגות, הם עמדו על יד הספר. המשרה של גבאי היתה קשה: הן בהשכמה והן בזמני התפלה הרשמיים עמד הגבאי על משמרתו, ואעפ"כ היתה משרה זו מאד מבוקשת, שרק האנשים החשובים ביותר זכו לה. השמות של אחדים: רבי זאב מעללער, האיש המסור לכלל (מסירותו זאת חיה עוד בבנו הרופא ד"ר רפאל מעללער, יושב ראש קהל עדת ישורון בניו־יורק); מאקס שינקולבסקי, מחותנו של הרב ד"ר אוערבך בהלברשטט; שמעון מגנוס, הפשוט והעניו; הרופא ד"ר מנחם בורכארט, איש חסיד ווותיק, פינחס הלברשטט, נפתלי יעקבזון, הרמן כהן, הרמן בכרך — כולם אנשי שם, שלמים ותמימים, גדולי המעש ורמי הערך.

המנהלים האדמיניסטרטיבים של הסינגוגנפערבאנד היו ה„פרנסים" (שנשאו שם זה למרות כעסם של פרנסי הקהלה). בחנוכת בית הכנסת „בורנפלאץ" היה רבי אלחנן גומפרץ הפרנס הראשון, במנויו של הרב שפיצר הרופא ד"ר ברוך לוי, במנויו של הרב קרלבך ד"ר הוגו צונץ. אזכיר שמות פרנסים אחדים: אברהם וולף, איש האמונים; מיכל פלערסהיים, שהשגיח־על מהות ה„פערבאנד" ועל זכיותיו בעינא פקיחא ובאומץ גדול; אברהם הקשר, רציני, נאמן, הנציג של אחת המשפחות המיוחסות של המבורג; בנימין זאב הירש, הזורע צדקות והאיש החביב; פסח קלעוע, איש ירא ושלם, שלם ביראתו ובישרנותו.

הפרנסים השגיחו יחד עם ה„דעלעגירטען" (הצירים שנבחרו ע"י הקהל ושהם בחרו את הפרנסים) על הכספים, ומה שעוד יותר חשוב, על שלומם של פקידי הפערבאנד. יחד ניהלו עניני הכשרות (תחת השגחת הרב) ובתוכם בית ההרושת למצות, שהיה מפורסם בזמנו. תפקידם היה להשגיח על העניינים החרדיים בתוך הקהלה ולזמנים נגד הקהלה.

על היחס בין ה„פערבאנד" ובין הקהלה איני רוצה לכתב, כי בזה אינני אוביקטיבי. ההנחה לכל ה„שטה" היה שויון ה„כוונים" השונים. בבית הורי לא התוכחו על הנחה זו, אך אני לעצמי לא יכלתי להשלים עמה, כי לפי דעתי היא מתנגדת לגמרי לכל מסורה ולכל הגיון.

גם ה„דעלעגירטע" היו מבחירי האנשים, ביניהם אנשים גדולים, בזמנו אז גם ד"ר נתן, ובימי ד"ר ליפמן שלזינגר.

מובן מאליו שצירים אלה היו חרדים. אך פעם, עוד בימי ד"ר נתן, אירע שנבחר איש ששמעו בתור חרדי מוטל בספק. מיד קם ד"ר נתן נגדו. וכאשר הלה אמר כמתנצל: „הלא גם אני אוכל כשר", השיב לו ד"ר נתן על מקומו: „אתה אוכל ג ם כשר ואנו אוכלם ר ק כשר"!

שורות אלה לא אוכל לגמור מבלי להזכיר אותם ממונים שנשאו האחריות הכי גדולה, השוחטים. כולם מלאו תפקידם בשלמות גמורה ולמופת (וכפי דברי המהרש"א חולין מד:); ביניהם היו אנשים גדולים כמו הרבני המפואר רבי יהודא ויגדרוביטש. ואחד מהם ישב על מקומו עד החדשים האחרונים של קיום קהלתנו, הישיש פריימן, ויהי ידיו אמונה עד בא השמש.

הרב שפיצר, שדרש הרבה משוחטיו, עמד עם כולם בקשר הדוק וידידותי. כאשר נשאל שאלה חמורה בעניני השחיטה בימי לחץ הלוחצים השיב: „על השאלה יש רק להשיב אם יודעים שהשוחטים בכל מקום הם מומחים ובדוקים כשוחטי המבורג".

בקשר ל„ס.פ." ובתי הכנסת שלו אזכיר עוד בית הכנסת, שהזכרתי כבר למעלה, הבית הכנסת החדש „דאמטור", שנשאר אחרי הנובמבר 1938 הבית הכנסת היחידי, הבית הכנסת הרשמי האחרון בהמבורג.

כפי המנהג בכמה משפחות בעירנו לא בקרתי אף פעם את בית הכנסת הזה, ביחוד שזמן מה ה„פרעדיגער" של ה„טעמפעל" שמשו גם כ„רבנים" בבית תפלה זה. אך שני רבנים בבית הכנסת הזה, שכיהנו שם בימי, היו מאנשי שלומנו: הרב האחרון ד"ר הולצר, אשר עתה חי בלונדון, איש שטרח הרבה לשמירת המסורת בקרב בני עדתו, ובמיוחד הרב ד"ר אברהם לעוענטל, שמת בברלין כרב הקהלה בדמי חייו, איש שנתן כל כחו — ואולי גם חייו — להטיב הכשרות בקהלת ברלין. הוא היה איש חרדי מאד, והורינו הרשו לנו לבקר בשיעוריו על הפיוטים, ההפטרות

וכדומה. כי באותה המדה שהחרדים חלקו על משרתו כן העריכו את אישיותו.

אני זוכר את הימים מקדם, את הימים שלמדתי אצל ד"ר במברגר, שהיה גיסו — שניהם היו חתני הרב ד"ר כהן־ויסבאדן. כל בקר ובקר בא הרב לעוענטל לה„קלויז" ללמוד שיעורו הקבוע עם גיסו. כמעט בכל בקר הוכיחו במברגר בגלל משרתו, הוא קבל התוכחה בשתיקה, ואחר כך למדו יחד.

וגם לי לעצמי הראה נדיבות יתרה. חותנתי היתה בעלת „קצבות" גדולה בברלין, שעמדה תחת השגחתו. לפני חתונתי כיבדה אותו בסדור הקדושין. כשבאתי לברלין בקרתיו ואמרתי לו, שכפי שטתי הידועה לו אני שייך לקהלת „עדת ישראל" ובקשתי ממנו לותר על סדור הקדושין לטובת הרב ד"ר מונק. לא לבד שלא היה „ברוגז" אלא השתתף בחתונתנו ושימח אותנו בלבב שלם.

מוסדות הקהלה בהמבורג

שקולה צדקה כנגד כל המצות

מה שרמזתי כבר אני מדגיש עוד הפעם: עד כמה שהיה לחלוק על הקהלה מטעמים „השקפתיים־חרדיים" — פעולותיה בשדה הצדקה וגמילות החסד היו רבות וגדולות. עוד היום אני מאמין — ואולי היום אחרי שנסעתי בהרבה מדינות אני מאמין את זה עוד יותר — שקהלת המבורג תפסה בשטחים האלה כמעט המקום הראשון, הן באשכנז והן חוצה לה. ראשית כל ה„איך" של נתינת הצדקה הפרטית והצדקה הצבורית. נתינת הטוב הטיבה והשיבה את הנפש. נתנו בהמבורג בסתר, מתוך אחוה, ביד רחבה. בעלי הצדקה וגבאי הצדקה, גם הפקידים, היו אנשים לבביים; יד הרוב היתה פתוחה ולא קפוצה. רחבת לב שרתה במשרדי הקהלה, לא הרבו בדרישה וחקירה, העני לא היה שפל בעיניו, כי לא הכבידו עליו בשאלות מיותרות.

וכן היה הרוח במוסדות הקהלה. ב„מושב זקנים": אמי מורתי גרה שם שנה אחת עד שהצלחנו להעבירה לקופנהגן. הלכה לשם קשת־לב, חשבה שלא היה „בכבוד" להיות שם, ועזבה אחר כך את המושב במצב רוח אחר, כי כל כך נעשו הבית והנהלתו נעימות לה.

וכן היה בבית הדוים (זיעכנהיים), וכן בבית היתומות, שניהלה גרטרוד בנציון הטובה והמטיבה.

וכן נשתנה המצב לטוב בבית היתומים: מקדם שלט שם „מקל

החובלים" ו„אבות היתומים" נשאו את השם הקדוש הזה בלי שום רשות. אחר כך הכירו, כי „מקל הנועם" הוא הוא המקל הנכון ביד המחנך, ובפרט ביד מחנך היתומים, בניו המיוחדים של השם. וגם זהו אפיני: בראש בית היתומים עמד היהודי המיוחס והמפורסם ביותר: מאקס ווארבורג.

בית החולים של הקהלה: בחנוכו אבד הרב — ה„חכם" — כמעט משרתו, כמו שספרתי לעיל, בחסולו אבד איש אמיץ־לב כמעט חייו. כאשר הנאצים גזלו את בית החולים, מיהר ד"ר פריץ ווארבורג, אחיו של הנ"ל, נשיא בית החולים, שגר אז בהולנד, להמבורג, לשאת ולתת עם בעלי „ממלכת של אלף שנה". כבן משפחת ווארבורג היה לו עוד זכות הדירה בהמבורג, אך זכות זו לא עמדה לו. באותם ימי נובמבר 1938 השליכוהו לבית הסוהר, ושם היה יותר מחצי שנה עד שהצליח לעזוב את „עיר־האבות", שהיתה כל כך אסירה תודה למשפחת ווארבורג, המשפחה שעמדה תמיד בראש התורמים לטובת העיר ומוסדותיה. כעת הוא חי פה בשטוקהלם והרבה שעות נעימות אני מבלה בביתו הפתוח. אך בין ייסודו וחסולו — מאה שנה — היה בית החולים מקור של ברכה לרבבות של חולים.

דברתי מן המוסדות לזקנים, ליתומים, לחולים, אך מוסדות בלי מספר פרחו בהמבורג לטובת הזולת: אין לך שטח של צדקה שלא היו לו פטרונים מיוחדים, וכולם עשו את שלהם „לשמה" ובשלמות, וזהו כליל תפארתה של ה ק ה ל ה בהמבורג.

מוסד אחד אני מזכיר עוד: בית ההבראה „וילהעלמיננהעהע", שיסדו האחים גוטהולד לשם ולזכר אמם. במקום הזה, קרוב להמבורג, מצאו כמה בני המבורג ומספר יהודים מחוץ תרופה והתעודדות עוד בימי הצרות הגובר־רות, ברכה זו היתה בריכה לרבים.

חברות שונות

ציצים ופרחים באילן

ברור הוא שבעיר כהמבורג לא היו רק חברות לטובת היהדות החרדית, רק מוסדות לצדקה וחסד, אלא גם כן אגודים ואגודות למטרות שונות. בימי ילדותי ובחרותי פעלו גדולות החברות הנייטרליות: החברה לנוער היהודי (יידישר יוגנדפערבאנד), חברות ללמוד ההיסטוריה והספרות, מקומות ששם הרצו על היהדות. במשך הזמנים עזבו את הדרך הנייטרלית; רק ספינת הקהלה נסעה עוד — כמובן — תחת הדגל הנייטרלי. (מן חחיים בתוך החברות „בני ברית" איני יודע מאומה, יש לשער שעיקר העבודה שם היתה גמלות חסד והרצאות וכדומה היו רק דברים של אגב).

דרך החנוך ע"י ה„עזרא" הנייטרלי לא היה נייטרלי בעצם הענין: ההנחה היתה ברורה — היהדות החרדית. נייטרלי היה העזרא רק בענין יחס החברים לאגודת ישראל או למזרחי.

הציונים, האגודה, המזרחי, כולם חינכו את חבריהם ברוח מטרתם ע"י אסיפות והרצאות — באגודה ובמזרחי גם כן ע"י שיעורים כמובן.

דרך כלל חיינו בהמבורג בשלום, איש תחת ארגונו, הגם שלרגלי הבחירות לקהלה או ל„ס.פ." בלטו הנגודים, אך רק לעתים רחוקות נהפכה ההתנגדות לשנאה אישית. ואפילו „פרישתנו" מן הקהלה הבינו מנהיגיה, כל עוד שהיו בעלי דעה יותר מבעלי מפלגה, כל עוד שהיו בשורה הראשונה בני אדם, ומדינאים רק בשורה השניה. אביא כדוגמא אפינית: אבי מורי מת ביום ראשון של סכות, וראש הקהלה, העורך דין ברנהרד דוד, עם אחי הצעיר יששכר וגם עמי בקשר ידידותי, התפלל כל ימי הסכות ובימי השבעה בדירתי, בחג גם לפני העמוד, — הוא היה „ראש הקהלה", ואני „יצאתי" את הקהלה.

בעשר האחרון, אחרי שכבר עזבתי את עירנו, סידר ה„חבר פראנץ רוזנצוייג" שיעורי תנ"ך בעד ההמון, שהיה צמא לשמוע מן המקורות: מאות באו לכל שיעור ושיעור, כן קירב קרלבך בכחו הגדול גם את הרחוקים, כי מי ידע כמוהו לפרש נחמות ישעי'.

חוג קטן, אך מצוין, היתה „חברת העולים", שיסד נחום (נתן) בירנבוים בשנות מגוריו בהמבורג: אנשים כמו קרלבך כמו אברהם אליהו קפלן, הכוכב המזהיר, כמו ד"ר שלמה בירנבוים ואחרים היו חברי החוג. ברם כי בירנבוים לא זכה להגשים את „תכנית־העולים", הוא השפיע מאד על דרך החיים של חברי החוג, אשר אחדים ממנו קשורים יחד עוד היום בידידות נאמנה.

למרות „חן המקום על יושביו" לא ארהיב את נפשי עוז לומר, שצורת היהדות המיוחדת של המבורג השפיעה כל כך על הש"ר הירש עד שפעולותיו היו הפרי מעץ החיים ההמבורגיים, כי הירש היה היחיד בדורו, הן בהתפתחותו הפנימית, הן בדרכו והן בפעולותיו — אך באנשים כמו הרב עזרא מונק, הרב משה שלזינגר — הלברשטט, מהור"ר נחמן שלזינגר, מנהל בתי הספר של העדת בברלין, בהם נראתה צורה מיוחדת זו, ועל ידיהם נחתם חותם זה על מספר חרדים באשכנז; ואפילו באהרן מרקוס, החסיד, המחבר והלומד המפורסם, היתה מצורה זאת למרות כל דרכו „למרחקים", והוא כינה את עצמו בחפץ לב כ„בן־המבורג".

בשדה ארגון היהדות לא פעלו בני המבורג הרבה — וזה אינו כל כך לכבודם: הם רצו לקבוע את העתים לתורה, כל עבודה אחרת נראתה

בעיניהם כ„בטול זמן". וגם כאשר הרב שפיצר הסכים לנהל את אגודת ישראל הארצית, לא עשה זאת מתוך שמחה אלא מתוך אחריות. ואם ה„קרן התורה באשכנז", גם כן תחת הנשיאות של הרב שפיצר הצליחה בעבודתה, היה זה, משום שמטרתה היתה בהתאם לשאיפות בני עירנו: הרבצת התורה.

רק ארגון אחד לטובת היהדות החרדית יסודו בהמבורג והוא מצא הד בכל העולם החרדי, אך הוא לא היה עבד לרוח אלא לגוף: ה„חברה לסיוע בבתי־המלון הכשרים" (פעריין צור פערדרעונג ריטועללר שפייזע־הייזר), ארגון זה חי עוד תחת שמות אחרים בכל חלקי העולם והוא פעל הרבה לשפר את הכשרות בעולם. לויס בנציון, איש המעש, היה מיסדו, ואנשים ידועים כמו יונה בינג והוגו מאינץ היו ממלאי מקומו. היושב ראש האחרון, רבי אהרן הכהן, היה מן הפעילים המעטים בהמבורג, שנתנו כחם לתורה, לעיר וגם לכלל: הוא היה גם כן אחד ממיסדי האגודת ישראל בהמבורג — עוד ינוב בשיבה.

אלברט באללין, בן המבורג יהודי, כתב הסיסמה לחברת הספינות „האפאג" שיסדה: „מיין פעלד איזט דיע ועלט" (השדה שלי הוא העולם כולו), היהודים בני־המבורג, לו ידעו מסיסמאות, העדיפו את הסיסמה: „מיין הויז איז דיע קלויז" (הבית המדרש הוא ביתי). ואם היו ממתנגדי ה„קלויז" מתוך מסורה משפחתית, כי גם האהבה גם השנאה היו בהמבורג תמיד מסורה משפחתית, אז כתבו: „מיין פעלד איז יעקב"ס צעלט" (אהלו של יעקב הוא שדי), אך האמת היא, שאבותינו לא רדפו אחרי הסיסמאות, הם למדו סתם — בלי סיסמה — אך הם למדו בהצלחה.

חברא קדישא

התורה תחלה גמלות חסדים וסופה גמלות חסדים

„ואם היו ממתנגדי ה„קלויז" מתוך מסורה משפחתית", — איך אפשר להיות מתנגד למוסד שמטרתו הוא הלמוד? על שאלה זו כבר השבתי לעיל בכתבי, שהרב שטרן מסר בידי ה„קלויז" את המפתח של בית החיים „לנגנפלדה". המלחמה בענין „בית החיים" — הלוחמים כולם הם עתה ישני עפר ומנוחתם כבוד וה„קלויס" נשרף באש — מלחמה זו היתה ממש מלחמה — „עד מות". היא גרמה פירוד בין המשפחות, הרחיקה ידידים מנוער, וחלקה את הקהלה לשתי מחנות — מחני קרב ממש. מכל זה נשאר רק ה„זכרון" והוא מנעים את הדברים: לא לחמו על כסף וזהב, לחמו על־דין בשלחן ערוך.

בייסוד בית הקברות המרכזי בהמבורג (אולסדורף) קנו ראשי הקהלה חלק מן בית הקברות כקנין הקהלה מן ה„סינאט" בהמבורג, הממשלה ההמבורגית המקומית. לפי פסקו של הרב שטרן לא היו כל תנאי החוזה ע"פ

השלחן ערוך, להבטיח קנין עולמי של החלק הקנוי. גדולי הדור הסכימו עם פסק הרב, אך ראשי הקהלה עמדו על דעתם. וכן החליט הרב שטרן לקנות בית הזיים במדינת פרייסן בגבול המבורג. איני מביא פרטי המלחמה. לבסוף הצליח הרב שטרן וקנה שדה מיוחד „לנגנפעלדעה" הנ"ל מממשלת פרייסן. הנסיך ביסמרק עצמו המליץ בעד מכירה זו. הוא נתענין בדבר ע"י הקרדינל קופ, פולדה, אחד מגדולי הכנסיה הקטולית ומעריץ הרב ד"ר כהן, פולדה, שהיה חתנו של הרב שטרן.

בכעסם אסרו ראשי הקהלה לחברי החברא הקדישא, שעמדו במשן המחלקת לימין הרב, להתעסק בקבורות בבית החיים „אולסדורף", אלה יסדו חברא קדישא שניה, וגמלו חסד רק לנקברים ב„לנגנפעלדה". כן היו בהמבורג שתי „חברות קדישות" אורטודוקסיות כמעט עד חסול הקהלה.

אבל עוד בימי הרב שפיצר צעדה הקהלה צעד שכיבד כמו את זכרונו של הרב שטרן כמו כן את הקהלה עצמה: היא קנתה מה„סינאט" עוד שדה ב„אולסדורף" כפי התנאים שהתנה הרב שטרן בזמנו. ובשדה זה חלקת מחוקק הרב שפיצר ספון.

הזכרתי את כל הענין, שקרה זמן מה לפני לידתי, כי בעיני הוא דוגמת מחלקת לשם שמים: הוא ענין כולו רוחני (ואולי אפילו משנה השנויה במחלקת, כי בני תורה כמו אבי מורי ודודי הרב נקברו באולסדורף גם הם). ופתאום: בני המבורג, השקטים, נעשו ללוחמים, הניחו את ה„ספר" ולקחו את „הסיף" בידם. אברהם הקים השדה והמערה אשר בו לאחוזת קבר, ואחרי אלפי שנה לוחמים הדורות האחרונים על בית הקברות כ„אחוזה" זו.

„על זאת יתפלל כל חסיד אליך לעת מצא: זו קבורה — ליבעי אינש רחמי אפילו עד זיבולא בתרייתא שלמא".

בעלי הבתים בהמבורג

א"ת בניך אלא בוניך

בפרק על בית הורי כתבתי על ה„סביבה" בימיהם, כאן אוסיף דברים אחדים על הסביבה שבימי.

אמרתי לעיל, שבית הספר ומוריו לא השפיעו כה הרבה, שה„בנים" נעשו „בונים", המורים בתור בית הספר ולא בתור רבנינו בהחברות, ואעפ"כ באופן בלתי ישיר היו מקור של ברכה גם ליהדותנו. רוב המורים היו אנשי מדע, מהם אנשי מדע מפורסמים, וכולם (מלבד אחד שבא וכבר הלך) היו חרדים שלמים, אנשי אמונה, אמונת האומן ואמונת החכמים.

דירקטור גולדשמידט, בעל השכלה מפורסם: בכל בקר היה הראשון בבית הכנסת. ליפמן שלזינגר, אשר עליו שמענו שחכמי הגוים שבחוהו מאד, היה סמל הצדקות. לפני שנות למודי בבית הספר: ד"ר נתן, דניאל וורמזר, יוסף היינמן — כולם אנשי מדע, חסידים ואנשי מעשה גם יחד. אחרי שנות למודי בבית הספר: יוסף קרלבך, דירקטור שפיר — מפורסמים בחכמות החצונות וידועים בדקדוק מצות.

כל אלה, הם ודרכי חייהם, למדונו, שאין נגוד בין תורה ומדע, ומדעי הטבע בכלל, וזה היה ענין גדול בזמנים שהיו מושפעים מדרוין וחבריו. אנשים אלה עצבו מטרת חיינו. ועל צדם מספר גדול של בעלי בתים, בעלי „תורה עם דרך ארץ" (נוסח המבורג כנ"ל), וכמה חרדים במקצועות אקדמיים: מספר גדול של עורכי דין, רופאים, רופאי־שנים, וזה היה חשוב מאד — לבריאות הרוחנית.

ברוך השם, רבים מהם נצולו ומראים בעולם הרחוק כחו של ה„מזוג ההמבורגי". שלום (גוטפריד) גולדשמידט, ידידי המאד יקר, החכם, כתב לי מהלברשטט אחרי שבת בהמבורג: „יכולים לחלוק על „קהלתכם", אך ה„בעל־הבית" בהמבורג — לא קם כמותו".

עלי לתת תודה בשם כל בני המבורג לשנים מהם: לידידי היקר ואלוף נעורי (הגם שאני כמעט בן גילו) המורה יעקב קצנשטיין, אשר משכנו עתה בקופנהגן, ודוד גולדשמידט, האחרון מן החרדים, שעזב את עיר מולדתנו.

כאשר עוד חיו בהמבורג ממש רק אחד מעיר ושנים ממשפחה, אז בנו שני הגבורים האלה — בשנת תש"ב! — מקוה חדשה בהמבורג, כדי שהאשה האחרונה תמצא גם היא מקום לטהרתה. בנין זה על חרבות, אשר ודאי מהרה נעשה חרבה, הוא מעיד על אחריות, על צדקות ועל אמץ הלב: פתחו פתח התקוה על מפתן גי־ההנום.

הקהלה, שהדריכה אנשים כאלה, היא היתה עיר ואם בישראל. היהודי הראשון שבא להמבורג, ברח שמה מפני רדיפות האינקויזיציה בפורטוגל, היהודי האחרון, שהלך מהמבורג, דוד גולדשמידט, שולח לחשכת טרזיענשטט:

צרות בנו את המבורג, וצרות החריבו את המבורג, ההמבורג שלנו. בתולדות ימי עמנו יש דף שנושא הכותרת המזהירה: קהלה קדושה המבורג.

בני המבורג בארץ נכריה

לוחות ושברי לוחות מונחים בארון

קהלת המבורג, המבורג היהודית, איננה. וכי לגמרי איננה? וכי עוד לא חיים לנו הורינו, וכי עוד לא חיים מורינו, רבנינו? וכי לא להם כל מעשה טוב שנעשה אנו, כל מחשבה טהורה שנחשב, כל רגש נעלה שנרגיש? הצדיקים במיתתם נקראים חיים, וחלקם הנצחי הוא לנו ולבנינו עד עולם.

מה שנאמר מן ההורים ומן המורים נאמר גם כן מה„המבורג שלנו", האם של כמה בנים נאמנים ובנות דבוקות בה. רבים, מאחינו ומאחיותינו, ובראשם רבו האחרון, יוסף צבי קרבלך ואשתו שרלוטטה אלישבע, הלכו ולא שבו, לא ידענו איפה הם: וקל שדי יתן להם רחמים.

אך גם רבים מבני המבורג זכו לפדות, ובונים במקומות חדשים את חייהם החדשים. והם לוקחים את לוחות — קהלתנו בימי גדולתה — והם לוקחים את שברי הלוחות — אחינו ואחיותנו הנתונים בגולה, האבודים בגולה — ומניחים אלו ואלו על לוח לבותם, ונושאים אותם באהבה ובאחוה. ובונים מתוך לבם, באמונה שלמה ובמסירות יתרה את ההמבורג החדשה, אשר בה חיים כל האחים והאחיות האלה.

שם היא המבורג זו, שם היא חיה: בכל מקום שאנו לומדים תורה בהתמדה, שאנו נותנים צדקה ביד פתוחה, בכל מקום שאנו חיים כמו שחיו אבותינו, בכל מקום שאנו עושים כמו שעשו אמותינו.

אם אנו חיים בארץ ישראל, אם אנו חיים בארצות הברית, בדרום־אפריקה, באוסטרליא, בלונדון או בבואנוס־אירס: קרוב לנו רוחה של עירנו, העיר והאם, אם נטע בלב בנינו מה שקבלנו מאבותינו.

אם נקנה לנחלה מה שירשנו מאבותינו, אם לא לבד יורשים אנחנו אלא גם כן מורישים, אז חיים בנו ועל ידינו: הורינו, מורינו וכל בני עירנו.

חן מקום על יושביו, הבה נקוה, שחן קהלתנו יראה עלינו תמיד ולעד.

אלטונה וונזביק

טוב שכן קרוב

כמו שבראשי התבות א"ה ו נמצאת המבורג בין אלטונה וונזביק כן הדבר במציאות: אלטונה מונחת במערבה של המבורג וונזביק במזרחה. ונזביק היא עיר שקטה, עיר־גנות. אלטונה היא כמו המבורג עיר־נמל, קטנה מהמבורג, אך אחת הערים החשובות באשכנז, המתחרת עם המבורג בכמה דברים.

וכעין זה יש לציין היחס של קהלת אלטונה לקהלת המבורג. הקהלה היתה קטנה מקהלתנו, אך חייה הרוחניים היו חשובים, ועברה היה מאד מזהיר, לא לבד בזמנים, שאלטונה היתה אם "שלש הקהלות", אלא גם אחר כך כקהלה בפני עצמה: ה"הוכדייטשה איזראליטנגעמיינדה" (בנגוד לקהלת הספרדים גם שם).

מוסדות הקהלה

הבית הכנסת הגדול (ה"גרוסע־שול") באלטונה היה בית תפלה של נעימות ויקר קדש. ה"קלויז", מקום תורה עם מסורות יותר ממאתים שנה: בית היתומים (שם חונך גם ד"ר (ליאו) שמואל דייטשלנדר זמן מה) זכה לשם טוב, וכן בית הספר. מובן שכל מוסדות הכשרות עמדו על הגובה הראוי, ושמוסדות הצדקה היו רב ורומי־ערך.

בבית החיים "קעניגשטראססה" היו קברי גדולי גדולינו; הוא מהוה מקור עשיר לתולדות ימי אלטונה ו"שלש הקהלות" בכלל. כבר כתבתי לעיל, שהרב יחזקאל דוקיס הרבה לחקור את ימי הקדם והקדמונים, בדיי־קנות ובאהבה.

גם אחד מאבות אבותי נקבר שם, כפי הנראה הראשון ממשפחתנו שבא הנה: אברהם "הגר", כמו שחרות על המצבה. הרב דוקיס לא רצה להחליט, אם נשא את שם־כנוי זה, מפני שהיה בא ממרחקים או, מה שיותר מתקבל על הדעת, מפני שבאמת היה גר־צדק, שבא להמבורג במאה השבע־עשרה מפולניה, כמו שכמה תושבי פולניה, ובתוכם אנשי־שם, התיהדו אחרי גזרת ת"ח ונודדו למרחקים.

בשבילנו היה גם „בית החיים אוטנזן" (שם באלטונה) מחשיבות יתרה: שם נקברו הרב הירש ואשתו. הוא בקש זאת, להיות גם אחרי מותו מחוץ לסכסוך „אולסדורף־לנגנפלדה". אני הייתי זמן מה ה„קוממיסר" מצד קהלת המבורג על בית החיים הזה, וזכיתי להתפלל כמה פעמים על קבר רבנו. אחרי יצאתי את הקהלה לקחו משרה זו ממני. בבית החיים זה, אשר בעלו היתה קהלת אלטונה, היו כמה קברים שמורים לקהלת המבורג, לקבור שם ב"מ ביום טוב (או לצורך גדול אחר). הדרך רגלי לאולסדורף היתה רחוקה מאד. בזמנים האחרונים, אחרי שאסרו ליהודים את כלי הרכב, היו הקברנים מוכרחים, ללכת לאולסדורף וזכו, מלבד מצותם, לשכר ההליכה.

הרבנים

כדי לדעת גדולי אה"ו מי היו, די לבקר ב„קעניגשטראססה", כי שם היו קבורים פארי הדורות במשך מאתים שנה. הרב רבי יעקב יוקב עטטלינגר היה גאון בני אלטונה, „הגאון", הוא היה גם שמשם של בני המבורג הקרובים. הוא, ה„ערוך לנר" של הלמדנים, ה„מנחת עני" של הדרשנים, ה„שומר ציון הנאמן" של קוראי־העתון החרדים, כמדומני, שהוא היה ה„אחרון", שהתאמת את הבשורה הגדולה של הרא"ש: התורה ירושה לנו לבני אשכנז. בקופנהגן היה אחד מגבאי החוג שלי כה"ר שמשון פיליפ, ישיש יותר משמונים שנה. אשרו הגדול היה, שלפני תשעים שנה סידר „רבי יוקב" קדושי הוריו. כן חי הגאון הזה בלב הדורות, שכבר הלכו, וכן חי ה„ערוך לנר" בישיבות בזמננו. כאשר הייתי לפני המלחמה בישיבת קמיניץ, ואמרתי שם דרך אגב שה„ערוך לנר" היה בן אשכנז, יליד אשכנז, תמהו ואמרו: ואיך אפשר שה„ערוך לנר" לא יהיה אחד „משלנו"?

אבי מורי ספר, שבכל שנת האבל על רבי יעקב יוקב לא השתתפו בשום חגיגה, הוא ואחיו, הגם שהיו אז רק נערים קטנים, כל כך שמרו הוריהם את האבלות על גאון זה: חכם שמת הכל קרוביו.

אודות מ"מ, הרב ד"ר לאעב, איני יודע פרטים: אך שמעתי שהיה נואם מפואר ושרבים מדור הקודם הלכו מדי שבת בשבתו מהמבורג לאלטונה לשמוע דרשותיו, וכן שמעתי שאחרי ביאת הרב הירש להמבורג דימו את כחו הגדול לנאום לכחו זה של הרב ד"ר לאעב. הוא היה חותנו של הרב ד"ר לאעב־עמדן וזקנו של דוד גולדשמידט, שהזכרתי בדברי על הימים האחרונים של קהלת המבורג.

כבר בימי כיהן הרב ד"ר מאיר לרנר באלטונה. הוא היה למדן

מפואר ושמש טרם בחירתו לאלטונה כרב של ה„מחזיקי הדת" בלונדון. בינו ובין הרב הירש בהמבורג היו חלוקי דעות, ומענין שגם הם התוכחו בעניני „בית החיים". גם חתנו של הרב הירש, הרב ערענטריי, השתתף בקרב זה ע"י ה„חקר הלכה" שלו. ידוע לי שחוגי הרב הירש, וגם הרב הירש עצמו, העריכו מאד את גדולתו בתורה. חברי ואני נהנו מאד מ„פלפולי" הרב לרנר, שהיה תמיד בשבת חול המועד. בחלק ההלכה ביאר תמיד „רמב"ם קשה" ובחלק האגדה פרש מסורה קשה, וכמה פעמים היתה המסורה מפורשת ע"י ביאור הרמב"ם. אוהבי הדרוש ומביני הפלפול, כולנו שבנו לגבולנו שמחים וטובי לב.

כבר בנעוריו היה מפורסם לגדול, כן אני רואה גם מן ההסכמה שנתן לחבורו הראשון של הרב ד"ר וינקלר בקופנהגן, ושנכתבה עוד בימי עלומיו של הרב וינקלר בברלין.

הרב לרנר יסד את חברת „מוריה" לטובת הישוב החרדי בארץ ישראל; אחרי ייסוד האגודה ביטל את החברה ונעשה חברה של אג"י ואחר כך גם חבר של מועצת חכמי התורה של אג"י.

על יורש מלכותו, הרב יוסף צבי קרלבך, כתבתי לעיל בתור הרב דהמבורג.

הרב האחרון של אלטונה היה הרב ד"ר בנימין וייס, מתלמידיה הגדולים של ישיבת מיר. הוא לא למד לבד את חכמת המוסר, אלא קיים תורותיה בזמנים הקשים ביותר, בימי הסכנה ובמחנה הריכוז כמו ששמעתי מקרובי שהיו עמו בצרה. שמעתי שנבחר למ"מ של הרב הגדול ד"ר לוונשטיין בציריך, אחד ממנהיגי האגודה. איני מכיר את הרב וייס פנים אל פנים, אך מבינים מעידים עליו, שהוא אחד מן הרבנים המצוינים ביותר של הדור הצעיר.

רבני ה„קלויז"

כמו שרבי „יוקב" (עטטלינגר) היה הרב המפורסם, כן היה רבי „יעקעב" (יעקב כהן) ה„קלויזנר" המפורסם. עוד בימי נעורי הוא פרח וכישיש יותר מתשעים הלך לעולמו במוצאי יום הקדוש. הוא היה עוד מתלמידיו של בעל „חתם סופר", אליו הלך רגלי הדרך הרחוקה והמסוכנת מאלטונה לפרעשבורג יחד עם ידידו (ואחר כך גם חברו ב„קלויז") רבי ישעי' הוללנדר, זקנו של יוליוס (ישעי') הוללנדר, מנהיג האגודת ישראל הידוע. עשר שנים למדו יחד בפרעשבורג, ומפרי למודם נהנו כמה וכמה תלמידים באלטונה והמבורג עשרות בשנים. בנו היה הרב ד"ר אהרן כהן באיכנהויזן, אחד מחתניו היה רבי ברוך עמנואל בהמבורג.

קלויזנר אחר, ששמו היה כשמו, כבר בזמני, היה רבי יעקב כהן מגזע הספרדים, איש שקט ושלם, שישב כל ימיו באהלה של התורה. בנו היה הרב ד"ר בנימין כהן, בתחלה רב בשינלנקה, ואחר כך בפרידריכשטט, בעל מדע יוצא מן הכלל, בעל מדות יוצא מן הכלל, וידיד יוצא מן הכלל.

הקלויזנר קיש, יליד אונגרן, מת בדמי ימיו, גם הוא קבע את כל עתותיו לתורה וסבל יסוריו הרבים באהבה ובשלום עם קונו.

בעל מעשה נפלא היה הרב יחזקאל דוקיס הנ"ל; הוא חבר את חבוריו, הוא למד את שיעוריו בה"קלויז" שבאלטונה, והיה אחד מן הנו־אמים ומן המגידי שיעור המקובלים ביותר גם בהמבורג. נאומיו היו בלי שום פאטוס, אך מלאים חומר עשיר. בימי מחלתו של הרב לרנר, זמן רב, היה ממלא מקומו ובימי המלחמה הראשונה פעל ועשה הרבה לטובת החיילים. ביתו היה ביתם, וגם אחי הבכור מצא שם מרגוע לנפשו ולרוחו בימי אימונו לאיש צבא באלטונה.

בזמנו כיהן גם הרב ד"ר דוד שפיגל, למדן ובעל השכלה, ועל הכל בעל צדקה למופת, הוא עזב את משרתו כדי לקיים: גדול — הגדול — הנהנה מיגיע כפו.

הפרנסים.

בהמבורג, מלבד הזמנים האחרונים: אם בא פרנס — פרנס הקהלה — לבית הכנסת חוץ מן הימים הנוראים, אז תמה כל הקהל: מה היום מיומים? אך באלטונה — לכל הפחות בימי — היו הפרנסים יראי השם והציגו בשלמות את היהדות החרדית: רבי וולף מעללר, ואחריו ד"ר לואיס פרנק, והפרנס האחרון, בנו של רבי וולף מעללר, פינחס מעללר (חתנו של הפרנס שלי בקופנהגן מהור"ר אברהם סמסון), המוהל המפורסם והעסקן למופת, אשר זכה לעלות עם משפחתו לארץ ישראל, אשר גם שם הוא עומד בצדקתו ובעבודתו, אחד מגבאי החברא קדישא בחיפה.

רבי וולף מעללר היה סוחר גדול, אך מיטב עתותיו הקדיש לצרכי הרבים, ובראש וראשונה לקהלתו, אשר כל דבר קטן וגדול נעשה על פי דברו. ביתו היה כעין ראי של היהדות החרדית בארגוניו ובשאיפותיו. בניו: חלקם אגודאים נלהבים, חלקם מזרחיים מסורים, וכולם יראים ושלמים. מלבד בנו הצעיר הנ"ל פעל גם בנו בכורו, ד"ר יוליוס מעללר, הרבה לטובת הקהלה והכלל. הוא היה שנים רבות יושב ראש אגודת ישראל המבורג־אלטונה, מצויין כיהודי ואדם. שמעתי עליו גדולות, איך הוא עמד בנסיון במחנה הרכוז, איך חיזק שם את החלשים, והרים את רוחם, ה"יהודי האשכנזי" הפשוט.

ד"ר לואיס פרנק, ממלא מקומו של רבי וולף מעללר, היה „אגב" בעל־קריאה מפורסם ולזמנים גם „משנה החזן" בקהלה, שהוא ניהלה. צרוף זה: „ראש הקהל — חזן", הוא מעיד על הפשטנות שעטרה גם את אנשי אלטונה, נאמנים כפופים, צדיקים כפופים, כפופים ופשוטים גם יחד (עיין שבת ק"ד). ד"ר פרנק היה מנהיג המזרחי באשכנז־הצפון, אך מסור גם יחד לעבודת קרן התורה, וגם האגודאים אהבו אותו מאד. שמעתי שזכה להמלט לבני משפחתו לאנגליה, אשרי לו ואשרי לנו.

„קנאה" מסוימת היתה תמיד בין המבורג ואלטונה. בני אלטונה ראו בהמבורג רק — „סניף" קהלתם, בני המבורג ראו בקהלתם — „הקהלה הגדולה". מה שנוגע לחרדיות הפרנסים עמדה אלטונה, כאשר הוכחתי, על מדרגה יותר גבוה.

ונזביק

רק מעט ידוע לי מקהלת ונזביק שנתמעטה בזמנים האחרונים יותר ויותר. נראה שבעבר היתה ונזביק קהלה חשובה, אחד מדייניה ישב תמיד בבית דין אה"ו. כמה משפחות המבורגיות באו משם, בתוכן משפחת זקני, שבאה לפני דורות מבירנבום (פוזן) לונזביק ושם נולד אבי אמי רבי משה וולף בשנת תק"פ.

אם אינני טועה, ראיתי לפני זמן רב בבית המדרש בגרונינגן (הולנד) ספר שנדפס בונזביק בחצי המאה השמנה־עשרה. אם זהו נכון, יש לפשוט מזה על חיים רוחניים בונזביק בזמנים אז.

יחס רבני מיוחד היה בין ונזביק לוירצבורג. הרב האחרון של וירצ־בורג היה בנו של הרב לפני האחרון בונזביק, ד"ר הנובר, והרב האחרון של ונזביק היה בנו של הרב שלפני האחרון בוירצבורג: במברגר.

מפעולותיו של הרב ד"ר הנובר בונזביק איני יודע פרטים, וגם מעט ממעשיו של ממלא מקומו, הרב שמחה, בנו של רבי נתן במברגר. שמעתי שבמברגר היה עסקן פעיל בחוג „בני הברית" ושהיה בעל צדקה גדול. דודי הרב ד"ר משה יעקבזון חי בידידות נאמנה עמו, נכדו של ה„רבי שלו", „הוירצבורגר רב" (בה"א הידיעה). אני מצדי כבדתי מאד את אמו הישישה, אלמנת רבי נתן, ששבה לעיר מולדתה קופנהגן אחרי חיים של שבעים שנה במולדתה השניה וירצבורג. בקופנהגן נהיתה למרכז של בנים ובני בנים ושל חוג מעריציה. בסך ימיה ברחה עמנו לשבדיה ומתה שם בשנת תשעים ושלש לחייה. היא היתה תמונה מפליאה, כאחת מה„נשים באוהל", עד יומה האחרון חזקה ולחה ברוח, מדקדקת במצות — כרבנית מוירצבורג, כאשת רבי נתן במברגר.

* * *

המספר „שלשה" הוא מספר ידוע כפי דרשת ההוא גלילאה על „אורין תליתאי לעם תליתאי...". לחוג ה„שלשה" מביא זכרוננו מלא תודה גם „שלש הקהלות", שהיו בעת אחודן מקור החיים לכל היהדות בעולם: תורה וגדולה במקום אחד. וגם אחרי ההפרדה היתה כל קהלה וקהלה בפני עצמה מעין ישועה לבניה וליהדות בכלל, ע"י הרבנים, ע"י בעלי הבתים, ע"י המוסדות.

ע ל י - מ ו ת, כמעשי רבי יהונתן אייבישיץ, כרוחו של ה„חכם", כספריו של רבי יעקב יוקב, כגדולות „חכמי א ה "ו, כן יפעיל בנו, בני אלטונה, המבורג ונזביק רוח קהלותינו ובוניהן: א ו "ה למושב לו!

ב ר ל י ן

ממנה פנה ממנו יתד ממנו קשת חנית

אינני מסוגל לדון על הבעיה, איזו קהלה פעלה יותר לטובת היהדות החרדית באשכנז, „עדת ישרון" או „עדת ישראל", ה„פרנקפורט של הירש ובריייער" או ה„ברלין של הילדסהיימר ומונק". שתי הקהלות השפיעו מאד עלי. אני מאד אסיר תודה לאישים פה ושם. אך גורלי קשר אותי יותר בברלין, מולדת אשתי, העיר ששם גרתי שנתים לפני עזבי את אשכנז, להכין את עצמי לרבנות.

גם קודם לזה, בימי עבודתי המסחרית, באתי תכופות לברלין, ובנסיעותי בשליחות האגודה וקרניה למזרח או לדרום־מזרח עברתי ברלין ונתעכבתי שם. הכרתי, אם כי גם שטחית, את הברלין של דוד צבי הופמן ויוסף וולגמוט, הכרתי יותר טוב את הברלין של יעקב יחיאל ווינברג ושמואל גרינברג, ראיתי את הגבורים עזרא מונק, זאב צבי קליין, מאיר הילדסהיימר, חיים ביברפלר בגבורתם, זכיתי לשבת עמהם יחדו בשנות תרצ״ב ותרצ״ג, עבדתי אתם שכם אחד או לפי פקודתם. הכרתי את ה„ארטיללרישטראססה" בשיא פריחתה, ואחר כך את ה„זיגמונדסהוף" המרכז של ה„עדת ישראל". וגם ה„גויטעפרק" היותר רחוק היה קרוב לי ע״י רבי זאב צבי קליין. רבים הם אנשי־השם שבזכרוני, על זה ועל זה אספר בפסקות הבאות.

ה„ארטיללרישטראססה"

נדמה שלא לחנם כינו את היהדות החרדית שלנו את ה„אורטודוקסי הלוחמת", כי מבצריה היו פה ב„ארטיללרישטראססה" ושם בפרנקפורט ב„שיטצנשטראססה" (רחוב ה„קולעים"). ואעפ״כ היה הבית הזה מספר 31 (בארטיללרישטראססה) נוה שלום, כולו שלמות וקדושה. הן כשבקרתי שם כבחור ברתת של יראה את ה„רבי" (דוד צבי הופמן), את הרב (ד״ר מונק) או את ה„פרופסור" (אברהם ברלינר), הן כשדפקתי אחרי עשרים שנה באותה דלת של הרב והלכתי ממנו לממלא מקומם של ברלינר ועפנשטיין, לד״ר

משה אוערבך בקומה השניה, שהיה היושב ראש של אגודת ישראל באשכנז, פרנס של העדה, מלבד כל עסקיו הצבוריים ופעולותיו הפרטיים בלי מספר.

ואותו שלום ואותה שלמות באולמיו של ה„בית המדרש לרבנים" (רבינרסמינר), גם הוא באותו בנין, כמו בשנת תרע"ב כן בשנת תרצ"ב. בתרע"ב הייתי שם אורח פחדני, בשנת תרצ"ב ה„תלמיד האקסטרני": ד"ר מאיר הילדסהיימר סיעני, ווייגברג הידר מאד פני „הדל", אך אוערבך, הגם שהיה ידידי הנאמן, הזכירני כל פעם ופעם, שלפי חוקיו דורש ה„סמינר" משומעיו את „בחינת הגמר", והאמת ניתן להאמר, שעד היום לא תקנתי את המעות.

ושלום ושלוה גם בחלק השלישי של הברכה המשולשת הזו, בבית הכנסת הנהדר והרם שהיה בשנת תרע"ב מלא מתפללים מקצה אל הקצה, אך בשנת תרצ"ב כבר נתרוקן קצת ככל בתי הכנסת במרכז העיר. אבל, בתרע"ב כמו בתרצ"ב, השמיע העובד הנאמן, מר למקי את קולו הנעים לפני תפלת המנחה: „...צו את בני ישראל".

היכל של שלום היה הבית הקדש הזה, ובצל שלום זה נעשתה שם עבודה מאד פוריה, בתרע"ב כמו בתרצ"ב. ה„בית המדרש לרבנים" עמד על רום המעלה. ומה שנעשה ב„משרד מונק", לזה זכה אך ורק איש כהרב מונק, עוד בשנת תרצ"ב נשא על שכמו המשא הענקי, רק שאז דיבר מעט לאט, מעט בלחש, וה„מלתא דבדחתא" היה יקר בימים ההם.

ואם הלכנו בזמנים הקודמים רק צעדים אחדים מן ה„ארטיללרי־שטראססה" ל„ליניעשטראססה", הרי היינו מחדש ב„ארטיללרישטראססה": שם מספר 110 ביתו של מאיר הילדסהיימר, ופה מספר 147 דירתו של יוסף וולגמוט ושל שכנו הטוב מוריץ שטרן, הספרן הראשי של קהלת ברלין, אך גם הוא כולו — ארטיללרישטראססה. ושם במספר 124 ביתה היקר של קרובתי רחל (מרטה) פרייס, אלמנת הרופא ובעל המדע המפורסם יוליוס פרייס, אשר גם הוא היה מיקירי ה„עדת ישראל".

אי אפשר לתאר אותם הגדולים ברוח ובמעשה, ואין כל צורך לתארם, כי אין מכנסים תבן לאפריים.

רבן דוד צבי הופמן, הגדול בדורו, המורה לצדקה ולברכה של מורים רבים, ה„רבי" של רבנים רבים, ה„מלמד להועיל", החכם ובעל המדע המפורסם, מחבר ה„לויטיקוס" וה„דייטרונומיום" על ספרי ויקרא ודברים.

מי יעיז לצייר את תמונתו של ד"ר יוסף וולגמוט, המורה והחקרן, המחבר, האיש הטוב עם נשמתו שכולה אש. הוא היה הראשון שהראה לנו את ישיבות המזרח בכל גדולתן, הוא הטיף לנו מוסר בנעימות ימינו, שאחזה

את עט הסופר המהיר, מדי חדש בחדשו בה„ישורון", כל זכירה לוולגמוט היא רק תודה והתעוררות לדמות לו.

ורבי מאיר הילדסהיימר. כאשר מת כתבתי עליו: „אם מדברים ממנו, מ„הדוד מאיר", כמו שנקרא בפי ההמון, הרי למותר הוא, לספר עוד פרטים, כי כל אחד מכירו, כי הוא היה לכל אחד ואחד. למרות זאת, שנתן את עצמו לכולם בכלל, מסר את עצמו לכל אחד בפרט. לכל מי שבא אליו נתן את נפשו, את אהבתו, את אמונתו ואת מרצו. לא שמענו מפיו: „לא" או „אי אפשר" או „אולי מחר או מחרתיים"; היה לו, לאיש הטרוד ביותר, תמיד „זמן", לכל ולכולם. במקום שהפסיק אביו הגדול ללכת בדרך האהבה והחסד, שם הוסיף ללכת והלך — עד יומו האחרון".

והרב עצמו, אדמו"ר ד"ר עזרא מונק, שגמר חייו הקדושים בארץ הקדושה. אגדה של אומות העולם מימי קדם מספרת מן ענק, שנשא את כל העולם כולו על שכמו. לא אגדה היא, אלא האמת של ימינו, שעזרא מונק נשא על שכמו העולם כולו של היהדות החרדית באשכנז. הרבנות הגדולה, אגודת הקהלות החרדיות, אגודת ישראל, משרד השחיטה — מי מונה הארגונים, מי יקרא שמות החברות, אשר בהם הוא היה הקובע. דברו, זהיר במשא ומתן, מלהיב בדוכן, מלא חן בשיחה הפרטית.

שמעתי פעם שפרש: „שנו חכמים בלשון המשנה, ברוך שבחר בהם ובמשנתם", משנת החכמים היא נצחית כי היא נובעת מהם, מחיי עצמם; הרב מונק התאמת את פרושו זה.

בנים מצוינים היו חלקו בחיים, הם מצוינים מפני שבכל אחד מהם חי חלק מן האב. „לשחד איש ממשפחת מונק? לא בכל הכסף המונח ב„בנק אוף אנגלנד", כך השיב אחד ממנהיגי היהודים באנגליה כאשר ניסו להשיג דבר מאחד מבניו.

מונק והילדסהיימר: בנו היחיד של הילדסהיימר, הלמדן הספרן בתל־אביב, נשא את בתו היחידה של מונק, וכן עומדים הם ביחד גם בדורנו אנו.

עם תמונת ה„ארטיללרישטראססה" וה„סמינר" בולטים עוד שני אנשים שנתנו מהודם וזיום על הסמינר ועל תלמידיו: ד"ר שמעון עפנשטיין, ממלא מקומו של ברלינר, וזמן מה גם של יעקב ברט הגדול, עד שנקרא היניק וחכים שפרבר על מקומו של ברט, אך נשבר הכד על המבוע, וחבל על דאבדין.

„והמלך דוד זקן בא בימים", ונקרא לעזרתו רבי אברהם אליהו קפלן, עוד צעיר לימים אך כבר נודע לאחד מגדולי הזמן. מי העיר ממזרח, זה אברהם. שמשו זרחה לנו רק זמן מה וכבר באה ועמה הרבה תורה, הרבה מדות,

הרבה יופי: הצבי ישראל שחלל על במותיו, גדול בתורתו וגדול בענותנותו.

לבסוף, בתקופה האחרונה של הסמינר, ניהלוהו יחד עם הרב ד"ר משה אוערבך הרבנים ד"ר יעקב יחיאל ווינברג וד"ר שמואל גרינברג. ד"ר גרינברג היושב ראש של האגוד „שומרי שבת", מלומד ידוע ואיש מעשי גם יחד.

הרב ווינברג, שר תורה ליטאי, ה„רקטור" האחרון של הסמינר, עשה לי טובות עד אין שיעור, ממנו קבלתי את התרת ההוראה הרשמית של הסמינר בבטויים, שמעידים יותר על טובת לבו כעל ידיעותי. ואושר בלי מצרים היתה לנו הבשורה הטובה, ש ע ת ה הגיעה לשטוקהלם לידידי היקר ד"ר תנחום משה פינעס (מלפנים בפרנקפורט: האגודאי הידוע מוריץ פינקוס), שאיש אהוב זה עוד חי, ונתפלל עליו כל היום שיצא בס"ד בשלום מיד מנאציו, יעקב האיש השלם, יחיהו קל!

ה„זיגמונדסהוף"

כאשר קבענו מושבנו בברלין לפני פסח תרצ"ב נהיה ה„זיגמונדס־הוף" כבר למרכז חדש של ה„עדת ישראל", וזאת עוד יותר, כאשר מנהיגי ה„עדת", ד"ר מונק, ד"ר הילדסהיימר ולבסוף גם ד"ר קליין, נטעו אהליהם בשכונה זו. לפני כן היה שם רק „סניף" הקהלה.

ב„ארטיללרישטראססה" קשרו הבית הכנסת וה„סמינר" הקשר הנצחי בין בית הכנסת ובית המדרש, פה נתגשם חבור טהור זה ע"י ה„שול" ובתי הספר של ה„עדת", שהיו באגף רחב של הבנין הגדול. מיסדו של מוסד חנוכי זה, מוסד גדול מאד, היה הרב ד"ר חיים ביברפלד. הוא עצמו היה סמל לרעיון שעמד לפני עיניו בהקמת המוסד: ידיעות התורה הכי גדולות וגם ידיעות החכמות החצונות במדה גדושה. ידוע הוא, שהרב ביברפלד היה גדול בתורה ורופא מומחה כאחד.

מורים רמי המעלה הורו שם. אנשים כמו האחים ווילי וסיגברט הלברשטט, שאול מונק, עזריאל הילדסהיימר והארי אבט היו מומחים במקצועם ותלמידי חכמים. את בית ספר העממי ניהל רקטור סיניזון, אומן טוב. מנהל בית הספר התיכוני וגם בית הספר הגבוה היה דירקטור נחמן שלזינגר, בן עירי הנ"ל, איש פועל טוב, שגמל חסדים ממש בכל עת ובכל שעה, היינו שכנים וראיתי את מעשיו הגדולים מקרוב המקום.

הבית הכנסת ב„זיגמונדסהוף" נשאר תמיד יותר „לבבי" כסתם „קהלה־שול", אם מותר לומר כן; המתפללים היו כמשפחה גדולה.

בין המתפללים היו אישים ידועים בעולם היהדות, כמו הרב ד"ר חיים ברודי, מלפנים הגאב"ד פראג; ד"ר עמיל הירש, הסוחר הגדול,

הלמדן הגדול, גומל החסד הגדול, מלפנים ראש קהלת הלברשטט. ברלין עצמה הוצגת ע"י רבי משה קנוללר, אב המשפחה הגדולה ואב הקהלה ורוב מוסדותיה; נציגי הדור הצעיר היו רופא־הילדים ד"ר יעקב לוי, גיסו ד"ר מרקוס בירנבוים, ד"ר פלק שלזינגר, ויללי גוגנהיים ועוד.

גם הגבאים היו מטבעם אנשים לבביים: ידידי יעקב קמפה, וחתנו של הרב לאעב באלטוה פיינברג. הם העלימו עינם ואזנם מן ה„פנה ההמבורגית", אשר חבריה היו דירקטור שלזינגר, אחי אברהם (בעל הקורא של בית הכנסת ולכן לא תמיד פנוי לשיחות הפנה), ויללי הלברשטט (חתנו של יוליוס ביברפלד — המבורג ולכן כאחד ממנו) ואני.

הרב ד"ר אהרן נייוירט, הרב בביתו של יצחק נוסבוים ועמו בא לברלין, יגע להפריע חוגנו, אך לא הצליח; הרב גרינברג („השחור" — בנגוד לד"ר שמואל גרינברג) כלכל אותנו ב„חדושים" כמעט לכל פסוק של פרשת השבוע, בקיאותו היתה נפלאה; ולואיס המבורגר, חתנו של רבי שלמה שפיצר, רבה של וינה, או שהשתתף בשיחות או שניסה להשתיקן, היינו אז מאד עליזים, הזמנים חלפו והעליזות עמהם...

בכל בקר אחרי התפלה למד הרב ד"ר הילדסהיימר, ואחר כך הרב מונק עצמו, שיעור משניות, רק רבע שעה, אך בדייקנות ולא רק כפתיחה ל„קדיש דרבנן" כנהוג. בכל יום ראשון אחרי תפלת המנחה דרש הרב ד"ר קליין ותמיד מלא טעם וריח. חלק הדרושות נדפס בספרו „חכמה עם נחלה". בשבת אחרי תפלת המנחה למדה ה„חברה הקדישא" שיעורה הקבוע; ד"ר ביברפלד, רב החברה, כבד אותי בהגדת השיעור. בשיעור זה השתתף מהור"ר אברהם רעצעבסקי, יליד פוזן, למדן גדול שדימה לאבי מורי בכמה דברים. הגם שאני הייתי זקוק לתורתו ולא הוא לחכמתי, היה תמיד ראשון המשתתפים; חבר אחר היה ויללי הארבורגר, חתנו של הרב דפולדה, המדקדק במצות ומלא מצות כרמון.

החזן שפיץ, עניו גדול ומגזע גדולים, והשמש רוזנבליט, איש רב להושיע, היו פקידים נאמנים וראויים לחוג זה, אשר בראשו עמד הרב מונק.

הרב ד"ר קליין היה לי ידיד נאמן, ממנו למדתי הרבה בההכנה לעבודתי בקופנהגן. עד יום נסיעתנו לשם עמד לימיני. מקופנהגן שאלתי את פיו ותמיד השיב מניה וביה. ואף מבואנוס־איירס, עד פרוץ המלחמה, כתב לי תשובותיו, שהיו כמה פעמים מיוסדות על פסקי רבינו חיים עוזר.

המבצר השלישי של ה„עדת" היה ה„בית המדרש" ברחוב היידרייטר, הגם שעל פי ההיסטוריה ועל פי תקנותיו הוא עמד מחוץ לעדת. אך אישיותו של הרב ביברפלד, הרב של בית המדרש, היתה כל כך בולטת והוא הציג כל כך את ה„עדת", עד שנהיה אי אפשר להפריד את בית המדרש מן ה„עדת".

ה„תוכו כברו" של התלמיד חכם לא מצאתי אצל הרב ביברפלד; כלפי חוץ היה קריר וכמה פעמים כמלגלג, אך פנימיותו היתה כולה אהבה, כולה חסד. הוא דימה בכל זה להרב ד"ר פינחס כהן, ידידו, ידיד נפשו.

הקהלה בברלין (דיע יידישה גמיינדה)

גם בברלין הקפידו שלא לטשטש את הגבולות בין ה„עדת" וה„קהלה", ואעפ"כ פעלו שם סבות שונות שלא להבליט את הנגוד כל כך. לדוגמא נעשה „בית הספר לדת" (רעליגיונסשולה) של ה„עדת" לקשר בין פה ושם, כי כמה בנים ובנות מבתי הקהלה למדו שם, (וגם אשתי בתוכם). אחרים יכתבו על בית הספר המצוין זה, שמיסדו היה הרב ד"ר נתן דייטשלנדר, המטיף הראשון של ה„עדת", אביו של דייטשלנדר. בזמני היה ה„דוד מאיר" המנהל האהוב ביותר. המורים היו גם כן מצוינים, רובם תלמידי ה„סמינר", שנהיו אחר כך רבנים מפורסמים באשכנז. מספר גדול של תלמידים נתחנך שם, והרוה שמר אמונתו לתורות בית הספר, ויקרה נעשה לו אמו של בית הספר: ה„עדת ישראל".

ועוד: רוב הרבנים החרדים של הקהלה היו תלמידי ה„סמינר", ואחרי שה„רבי" הראשון (עזריאל הילדסהיימר) יצג הן את הסמינר והן את ה„עדת" כללה האהבה העמוקה אליו גם עמדה ידידותית מול ה„עדת". בכיון זה השפיעו רבנים רבים, המנהיגים הרוחניים של בתי כנסת פרטיים, שהיו קשורים בעדת ורבניה למרות שהקהלה תמכו את בתי הכנסת אלו.

וכן היו החוגים הרחבים של אחינו בני המזרח, יושבי „רחוב הגרנדיר" ו„רחוב הדרגונר", קרובים ברוחם לעדת ישראל. למרות היותם חברי הקהלה, השתמשו בשחיטת ה„עדת" — הרב מביזון היה חבר לבית דין של ה„עדת".

ה„איש" וה„ענין" היו בברלין דברים שונים. לא לבד שבחוגי הקהלה כבדו מאד את הרבנים מונק והילדסהיימר, אלא חוגי ה„עדת" העריכו גם את רבני הקהלה, ד"ר פטוכובסקי, ואחריו ד"ר לעוענטל, וד"ר יעקובוביץ, ובמיוחד את אב בית־דין הקהלה, ד"ר יעקב פריימן, מלפנים הגאב"ד פוזן.

ואפיני: הראשונים שברכו את הרב מונק ביום מלאת לו שבעים שנה היו — פרנסי „קהלת ברלין".

סבה נוספת: הרבנים מונק והילדסהיימר היו המנהיגים המוחזקים של אגודת ישראל ורבני הקהלה כמו לעוענטל, יעקובוביץ, ד"ר חיים כהן ועוד היו עסקני האגודה, דבר שהשפיע מאליו על היחס ההדדי.

אך העיקר: הצרה משברת את הברזל. כמו שהרב מונק היה זקוק בתור יושב ראש „משרד השחיטה" לעזרת כל הרבנים והם להנהגתו, כן פעל הרב הילדסהיימר את פעולותיו החברתיות על הבסיס הכי רחב, הוא היה זקוק לכולם וכולם היו זקוקים לו.

שתוך הפעולה עם כל החוגים, יחד עם השמירה על העקרונות, נעשה יותר ויותר נחוץ בעת שהתגברו הצרות. כאשר התרכזה כל הפעילות לטובת היהדות האשכנזית הדחוקה בה„מרכז של יהודי אשכנז לעזרה ולבנין" (צנטרל־אוסשוס) היה הכרחי, שהיהדות החרדית תיוצג בו. הרב מונק נטל גם משרה זו עליו ופקד עלי להיות שם „ממלא מקומו התמידי". קבלתי יפוי־כח מרחיק לכת, ואעפ"כ הסכמתי מראש לבקשתו, לערער על החלטותי ולבטלן, כל כך קשה היו הזמנים אז: מתי לותר על העקרון ומתי לעמוד עליו. אמנם אף פעם לא ערער הרב, כי הוא היה החכם עדיף מנביא, ולפני כל ישיבת המרכז נתן לי את הוראותיו המדויקות, ותמיד זכיתי לכון את הקו הנכון.

עם זה יש להדגיש בתודה: הצד שכנגד עשה את הכל להקל לנו הפעולה המשותפת. וגם אם לזמנים חשבו שדרישותינו היו מופרזות, תמיד מלאו אחריהן, האנשים כמו לודביג טיטץ, פרידריך בורכהרדט, קורט מייערהיים, ד"ר ברודניץ הצעיר והמזכיר הראשי לילינטל, אולי היה בדעותיו רחוק מאד ממנו ומשטותינו, אולם בעבודתו היום־יומית היה מאד עניני. ועל הכל: רבינר ד"ר בעק, נשיא המרכז, תמך תמיד את דרישותינו בכל משקל אישיותו.

וגם ב„משרד ארץ הישראלי" של הציונים, אשר שם היה תפקידי ל„סחוט" את ה„סרטיפיקטים האגודתיים", גם שם הראו לנו פנים יפות; נציג המזרחי, כה"ר אלקסנדר אדלר, ונציג סתם־הציונים עזרו לנו כמיטב יכלתם.

נשוב ל„קהלה". רק פעמיים בקרתי בבתי־כנסת הקהלה, אך עם אחדים מהרבנים עמדתי בקשר ידידותי: עם לעוענטל, עוד מזמנו בהמבורג כנ"ל, עם יעקובוביץ, שהיה לפנים בקעניגסברג ופעל שם הרבה לטובת ה„קרן התורה", וגם את הרב ד"ר פריימן כבדתי והערכתי מאד ובקרתיו תכופות. מאד נרגשתי בקראי בשולי התרת ההוראה שקבלתי מן הסמינר השורות האלה,

חתומות ע"י הרבנים ווינברג וגרינברג: „חברנו הרה"ג מהר"י פריימן זצ"ל אב"ד ברלין הסכים עמנו ורצה לבוא על החתום, ולדאבוננו נפטר לעולמו ושח"לח" (כתוב ביום י"ג ניסן תרצ"ח).

חברים וידידים אחרים: ד"ר חיים (הינריך) כהן, הרב של בית הכנסת „קלופשטוק־שטראססה". הוא היה והוא עוד לי הסמל לאהבת הבריות בלי גבול; ד"ר פליקס זינגרמן, רב שפעל הרבה לטובת החנוך; ד"ר אהרן נייוירט הנ"ל עם ספריתו הגדולה, הפתוחה לכל; ד"ר הרטויג קרלבך, הרב של ה„פאסטוערשטראססה", שפעל מאד לטובת הישיבות וממ"מ ד"ר אלכסנדר אלטמן, כעת במנשסטר, איש מלומד בכמה שטחים.

ומול זכרוני עומד עוד איש אחד, איש טיפוסי לשמרני ברלין, ד"ר שמעון זוננשיין. כמה שנים היה מורה בבית הספר למורים של קהלת ברלין, ואחר כך הרבה להרביץ תנ"ך בקרב הנוער; גם אשתי היתה תלמידתו החרוצה כמה שנים. הבן־שמונים הכין את עצמו על כל שיעור ושיעור בדייקנות, ודרש כן מתלמידיו כשכרו היחיד. הוא היה בעל־תנ"ך נפלא ומורה מסור. הוא ברח מן הכבוד ובתואר „חשוב שבקהל" בהיידרייטר־גאססה" כבדוהו בעל כרחו. אחרי מותו יסדה משפחת ווארבורג את ה„מוסד ד"ר זוננשיין" ע"י הקרן התורה באשכנז; לפני יובל ויותר היה מחנך בבית ווארבורג.

ארבעה ידידים מיוחדים היו לי בברלין בשבתנו שם.

ד"ר נחום (נתן) בירנבוים שגר שם אז; מימי עבודתנו המשותפת ב„מרכז האגודה" בציריך בשנות תרפ"ה—ט היינו קרובי נפש; וגם אשתו הצנועה והענוה זכורה היא לטובה, היא שהלכה עמו יחד הדרך מ„שמאל" ל„ימין".

קורט סלומון, הידיד המסור לעבודת קרן התורה, המסור לכל תלמיד חכם ומיהר להביאו אל ביתו, המסור לכל גדול בכל מסירת נפשו הגבוה והעדינה.

רודולף לייבוביץ, נכדו של הש"ץ הישן של ה„עדת", דובובסקי, וכן בנו של ש"ץ, והוא עצמו הש"ץ הנאמן ביותר. הצבור ששולחו היה הנוער האגודתי בכל סניפיו, הוא הציגו בחן, בכח ובאמץ מול מלאכי החבלה של ה„גי־סטא־פו".

ואחרון חביבי גוטפריד גולדשמידט, מנהל האגודה באשכנז כחמש עשרה שנה, שבא לברלין יחד עם ד"ר עמיל הירש מהלברשטט.

בפברואר 1934 אישר שר המשפטים בדניה את מנוי שלי לרב של חברת „מחזיקי הדת" בקופנהגן ואת רשות מגורנו שם על שנה אחת.

עמדנו לפני ההחלטה: או ללכת לקופנהגן, שם היה שדה הפעולה רק מצומצם וגדולה ההתנגדות בחוגים מסוימים נגד רב חדש של ה„מחזיקי הדת" — יהיה מי שיהיה, — או להשאר בסביבה בברלין, הסביבה היקרה והקרובה לנפש. עוד יותר קשה היתה החלטה זו, כי בברלין שמו לפני תפקיד חדש ומתאים לכשרונותי: ה„עדת" שם לרשותי דירה בביתה הקלאסי בה„ארטיללרישטראססה" בלי שום תשלום, תמורת התחייבותי להשריש רוח ה„עדת" בלב תושבי שכונת ה„גרנדירשטראססה", אז גרו שם יהודים מאנשי שלומנו עוד לאלפים. וכן הבטיח לי י'עמס הלברשטט, יושב ראש ה„עדת", משרה רשמית בכותלי הרבנות.

אם החלטתי לטובת קופנהגן, בלי להכיר כבר אז את ההכרח, לעזוב את ארץ אשכנז, היה זה מטעם אישי: עליו אכתב כאן הפעם הראשונה, כי תמיד היה לי „עת לחשות".

ה„גי־סטא־פו" (די געהיימה שטאטספאליציי)

מלבד העבודה לטובת הכלל החרדי וארגוניו השונים מוטל עלי בברלין עוד דבר, שהכביד עלי תשעה חדשים יום ויום במדה כזאת, עד שלבסוף הגעתי ל„התמוטטות העצבים".

בחודש יוני 1933 פנתה ה„גי־סטא־פו", „המחלקה עבור יהודים וקומוניסטים", אל החרדים, זאת אומרת אל הרב ד"ר מונק, למנות נציג היהדות החרדית בכלל והאגודת ישראל „הבין־לאומית" בפרט, אשר תפקידו יהיה, להודיע למשטרה תמיד על כל מה שנעשה ונשמע בחוגים האלה. למעשה השגיחה המשטרה כבר אז על כל העבודה היהודית הצבורית. (כמדומה לי שגם מן הארגונים האחרים דרשו כן: ידידי לייבוביץ הנ"ל הוזמן כבר אז תכופות להודיע על „שאלות הנוער").

הרב ד"ר מונק היה עוד חלש כתוצאה ממחלה קשה שעברה עליו, הוא מסר פניה זו שהיתה לאמיתו של דבר „דרישה", להרב ד"ר הילדסהיימר, שהיה מוכשר לכך כיושב ראש האגודה המקומית, כפי כשרונותיו וכפי קשריו עם כמה מקומות גבוהים בעיר ובמדינה. אך אחרי משא ומתן ארוך הוחלט שיעמוד „במקום שני" לעתות בצרה, שכבר נראו בענן. בחרו בי והוכרחתי לקבל עלי תפקיד זה מתוך לית ברירה. עבודתי בשטח זה היתה ידועה לרב הילדסהיימר לכל פרטיה, בכל בקר ובקר לויתיו מבית הכנסת לביתו ונתתי לו דין וחשבון. הדברים שנגעו לאגודה עשיתי בקשר עם הרב ד"ר משה אוערבך, יושב ראש האגודה באשכנז.

הפקיד המיוחד לעניני היהדות החרדית הנהיג את עצמו בדרך נמוסי, אז הקפידו עוד על יחס הגון, לכל הפחות כלפי חוץ. רק פעם אחת התנגשנו,

על זה אכתב אחרי כן. „תפקידו" הראשון היה לבקר את חלופי המכתבים של האגודת ישראל. בדיקת התיקים, שמספרם הי' רב מאד, כי גם התיקים של הלברשטט, לפנים מקום ההנהלה, היו סדורים בביתי, עבודה זו ארכה — עשר דקות. התוצאה היתה שבעת רצון, לכל הפחות עבורי, כי מיד ראיתי שלא דקדק כל כך במלאכתו.

פרטים אחדים מ„פעולה" זו: ה„יידישה פרעסה", וינה, (זאת אומרת: ידידי דוד טירקל) הביאה ידיעה, שלודביג טיטץ מן ה„צנטרל-אוסשוס", שמת פתאום, נרצח ע"י הגי-סטא-פו. הי.פ. היה עתון אגודאי, ולכן היינו „מחויבים" לתקן את הדבר במשך שמנה ימים. ודומה לזה: אותו עתון הודיע, גם זה בטעות, שממשלת גרמניה הפסיקה התמיכות למחוסרי-עבודה יהודיים, ומיד באה הפקודה ל„תקון". (הפקיד גילה את מה שבלבו; איך אפשר להיות טפשי כל כך: הלא הממשלה משלמת התמיכות ליהודים אך ורק כדי למנוע שקלא וטריא פומבי נגד הנאצים, אך אם היהודים מודיעים על זה „הלכה למעשה", אז אין לתמוה, אם יחקקו „חוק" זה מחר או מחרתיים).

דבר יותר רציני: ביום החמישי, לפני ימי הסליחות לשנת תרצ"ד, בא אלי הפקיד והודיעני, שביום ראשון הבא (יום א' דסליחות) יכריזו בבתי הכנסת בורשא חרם על הסחורות מאשכנז. הזהירני לעכב את זה, אחרת ינקטו אמצעים נגד יהודי אשכנז. היתה זו הפעם הראשונה שבא באיומים גלויים. טענתי שאין לנו שום השפעה על יהודי פולניה לא הועילה כלום. הוא השיב שיש לנו, לאגודת ישראל, הרוב בקהלת ורשא (כל כך ידעו כל הפרטים). ד"ר הילדסהיימר, שקט כתמיד, החליט לנסוע מיד לורשא כדי לתת את ההחלטה ביד האגודאים שם. לבוא מקודם בקשר עם מנהיגי האגודה באשכנז (רוזנהיים), אפילו רק ע"י הטילפון, זה היה כבר אי-אפשר. הנסיעה השיגה, שבטלו בורשא, לכל הפחות כלפי חוץ, את החרם. ביום א' דסליחות היה הרב הילדסהיימר שוב על מקומו בבית הכנסת. ואלמלא לא שפך עתון יהודי בורשא בוז על ד"ר הילדסהיימר, ה„סוכן של היטלר", לא נודע הדבר כלל בחוגי היהודים באשכנז. ד"ר הילדסהיימר היה שבע רצון ששליחותו הצליחה, כבר אז ידענו, שאיומים מצד הנאצים לא היו דבר ריק.

עוד דבר, שהיום נראה כצחוק, אך אז כמעט הסכין את חיי רב חשוב באשכנז. הלה שלח „הכשר", על יין „כשר לפסח" לידיד (הכרתי היטב הן את הרב והן את מקבל ההכשר) וכתב על שולי ההכשר: „שתה בלב טוב את יינך בזמן חרותנו". הדברים היו כתובים דרך מקרה בדיו אדום. צבע זה והדגש „זמן חרותנו" היו מספיקים, לחשוד את הרב

כקומוניסט, ויגעתי הרבה להוכיח שאין לרב זה שום שייכות לאיזו מדיניות.

עוד דבר: מצאו אי־שם בברלין — מזוזה בשוק; חשבו שכבר היתה „תעודה סודית" בידיהם. כדי לעמוד על תוכן ה„תעודה" בא פקיד גבוה לביתי, ויגעתי אז לבאר לו בשיחה של שעות מהות היהדות והיהודים, אך לשוא יגעתי, כי שמעתי אחר כך שדוקא הוא עצר בזמנו את מנהיגי הקהלה בברלין.

הדבר המרגיז ביותר בכל הענין הכפוי עלי היה, שבמשך הזמן עשו אותי ל„צנזור". כמעט כל שבועים הביא לי הפקיד המון מכתבים, כתובים בעברית או ביידיש, לבקרם. אם אמרתי שהם בסדר חתמם לפני. דרך כלל היו המכתבים מכתבים פשוטים, שלוחים מרחוב הגרנדיר לפולניה, שבאו ע"י איזה מקרה ליד המשטרה. אך מזמן לזמן היה בתוכם אגרת שהאשים הרבה את כותבו. אז היה דרכי לקרא אגרות כאלה כל כך אטי, באמרי שקשה להבין את התוכן או את המכתב, עד שהפקיד קצר ברוחו וקפץ את המכתב מידי מלא רוגז וחתמו. (באופן זה זכיתי למשל להציל איש יהודי, כעת אישיות מפורסמת בירושלים, מידי הגי־סטא־פו).

מובן שסבלתי מאד מדבר זה, תמיד היו בסכנה או אחרים או אני. וכאשר הביא לי בערב ראש השנה תרצ"ד, מיד אחרי החרם הורשאי, קובץ של מאה מכתבים או יותר, לא יכולתי להתאפק יותר ואמרתי לו, שתפקידי הוא אך ורק להודיע לו על עניני האגודה. תשובתו הראתה, שלא היתה לי שום ברירה: „כנראה שאין אתה מעריך את היחס המיוחד שאני נוהג כלפיכם. הייתי יכול לחטוף שני יהודים מרחוב גרנדיר שיקראו לפני תוכן המכתבים, אך אוי ואבוי להם אם ירימוני". וכן הוכרחתי להכנע מפני התנהגותו ה„הומנית". הוא הוסיף, שמרגיש שאני היום במצב־בריאות רע ולכן הוא מסכים שאשתף שני מכירים במלאכה ושאני אחראי עליהם. קראתי לעזרה את מרדכי קנובליביטש, כעת רב בלונדון, שבקר אותי אז, ואת שכני וקרובי הטוב, יצחק פלסנר; הם הבינו מיד את כל הענין, ואחרי זמן מה גמרנו המלאכה בשלום (ופטרנו את הנוגש). זו היתה ההתנגשות שעליה רמזתי לעיל.

אם הפקיד שאל אותי — לדעתו „כלאחר יד" — במשך שיחה על ענין אגודתי פרטים על איזה איש, אז הבנתי שהאיש היה „דרוש" ולפעמים בסכנה. ואחרי שהבטחתיו, שלעולם לא שמעתי מפלוני, הצלחתי לפעמים להזהיר אותו האיש כל עוד שהפקיד ישב בחדרי.

ד"ר הילדסהיימר, הטוב והמושלם, השפיע עלי לנסוע לקופנהגן אחרי שראה איך שלחץ זה הכביד עלי, וגם מתל־אביב, אשר גר שם זמני,

ניסה להשפיע על הרב הראשי בקופנהגן, שרצה לעכב נסיעתי לשם. כאשר קרבו ימי נסיעתי צוה עלי להודיע לפקיד הגי־סטא־פו מנסיעתי ולומר לו, שמהיום והלאה הרי הוא עצמו נציג ארגוני החרדים, וכן עשיתי.

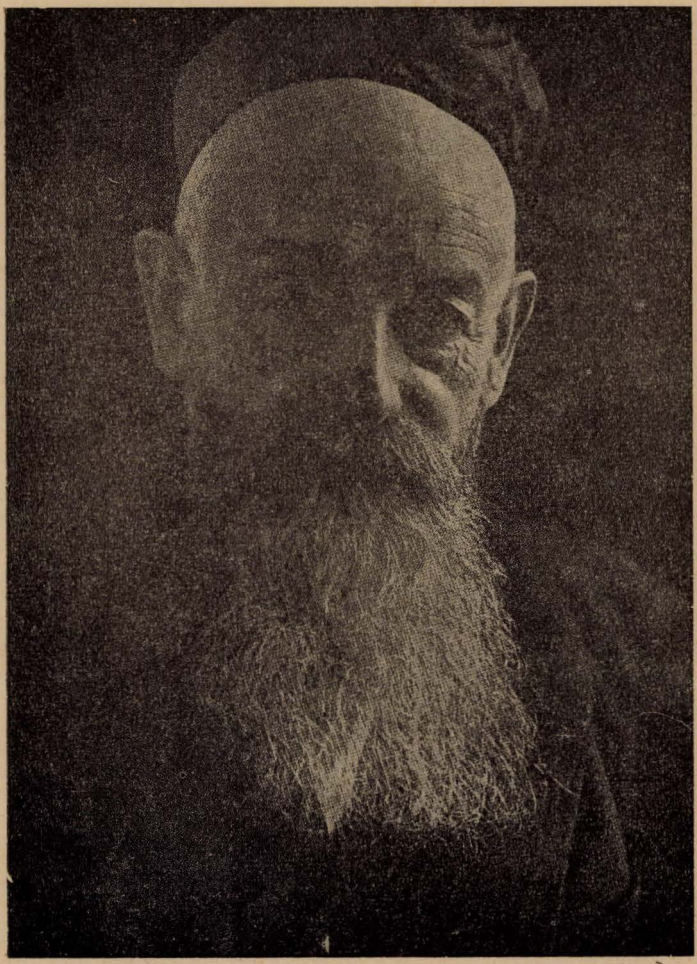
לא שמעתי יותר על התפתחות הדברים (רק שעשו „חפושים" בבית קרובי־שכני). ואחרי ארבעה חדשים נאסף הרב הילדסהיימר אל אבותיו, אל אביו הגדול.

הפרדה מברלין, לא כל כך מרצוני החפשי כנ"ל, היתה קשה לנו מאד. בתוך שנתיים נעשה לנו ברלין, ה„זיגמונדסהוף", ה„מולדת השניה", המולדת העוד יותר נעימה, כי בברלין לא הייתי „קצוני" ולא „לוחם" כמו בהמבורג אלא חבר קהלת „עדת ישראל", חבר בתוך החברים בדעה ובמעשה.

בראש פרק זה שמתי פסוק מנבואת זכרי'. הרד"ק מפרשו, שממנו, מבית יהודה, יהיו ראשי העם והפקידים הנאמנים והלוחמים החזקים.

„ברלין היהודית" היתה „בית יהודה" זה. ה„עדת ישראל" עם הסמינר, שיצא מחלציה, ממנה היו המנהיגים וראשי העם; וגם ה„קהלה היהודית" הוציאה פקידים נאמנים לטובת היהודים, פה ושם היה גדול מספר הלוחמים עבור קיום היהדות והיהודים.

ולא לשוא לחמו ונתנו כחם. בכל מקום, ששם יהודים גרים, שם מרגישים את הרוח הזה, לא רוח המשחית של „ההשכלה הברלינית", אלא רוחה של אותה ברלין, שבה גם אני גרתי, רוח ברלין המבורכת, הקשורה בתורת ישראל, המסורה לעם ישראל.

מורנו רבי יעקב רוזנהיים שליט"א
נשיא אגודת ישראל

פרנקפורט ע"נ מאין

אל מול פני המנורה — מלמד שמצדד כלפי נר מערבי

זליג שכנוביץ,

אני פותח את הפרק הזה בשמו של האיש, שכתב כמה דברים טובים לשבח „פרנקפורט של אתמול", הוא קרא את חבורו המפואר: „האור ממערב", כרמז לאור הגדול, שהפיץ ה„חתם סופר", יליד המערב, יליד פרנקפורט, בכל תפוצות הגולה. אני חפץ לכנות את פרנקפורט של זכרונותי, שהיא מושג רוחני יותר ממושג גאוגרפי בשם ה„נר המערבי", אשר לו היה יחוס מיוחד במנורה ובכל המקדש. גם אם בפתיחת הפרק הקודם לא הרשיתי לעצמי להשיב על השאלה: „למי קדימה, לפרנקפורט או לברלין"? הרי היתה כונת השאלה רק בנוגע לחשיבותן עבור היהדות החרדית באשכנז ולתפקידיה של יהדות זו. אך על היהדות החרדית העולמית השפיעה פרנקפורט יותר. היהדות החרדית המאורגנת ראתה את המרכז הרוחני שלה בפרנקפורט.

לא „פרנקפורט הישנה", פרנקפורט של ה„של"ה", של ה„פני יהושע", של בעל „הפלאה" עומדת כאן לפני עיני, כי בצדה של זו עמדו אז קהלות קדושות אחרות בעברן המזהיר: רגנשבורג, נירנברג, פירט, מיץ, רוטנבורג, מאינץ, וורמס וקהלות נעלות אחרות באשכנז. פרנקפורט העומדת לפני היא זו שפעלה בימיו המבורכים של הרב הירש ז"ל, שבה עמדה העריסה של אגודת ישראל ובתוכה הופיע ה„איזראעליט". אותה פרנקפורט השפיעה מאד מאד על עולמנו. וככל שה„אחרים" הרבו להשמיץ את פרנקפורט זו, „שחורה וקלריקלית", כן הוספנו אנחנו להבין ולהמליץ: שחורה את ונאוה.

מלבד בקור אחד אצל קרובים בהיותי נער, אשר אז עוד לא ידעתי את פרנקפורט כ„מרכז רוחני", היו כל קשרי לפרנקפורט רק קשרים „כלליים", עוד לפני ימי קטוביץ. בשנת תרע"א נסה רבי יצחק אייזיק הלוי להשפיע על אבי מורי, לשלחני בתור מורה (הייתי אז בן שבע־עשרה) לבתי ספר של ה„פרייע פריניגונג" בארץ ישראל, אך אבי מורי לא הסכים. ואז נודע לי, שמי שרוצה לעבוד בארץ ישראל ברוחנו, זקוק ל„ויזה מפרנקפורט". אז קבלנו — אבי מורי ואני — את המכתב הראשון עם החתימה „יעקב רוזנהיים", אותה החתימה שנעשתה לי הכתובת מאז ועד היום ועד מאה ועשרים שנה בכל עניני הכלל, הכלל החרדי. מיד אחרי זה התחילה אגודת ישראל להתפתח משלב ה„ועד הזמני" שלה ולחדור ללבות, ראשית כל ללב הנוער. מיד אחרי קטוביץ התחיל ייסוד סניפי האגודה, שהנוער

עמד בראשם. אחד מסניפי הנוער הראשונים של האגוד נוסד בהמבורג ע"י פלק שלזינגר ועל ידי, הנואם שלנו היה ליאו (שמואל) דייטשלנדר.

בימי חנוכה תרע"ג התכנסה בפרנקפורט הועידה הראשונה של סניפי הנוער והוקם הארגון הארצי: הסתדרות צעירי אגודת ישראל (א.י.י.א.). אז נקשרו כמה קשרי ידידות נצחיים; קשר עם היינריך אייזמן, שבא אז מרומה ונראה בעינינו כ„ציר מארצות רחוקות", קשר עם יואל זענגר, העסקן המיוחד. אחרי שנתים הספדנו לצערנו, הטובים שבנו: מרטין פייסט, סאללי מיכל ודוד שלזינגר כקרבנות המלחמה העולמית הראשונה.

שני מנהיגים הלהיבו אז את הלבבות: רבי יעקב רוזנהיים ודירקטור ד"ר גרשון לנגה.

אי אפשר לי לכתב על רבי יעקב רוזנהיים בכלל ועל יחסי אליו בפרט, הוא ה י ה ה ו ה י ה י ה בסיס חיי, לא רק החיים הכלליים, אלא גם החיים הפרטיים, הוא הראה לי את הדרך, הוא קבע לי את התפקיד. לא זכיתי ללמוד אצלו. אך הוא היה לי „הרבי" עוד טרם שגדולינו עטרוהו ב„מורנו הרב". הוא החליט את החלטותי, וגם ההחלטה הכי חשובה והכי פרטית בחיי הכריעה עצתו המוסמכת.

רק שני דברים שנאמרו עליו ארשם כאן.

באסיפת הנוער האגודתי בהמבורג, אשר שם נאם רוזנהיים, אמר אבי מורי את דברי הפתיחה ע"פ בקשת הנוער, אשר בראשו עמד יונה כהן, כעת המנהל של בית הספר „חורב" בירושלים עיר הקדש; הנאום הזה הי' היחיד שנאם אבי מורי בחוג אגודתי: „אתה הוא עקיבא בן יוסף ששמך הולך מסוף העולם ועד סופו, שב, בני, שב, כמותך ירבו בישראל", כן אמר רבי דוסא בן הרכינס לרבי עקיבא (יבמות ט"ז). מה אמר בזה לרבי עקיבא? הלא ידעינן שלא הניח כמותו בארץ ישראל (ברכות סג.) ה ש א י פ ה לדמות לרבי עקיבא היא שתעמיד בני תורה ותלמידי חכמים גדולים. וכן אני אומר, שיעקב רוזנהיים לא יניח כמותו בינינו, ואעפ"כ אני מתפלל, שכמותו ירבו בישראל. כי אם תשאפו להדמות ל ו, אם תשאפו להיות כמוהו שוחרי האמת, אוהבי הבריות, חסידים ואנשי מעשה, ואני בטוח שלא תהיו, ואף אחד מכם, רוזנהיים'ס, אך תהיו אנשים הגונים אגודאים ישרים וכשרים", כך העריך אבי מורי את רבינו, אבי מורי, שעמד מחוץ לכל הארגונים והיה כל כך מתון בשקולו.

ואיש אחר, רבי חיים ישראל אייז, פעיל הפעילים, הסופר המפורסם שלנו, הוא כתב משפט אחד שכולל הרבה הרבה: „אומרים שהמדיניות מקלקלת את האישיות, ואני אומר שאישיותו של רוזנהיים מקלקלת את

המדיניות". בעצם הדבר כיון אייז לתוכן דברי אבי מורי: **לקוח מוסרי** שבחיי רוזנהיים.

גרשון לנגה השפיע מאד עלינו. העובדה שעזב את הכסא הרם של ה"דירקטור" וישב בתוכנו כאחד מאתנו, היא לבדה מעידה עליו. הוא הבין את הנוער ונהג אותו באופן שבני הנוער הנהוגים לא הרגישו את המרחק הרוחני שבינו לבינם. כן יגע לנטוע בלבנו פשטות, ענווה, יראת אלקים, אהבת הבריות ואמונת חכמים, ולהשריש בנו את מדותיו הנשגבות.

במשך הזמן זכיתי לפגש בכמה גדולי עמנו, אך ירידה זו "מן ההר אל העם", המדה שממנה נובעת לפע"ד השפעת "הרבי", ראיתי שנית רק אצל רבי מאיר שפירא. גם הוא, הענק, דבר עם כל ננס בעוד הננס לא הרגיש בפחד של העומד בפני הענק, גם רבי מאיר שפירא חי עבור הנוער, ובתוכו, והשיב את נשמתו הטהורה כשהנוער שר שירתו מסביב למטתו.

באותה שבת דרש הרב רבי שלמה זלמן ברייער את דרשתו הידועה על "הכתבת המוטעת" הנמצאת בספרו הגדול "חכמה ומוסר" לפרשת מקץ. אז לא הבינונו, מי היה רבי שלמה ברייער ומה היה טבעו. אודה ולא אבוש, שדרשה זו היתה לנו כ"קלוח קר" על התלהבותנו הגדולה, וביחוד אני מודה, שכל זמן שגדול זה חי ופעל לא הכרתי את גדולתו ולא ידעתי שהיה מיחידי הסגולה. קיר היה בינו ובינינו. זה שחשבנו בפחזות נוער שלנו — כגאוה, היה באמת ה"הצנע לכת" של איש דגול זה. (וכך היה היחס של תלמידו הגדול הרב שפיצר לרחוקים. העומד מרחוק ראה רק קוים, אך לא את התמונה בשלמותה, כרב כן התלמיד).

בקראקא, בבית החיים של הרמ"א, נמצא הקבר של בעל "מגיני שלמה" בקצה בית החיים. מספרים שבזמניו חי בקראקא עשיר גדול שכל ימיו לא פתח ידו לאביון. כאשר מת צוה בעל "מגיני שלמה" לקברו בקצה בית הקברות. בימים ההם חי בקראקא איש אחר, מפורסם בתור בעל צדקה גדול. פתאום חדל מלתת צדקה; וכאשר נדיבי קראקא מיהרו לתמכו כי חששו שירד מנכסיו הודה לפניהם, כי כל הצדקה שנתן היה מהונו של אותו האיש שצוה אותו להעלים את שמו מכל וכל ועתה אחרי שמת אותו האיש, אין בידו לתת עוד. כאשר שמע בעל "מגיני שלמה" את העובדה, צוה לקברו אחרי מותו אצל אותו האיש שקיים מצות מתן בסתר באופן זה. כאשר ספרו לי ידידי בקראקא את המעשה הזה — "ראיתי מעשה ונזכרתי הלכה": הרב יוסף שמחה הכהן מהמבורג (עיין עליו לעיל) ספר לי שהרב ברייער שלח לו שנים רבות מדי חדש בחדשו סכומים הגונים לחלקם בין תלמידי חכמים הגונים באונגרן עם ההתחייבות שלא להודיע בשום

אופן למקבלים את שם הנותן. בזה לא רק קיים מצות „מתן בסתר", היה זה בטוי לשאיפתו הפנימית, שלעולם יכסה העושה את מעשהו.

מה שהיה לי אז, בימי חנוכה תרע"ג, אכזבה גדולה, נעשה לי במשך השנים להכרה עמוקה: שזה כחה של האמת של ברייער, כאשר העמיד את אגודת ישראל העולמית לעומת הקהלה שבפרנקפורט, זו היצירה הנצחית של הירש, — נראה לו חשש סכנה לטהרתה של „עדת ישורון", הקהלה, שהוא עצמו העשיר אותה ע"י הישיבה הגדולה שיסד בתוכה. קהלה זו, פרי חייו של הירש, עמדה לפני עיניו, הקהלה עם כל תוצאותיה ההגיוניות גם עבור הכלל החרדי כולו, היא עמדה לפני עיניו כאשר שאל את השאלה: „היצאת"?? הוא שאל את השאלה הזו כשאלה המכריעה לקיומו של הכלל שומרי התורה כולו. הוא שאל מתוך עומק מצפונו, ורבים, החכמים בעיניהם, לעגו לו. הוא שאל בצורה כה בולטת, להקיץ את הנרדמים ולעורר את „הפוסחים על שתי הסעפים", והמבין יבין שבעמקה של שאלה זו קבועה האמת הנצחית, שב„עולם הנצח" היא א ח ת ויחידה, כי בעולם שכולו אור אין משמשים האור והחשך בערבוביה.

ועידת הנוער בפרנקפורט היתה — אחרי קטוביץ — הועידה רבת הרושם. במשך הזמן זכיתי, ולפעמים הוכרחתי, להשתתף בכמה אסיפות של האגודה, ועידות הנוער, ועידות ארציות, ישיבות של ה„מועצה המרכזית", כנסיות גדולות ומכינות, אך אף פעם לא הייתי כל כך נלהב, כל כך מסור, כל כך מאושר כבאותם הימים ימי חנוכה, — האגודה היתה צעירה ואנו היינו צעירים — לפניה ולפנינו היה העתיד.

יחד עם רוזנהיים השפיעו שלשה אנשי פרנקפורט על התפתחות האגודה מיומה הראשון עד היום: יצחק ברייער ה„חקרן", שלמה עהרמן ה„עושה" וזליג שכנוביץ ה„סופר". את הרעיון האגודתי יצרו רוזנהיים וברייער יחדו, ארגון האגודה בכלל והפעולה לטובת ארץ ישראל בפרט היו בעיקר פרי פעולתו של עהרמן, והעתונות האגודאית ששכנוביץ היה יוצרה — ולא לחנם קראו לו „הזקן שבחבורה".

יחסי לשכנוביץ היה תמיד לבבי מאד, הוא זרזני בכל מיני זרוז לכתב בה„איזראעליט" כחפץ לבי. לא רק את ה„עורך", אלא גם את ה„סופר" שכנוביץ אני מעריץ מאד; את ה„נואם" שכנוביץ אף פעם לא שמעתי. היה זמן, אשר חוגים מסוימים באשכנז זלזלו בכבוד הסופר שכנוביץ, אין חלקי עם ה„משכילים" האלה, קראתי ספורו „המנוסה למולדת" פעמים אחדות והרביתי לקרוא את „האור ממערב" ותמיד נרגשתי מאד מאד. אני יודע, שהדור הצעיר של סופרינו במזרח, ובהם המעולים ביותר, העריך מאד את ספרי שכנוביץ, ואחד מן המצוינים ביותר שבהם אמר לי ש„האור ממערב"

הוא „הספור" עבור הנוער החרדי בפולניה. אני מגזים אם אומר, שעל שכנוביץ נאמר: „הסגנון הוא האדם", אך אשנה את הפתגם: „התוכן הוא האדם". בכל ספרי שכנוביץ חי האדם, ששרשו — „יידישקייט". ולכן הוא הסופר האגודתי. כמה פעמים בקשתי ממנו לחבר חבור על תולדות האגודה בצורת ספור כדי למשוך את לבות הנוער, אך לא הצלחתי בבקשתי.

ד"ר שלמה עהרמן היה תמיד בעיני כאחד מ„פלאות העולם": פעולותיו הרבות, דבורו כמעין המתגבר, למדנותו, ידיעותיו בחכמות העולם, רצונו לעזור לכל ובכל, תמיד הי' ער ותמיד הי' פעיל. כנראה שעמדתו הבולטת הכריחתו להיות גם „מדינאי", וזהו הצל היחיד שראיתי בו בכל שנות ידידותנו.

אחד ממתנגדיו ב„ימי הסערה" בפרנקפורט חישב לגנותו באמרו: „אם עהרמן נואם נאום לפני המון גדול ורואה פתאום ברחוב הסמוך תינוק בוכה, הרי בכי התינוק לוקח את לבו ומסיח את דעתו מכל הנאום והשומעים, כל כך פזיז הוא האיש הזה". ואני חושב שדוקא משל זה הוא מאד לשבחו: לא כל כך „פזיז" אלא כל כך „רב להושיע" הוא האיש הזה. ובעיני הרי זה השבח הכי גדול כי — מה נחשבת אצלי כל פעולת ה„פעיל", אם הוא אינו „פועל ישועות"?

(לא לבד בעהרמן נקשרתי בידידות אלא גם באחותו היחידה, מרת ריין בציריך, ביתה היה פתוח לי לרוחה בשהותי בציריך בימי המלחמה הראשונה. בעלה, מהור"ר יצחק ריין זצ"ל, היה איש יקר המציאות, הן בשאר רוחו והן במדותיו התרומיות).

„ההוקרה כיראת הכבוד הרחיקה את ההתקרבות" — משפט זה מציין את יחסי ליצחק ברייער במשך שנים רבות; יתכן שעל היחס הזה השפיעה גם הליכתי העקבית והמתמידה בעקבות רוזנהיים. רק מזמן לזמן תוך אסיפות האגודה כבדני ברייער בשיחה חטופה, אך תמיד ידעתי ש„אגודת ישראל — בלי יצחק ברייער" אינה אגודה כלל, ידעתי שרעיון האגודה היה בחלקו הגדול הרעיון של האיש המורם הזה, ידעתי „ולא קמה עוד רוח באיש" — כמוהו.

למרות כל יראת הכבוד שלי מפני „הפלא הרוחני י. ב." — וכל כמה שאשתי הרבתה בי תמיד את יראת הכבוד הזו, בהיותה בקיאה בחיבוריו הסתומים לקט שכלי — הרהבתי עוז בנפשי, לחלוק עליו. כאשר פרסם לפני הכנסיה הגדולה השניה קריאתו למלחמה: „תכנית או צו" „השבתי לו מעל „דפי הלוח של צעירי אג"י בוינה", במאמר: „תכנית ו ג ם צו". אם כי ד"ר פינחס כהן התאמץ בכל כחו, אך לשוא, לעכב הדפסת מאמרי

מטעמי „מדיניות גבוהה", היה ברייער „נדיב־לב" ולא כעס עלי מפני התקפה זו.

והיה מקרה אשר הוא טהור, שברייער שהה אצלנו בקופנהגן בימים הראשונים של המלחמה העולמית השניה. המטוס שבו היה צריך לטוס מלנדון דרך קופנהגן—ורשא לארץ ישראל, התעכב, וכן זכה חוגי הקטן לאורח גדול במשך שבוע וביתי זכה לאור גדול. ראינו בפעם הראשונה את יצחק ברייער בכל נעימותו ובלינו את הימים עמו בשמחה עמוקה ובהתרוממות הנפש. נסיעתו לארץ ישראל דרך אמשטרדם — „האור למערב" סימה את השבוע החגיגי הזה. השבת בחברתו היתה לנו „שבת הגדול" — בתוך חדש אלול!

בין אנשי המעשה בהועד הפועל של אג"י היו גם ליאו ורעשנר, הסוחר הגדול והאגודאי המסור; ד"ר סיגפריד אופנהיימר, שהקדיש כחו לבנין הארץ ברוחה של האגודה; יוליוס הולנדר, אשר גם הוא פעל הרבה לטובת ארץ ישראל ודאג גם לעניינים ארגוניים וסוציאליים. הוא נקבר בקופנהגן, אשר שם יסד בימי המלחמה הראשונה יחד עם הרב ד"ר וינקלר ואברהם סמסון את „אגודת ישראל בסקנדינביה".

קיום ה„איזראעליט" היה חיוני ליהדות החרדית באשכנז ולאגודת ישראל בכלל; הייניריך אייזמן, נאמנו של רוזנהיים וידידו הקרוב של דייטשלנדר, מסר את נפשו, את הונו ואת עתותיו לתפקיד זה. הוא היה הכח הפעיל בייסוד ה„חרמון", שהוציא לאור כמה ספרים חשובים. הוא היה הכח הפעיל בהוצאת כתבי רוזנהיים „אהלי יעקוב" ובהוצאת „ספר היובל" לכבוד רוזנהיים.

שדה פעולתי המיוחד, בקרן התורה, קשר אותי בליאופולד אופנהיימר, ביוסף רוזנבוים ובנתנאל ביער, אנשים נאמנים שנתנו כל מרצם להרמת קרן התורה. המזכיר של קרן התורה בפרנקפורט היה קארל צונץ, שגר ב„בית רוטשילד הישן", ענותן וגדול בתורה.

בשעה זו — היום יום ו' מנחם אב תש"ד — באה אלי הבשורה המאושרת, שהרברט קרוסקל ובני משפחתו זכו לבוא לאיסטמבול. גם קרוסקל הוא מ„החוג הפנימי" של רוזנהיים. כמה וכמה טובות עשה לי ידיד יקר זה בימי מגורי בקופנהגן, טובות בלי מספר, יחד עם שאר בשרי בן דודי, היקר והחביב הח"ר נפתלי יעקבזון, שהזכרתי לעיל בתור גבאי של בה"כ בהמבורג.

שמעתי שקרוסקל וגם אשתו מסרו נפשם לטובת האחרים במחנה הרכוז בהולנד, וסכנו את עצמם כדי להציל את אחרים מתוך הסכנה, אשרי מי שזכה לזה, מגלגלין הזכות ע"י הזכאים, ברוך הטוב והמיטיב.

כחצי יובל, משנת תרע"ב עד שנת תרצ"ז, היתה לי פרנקפורט "המרכז". בפרנקפורט זו מצאתי את מקומי, אך ב"קהלה" עצמה לא התמצאתי. הכל היה כל כך נהדר, כל כך אריסטוקרטי. בבית הכנסת הגדול, הסמל של הקהלה, הרגשתי בטוב רק בימי חול.

הייתי סעמים רבות בפרנקפורט, נהניתי מן הכנסת האורחים ב"מלון ריז" בהיותי בריא כבהיותי חולה, שאז עמד ידידי ד"ר ויללי הופמן לימיני — אך לפני בא השבת מהרתי להמבורג, ה"היינריך בארט" קרא אותי, קולו גבר על הקולות שקראו לבית הכנסת ב"פרידברגר אנלאגה", שהי' כלול בהדרו, בתפארתו ועשרו. כדי ליהנות מהידור זה היה צריך להיות "בן הקהלה" ואני לא הייתי "בן הקהלה" אפילו בהמבורג עצמה — אשר שם הייתי מצד אחד איש ה"חברות", ומצד שני עבד ה"כלל".

כן לא זכיתי לבא בקשר עם היצירה החשובה ביותר בפרנקפורט, עם הישיבה של ברייער, למרות ידידותי עם אחדים מרבניה, ובראשם הרה"ג יחיאל שלזינגר ויוליוס ערענטרייי, ולמרות שפעלנו הרבה, להביא כמה תלמידי בתי התלמוד תורה במערב־אשכנז, שקרן התורה יסדה אותם, לישיבת ברייער. אך הכרתי בגדולת פעולת ראש הישיבה האחרון הרה"ג ד"ר יוסף ברייער והשפעתו הרבה על תלמידיו, כשבאתי לשטוקהלם וראיתי שם את עבודת הקדש של מיסד ה"בית המדרש בשטוקהלם" ורבו, הרב רבי שלמה וולבה. אז ראיתי עצם מעצמו ובשר מבשרו של הרב יוסף ברייער. וולבה למד אחרי פרנקפורט בישיבות גדולות במזרח, אך ברייער עיצב צורתו הפנימית.

ישיבה אחרת בפרנקפורט, ישיבת שניידר, הכרתי יותר טוב; רבי משה שניידר, תלמידו של בעל "חפץ חיים", העיד על גדולת רבו במעשיו הכבירים לכבוד התורה והמקום. באור הישיבות נראתה לפני תמונת הקצב הפשוט והחסידי כאחד: זלומון, הזבולון של הלומדים־השקדנים בפרנקפורט.

הרב האחרון של עדת ישורון בפרנקפורט, הרה"ג רבי יוסף יונה צבי הלוי הורוויץ, המוכר לי עוד מימי כהונתו המבורכת באונצדארף, כבדני בידידותו וב"אמונו", כי קבלתי ממנו התר ההוראה, אשר בה שיבח אותי "ולא פנה אל רהבים שטי כזבי הזמן ושאון גליהם המתנשאים לרוח היום והעת". בתמימות לבו לא רצה להאמין לי, שמה שהוא העריך כ"יתרון ביהדות" היה רק "חסרון בידיעות". כי מנעתי את רגלי מבית הספר הגבוה לא מתוך "הכרה פנימית" אלא מתוך "לחץ חצוני" — לקנות את "לחם חוקי" בעודני בחור צעיר לימים.

כולנו יודעים שישנן שתי ירושלים: ה„ירושלים של מעלה" וה„ירושלים של מטה". ירושלים של מעלה היא המקדש הנצחי של עמנו באלפי שנות פזורנו, ירושלים של מטה בנויה אבנים, והיא זמנית ככל מעשה חומר.

ירושלים של מעלה פורחת לעד, היא מזהירה תמיד. ירושלים של מטה, עתותיה מתחלפות: פריחה, חרבן, ואחר כך, אם ירצה השם, פריחה עולמית.

אני יודע את ההבדל בין ירושלים ובין — פרנקפורט, ואעפ"כ אני מעיז-לומר: שתי פרנקפורט יש. הפרנקפורט הרוחנית אשר בה חי שמשון רפאל הירש עם כל גבורתו, שאין דומה לה. פרנקפורט זו היא נצחית, מלאה כח היצירה, היא ילדה את הבן היקיר: אגודת ישראל. פרנקפורט זו לעולם לא נחרבת, היא ה„נר המערבי" שממנו מדליקין הנרות האחרים. זו היא ה„פרנקפורט של מעלה", אליה נפנה במלחמתנו עבור האמת, אמיתה של תורה, במלחמתנו אנו, בני מערב אירופה, לקנות את הנפשות לקוננו. „פרנקפורט של מטה" נחרבה, מוטלת באשפה בכל הדרה, על כל מוסדותיה, ובתי הספר שלה, על הישיבות ומפעלי הצדקה שלה, עשירות בניה ויופי בנותיה, הכל הלך לאבדון.

המדרש מספר לנו שבעתות בצרה ממשיכה ירושלים של מעלה את ירושלים של מטה אחריה, לשבת בחסותה עד שיפוח היום ונסו הצללים.

בסוד מדרש זה תנוח „פרנקפורט של מטה" — עד שיאיר פני כל המזרח.

הלברשטט

קרית ארבע: על שם ארבעה ענקים שהיו שם

בסעודת ברית מילה בביתו של אחי כה"ר אברהם, שגר כמה שנים בהלברשטט ובנה שם את ביתו עם ב"ג חנה מייער, בת בתו של הגאון אברהם ביברפלד, ברלין, ציטט אבי מורי את דברי רש"י הנ"ל, לתאר בהם את מהות קהלת הלברשטט, אשר בה ישבו ארבעה רבנים בשבת אחים, בשלום ובשלוה; המרא דאתרא, רבני בית המדרש (קלויס) והרב בביתו של כה"ר יצחק נוסבוים. ואם נדע שאחד מרבני הקלויס, הרב ד"ר פרנקל, היה חברו של פרנס הקהלה, ד"ר עמיל הירש, בשיעורם היום־יומי, תעמד לפנינו ה ל ב ר ש ט ט בכל חשיבותה, כקהלה, כמושב ארגונים חרדיים, כמקור ברוך של צדקה בלתי־פוסקת.

המבקר רואה את בית הכנסת הבנוי לפי מנהג קדמון אחורי שורה של בתים, רואה קרוב לו את ה"קלויס" עם גנו הגדול היורד עד הנהר, בקומת הקרקע גר הרב ד"ר משה שלזינגר ובקומה השני׳ הרב ד"ר פיליפ פרנקל, באותה קומה היה גם ה"קלויס" עצמה — עובר "ועסטנדורף", אשר שם בית הספר עם מנהלו המצוין יעקב לונדנר, הידיד היקר, המחנך השלם, מקבל את פני הרב, אך עוד קודם לזה את פני אמו "הרבנית הזקנה", אלמנת הרב הגדול ד"ר זליג אוערבך, ממהר משם בפסיעות אחדות להרמן שואב, מיסד "קרן אגודת ישראל ליתמי המלחמה", מבקר את הבנקאי יצחק נוסבוים בביתו ב"רחוב פרידריך", חוזר משם ל"עיר העתיקה", מתרשם מן הבנין המפואר של ה"הירש־קונצרן", מתקבל לראיון קצר ע"י ד"ר עמיל הירש, עמוס העבודה, וממשיך משם למטרה הרגילה "אונטר דען ווידען 3", ביתו של גוטפריד (שלום) גולדשמידט, ושם הוא כבר במשא ומתן ער ובעבודה של "אגוד סניפי אגודת ישראל", כמו שנקרא אז הארגון הארצי של אג"י.

ואם המבקר הרבה לאכול בה"קסינו" של מר טרלובסקי, הרי ישאל בעצת הרופא הנעלה ד"ר הירש אוערבך, אחי הרב שהוא גם אחיו בכל הטוב והישר; ואם האורח בא, לנאום באגודת ישראל, אז מצא ספרים בלי מספר בספריה של הרב ד"ר נייוירט. בסבוב זה ראה האורח כל מה שהיה ראוי לראות, ומתוקה היתה שנת "העובר" בביתם הפתוח של אח וגיסה אחרי טלטולי דרך זה. ואם מטרת האורח היתה "שנורטור" (ואימתי לא הייתי בעסק זה במשך ימי עבודתי לטובת ה"קרן התורה"), אז כלל בתפלת "קריאת שמע על המטה" את הברכות הכי עמוקות לראש ד"ר עמיל הירש

ויצחק נוסבוים, שהיו תמיד, ובפרט בזמנים קשים, הנדיבים הכי גדולים, הנותנים בסבר פנים יפות. (אמרו על נוסבוים, שהיו זמנים, אשר בהם נתן הרבה יותר ממעשר וגם חומש, הוא נתן, כפי אמרתו, „הקפה בלי מצרים להשם יתברך" !).

אשרי עין ראתה כל אלה, ומי ששירת קהלת הלברשטט עוד באזנו מצלצלת, הוא מקונן „חבל על דאבדין ודלא משתכחין".

יש שמות ביהדות החרדית האשכנזית ובעולמה הרבני, שיש להם צליל מיוחד, והם מתחילים ע"פ הא"ב : אוערבך, במברגר, ברייער... !

השם „אוערבך" הוא הסמל לנאמנות, לאחריות ולמסירות הנפש. הרב ד"ר יצחק אוערבך היה האיש „המצווה ועושה". באגודת ישראל, באגודת הקהלות החרדיות, בקהלה עצמה, בבית הספר, בחייו הפרטיים, תמיד קראה לו המצוה, החובה. וע"י זה נעשה לאיש מאד מאד רציני, ואחרי שאני מצדד בשטת אותם אנשים הנזכרים לשבח בתענית כ"ב, הי' הוא מוכיח אותי תכופות, אך בלי הצלחה. הוא נשא את המשא, ששמו עליו מכל הצדדים, בכל כבדו ובסבלנות מרובה, ומפני שהיה עמוס כל כך, לכן פנו אליו כל העמוסים, והוא נתן להם את עצתו הטובה, הנכונה תמיד, וגם את לבו הטוב.

הרב ד"ר משה שלזינגר היה דומה לו ברצינותו ובכמה מדות, אף הוא היה פעיל, מסור לכלל החרדי. אשתו היתה אחותו של הרב ד"ר מונק. בטחונם וחסידותם נראתה לעין כל, כשקמו מעל פני מתם, בנם היחיד דוד, שהיה בעל כשרון מיוחד ונפל במלחמה הראשונה כנ"ל.

הרב ד"ר פרנקל היה איש עליז, בעל מדע, אך גם הוא למדן עצום. שני הרבנים האלה חיו לא רק בקרבת מקום אלא גם בקרבת הלב, הם אמתו באופן הנעלה ביותר : „ת"ח מרבים שלום בעולם". כמה פעמים מוכרחים „לדרוש" את המאמר זה, אך מפני שהם למדו תמיד את הפשט, גם קיימו את המאמר הזה „פשוטו כמשמעו" ע"י ידידותם העמוקה. שניהם היו מאד קשורים ברב, התקשרות זו נראתה באופן שעזרו לבנו הצעיר למלא את מקום אביו, להיות ממלא מקום הגון של האב הגדול ושל הזקן הגדול.

הרב ד"ר נייוירט, הצעיר של ארבעה הרבנים, היה כנזכר לעיל בעל ספריה נהדרה. כיהודי ירא וחרד בתמימות זכה להשפיע הרבה על רבי יצחק נוסבוים, ובלי ספק יש לו חלק במעשי החסד הרבים שהוא עשה. הוא יגע מאד להשפיע גם עלי, להיות „יהודי חסידי" (כלשונו הזהב), אך לא עמד על כך, כי בהיותי בן־המבורג, הנני „אגוז קשה לפצוח".

עוד הפעם אני רושם דברים אחדים לכבוד נוסבוים ולכבוד ד"ר עמיל הירש, ואל יחשדוני שאני משבח את המתים שכבר מתו בשבח שאינו אמת לאמתו. הם, העשירים הגדולים, כבדו את קונם מהונם בלי שום

התנשאות. הם נתנו וחזרו ונתנו במדה רבה, בלי שום עיפות, לכל ארגון, לכל קהלה, לכל יחיד ויחיד. הרבה נתנו בגלוי, אך עוד יותר נתנו בסתר. הם תמכו רבנים ואלמנותיהם, בניהם ואף נכדיהם. נוסבוים היה מדלת העם ועלה למעלה, צעד אחר צעד; הירש היה בנה של המשפחה היותר מיוחסת והיותר עשירה. נוסבוים היה איש פשוט, אף פעם לא ביטל את שיעורו הקבוע, אך לא הגיע בלמודו למדרגה נעלה, הירש היה למדן עצום ואיש המדע, היה חריף ובקי. נוסבוים היה בן כפר קטן; הירש בנה של קהלה מפורסמת. ואעפ"כ: קנין אחד קנו שניהם במדה שוה. שניהם היו בעלי יראת שמים טהורה, יראתם הטהורה עומדת לעד. היא היתה אוצרם האמיתי והנצחי, ואלו לא נקבעו בזכרוננו ע"י מעשיהם הכבירים, היו נזכרים ע"י יראתם, „הן יראת ד' היא חכמה".

היה טבעי שהרמן שואב יסד את ה„קרן ליתומי המלחמה", כי כל מזגו היה רך, כל פנימיותו כלולה חסד. שואב מפורסם כסופר בעל רגש ונעם, אך לי נראה, שהיצירה הכי יפה שהוא יצר היא קרן זו, שהיא שיר האנושיות הצרופה.

בכל שעה פנויה, ולרב בערבים, בליתי „אונטר דען ויידען 3" אצל „ג. ג.", מי באשכנז החרדית לא ידע אז שבראשי תיבות אלו כינו את גוטפריד גולדשמידט. הוא נשאר כל ימיו תלמידו של שמשון רפאל הירש, היה קרובו וידידו הגדול של חנוך ערענטריי הגדול, חברו עוד מימי בית הספר של רוזנהיים. כפקיד גבוה של ה„הירש קונצרן" נסע לכל קצוות העולם, כל זה הוסיף את החן לחכמתו, את המשקל לדבריו, את הזיו לעטו, את הדיוק ואת העומק לשטתו ולהשקפתו.

ואם רוזנהיים היה לי האידיאלי שבגבוהים, היה הוא לי האידיאלי הקרוב ביותר וכך השפיע מאד על דרכי באגודה. הגם שהייתי בעיניו תמיד „חצי־אגודאי וחצי־מזרחי", שיתף אותי עוד בהיותי צעיר בעבודת „דפי אגודת ישראל" (בלעטער של אגודת ישראל), עד שבמשך הזמנים מסר לידי את כל המערכת.

הלברשטט היתה קהלה של מסורות גדולות ושל בנים גדולים, גם ה„רבי" עזריאל (ישראל) הילדסהיימר היה בנה, — העיר היתה חלוקה לשני חלקים: „העיר העליונה" ו„העיר התחתונה", שניהם יחד עשו מהלברשטט העיר השלמה.

ושלמה היתה הקהלה, שלמים רבניה ושלמים בעלי־בתיה, קרית ארבע היא חברון „כעיר שחוברה לה יחדו".

משאר קהלות באשכנז

שופטים ושוטרים תתן לך בכל שעריך

בימים ההם טעיתי כאותו „משולח", שהעריך את יראת השמים של הנותן לפי סכום נדבתו: 10 דולר — ירא שמים קטן, 50 דולר — ירא שמים בינוני, מ100 דולר ולמעלה — ירא שמים מרבים. אלא שאני לא הערכתי את היחידים אלא את הקהלות כפי תרומותיהן לטובת „קרן התורה". כל מי שמתמסר לגמרי לתפקידו, חושב שתפקידו זה הוא גם תפקידו היחיד של כל העולם כולו, והוא שוכח, שלאחרים יש תפקידים אחרים, ואולי תפקידים עוד יותר חשובים.

עוד לפני שנת תרפ"ה הופעתי בכמה קהלות באשכנז כנואם, באסיפות ובעניינים פרטיים, אך במשך כל שנת תרפ"ה נסעתי בכל תפוצות אשכנז, בלי הפסק, לארגן את „קרן התורה". עד שנת תרצ"ב המשכתי לבקר את הקהלות הגדולות, כדוגמת הסוחר המבקר את קוניו תכופות, כדי לחזק את הקשר עמהם. במשך עשר שנים גבתה „קרן התורה באשכנז" יותר מ3/4 מיליון מרק. גם אם קבלנו ברצון את הסכומים הגדולים של הנדבנים הגדולים, הרי התקציב השנתי היה בנוי על „הנתינה היום־יומית של עשרה פענניג" של ההמון, וכן באתי במגע אישי עם מאות אנשים.

משתתפי „קרן התורה" הנאמנים ביותר היו מנהיגי הקהלות הקטנות, המורים, שפעלו פעמיים בשנה לטובת ה„קרן התורה" במסירות גדולה, בשבועות ובחנוכה.

כן היו לנו ידידים ועוזרים „בכל השערים", ו„קרן התורה" פעלה לא לבד להורמת למוד התורה באשכנז, אלא עזרה גם לישיבות הגדולות במזרח־אירופה.

הדף היותר מזהיר בספר קרן התורה היתה הפעולה לסלוק חובות הישיבות במזרח. בפעולה זו, אשר בראשה עמד הרב ד"ר שפיצר עצמו, שהשפיע על הבנקאי מאקס ווארבורג להיות „העושה והמעשה", התחילה עבודת „קרן התורה באשכנז".

כמעט שמנה שנים הייתי פעיל; שבע שנים בס"ד בהצלחה, אך בשנה השמינית (השנה הראשונה של מגורנו בברלין) הזנחתי את העבודה בהיותי עסוק בכמה דברים אחרים (עיין בפרק על ברלין).

אז שם ידידי כה"ר חיים פלס־המבורג, שתמיד התענין מאד בעבודת „קרן התורה", את כל העול על שכמו. הוא הצליח להחיות את כל הפעולה ולהביא את „הקרן" לפריחה חדשה, עד שעזב גם הוא את ארץ אשכנז בריש

תרצ"ח והתחיל את עבודתו הפוריה כמזכיר הראשי של ה"שיף רבי"ס רעליגיוס עמערגענצי פונד" בלונדון; ששם הוא עומד עד היום על משמרתו לטובת היהדות החרדית.

שכנותיה של המבורג היו ליבעק וברעמען. קשרים רבים קשרו את ל י ב ע ק בהמבורג, הרב ד"ר שלמה קרלבך, "קרלבך הזקן", כיהן שם שנים רבות, הוא יסד את "ממלכת הרבנים קרלבך". רב זה היה אישיות מצוינת; כל מגמתו היתה לחזק את היהדות ולהשרישה בלב קהלתו ומשפחתו וחפצו זה הצליח בידו. הוא דרש בפשטות, הוא חיבר ספריו הרבים, שכינם בענותנותו "מלאכה ולא חכמה", בפשטות, ולכן היתה רבה פעולת דברו, חבוריו וחייו. בימיו חי בליבעק עוד איש אחר רם־המעלה, הרב ד"ר הרץ עהרמן (אביו של ידידנו ד"ר שלמה עהרמן), הוא חבר ספרים וספורים רבי־ערך: "דורכ"ס יאהר" (זמני השנה), "איינה אונגעקאנטע ועלט" (העולם הבלתי יודע) ועוד. זכיתי לקבל את פניו פעמים אחדות.

הרב ד"ר יוסף קרלבך היה זמן קצר ממלא מקום אביו. אחריו נבחר הרב ד"ר דוד וינטר לרב הקהלה; בזמנים האחרונים כהן כרב של "מדינת מקלנבורג"; אחרי מות "רב המחוז" האחרון. בקופנהגן בקרני "לנד־פרנס" אחד ממקלנבורג, הוא היה נדהם מאדיקותו של ד"ר וינטר. אך אני הנחתי את דעתו: כל הדברים הם "יחסיים": מה שהיה "נורא מאד" במקלנבורג, היה "טבעי" בליבעק, המושב של רבנים חרדים ושלמים. אם אינני מן הטועים, היה הרב ד"ר וינטר בזמן האחרון גם רבה של קהלת קיעל. לפנים היתה גם קהלת ק י ע ל חלק מ"ממלכת קרלבך". הרב ד"ר מוריץ שטרן, חתנו של קרלבך, היה שם הרב עד שנקרא להנהלת הספריה בברלין. ממלא מקומו היה הרב ד"ר עמיל כהן אחרי התנגשותו מלאת אמץ־הלב נגד פרנסי ברלין. בימי כהונתו הייתי שנה שלמה — 1912 — בקיעל כמנהל סניף הבנק לאויס וולף־המבורג. הצלחתי התאימה לגילי אז והיתה קטנה מאד.

בקיעל היה בית הכנסת נהדר. היה שם מספר בעלי־בתים ממזרח־אירופה, חסידים ואנשי מעשה. אך למרות שממלא מקומו של ד"ר כהן, הרב ד"ר פוזנר, היה איש חרדי מאד ומרביץ תורה, לא הצליח למשכם אחריו לבית הכנסת, לא רצו לעזוב את ה"שטיבל", מבצרם החזק.

גם ב ר ע מ ע ן שייכת ל"ממלכת קרלבך", פה פעל הרבה חתן אחר של הרב קרלבך, הרב ד"ר רוזנאק, המפורסם ע"י מעשיו הטובים כרב־צבאי במלחמת העולם הראשונה. ממלא מקומו היה חתנו הרב ד"ר אבער, איש מלומד, ועניו. הפרנס החרדי ביותר היה אז כה"ר נתן גרינברג. לבו וביתו היו פתוחים לכל דבר שבקדושה, וכן זכה לחנך את כל ביתו ברוח התורה.

גם בברעמען, בפרוזדורה: בזועלדסבריק, היה קבוץ של יהודים חרדים ממוצא מזרחי, שם היתה מולדת ידידי יעקב לונדנר הנ"ל.

במחוז התעשיה ברייגלאנד־ועזטפאלען פעלה קרן התורה הרבה; בפרק מיוחד אדבר על הקהלות שבהן יסדה ה"קרן" את בתי תלמוד־התורה שלה.

ב ד י ס ל ד ו ר ף היה החוג של היראים מאורגן ע"י הרב ד"ר וייל; פרנס הקהלה היה בן עירי, דירקטור סאלו מייער, חתנו של ד"ר ישראל רוז ז"ל, פרנקפורט. גם בדיסלדורף היה סניף האגודה, אשר בו בליתי שעות נעימות; החוג היה קטן, אך פעיל.

בנסיעותי בצפון־מערב אשכנז, אם הייתי מוכרח לשבות את השבת מחוץ לביתי, מהרתי ל ג ע ל ז נ ק י ר כ ן; שם היו בתי המשפחות מייער־רוזנטאל פתוחים בשבילי לרווחה. משפחות אלה הקימו „מדינה בתוך מדינה"; הן יסדו קהלה אורטודוקסית בתוך קהלה כולה חפשית, עם מוסדות מיוחדים ועם רב מיוחד; הרב ד"ר וייס, יליד אונגרן, למדן, עניו ומאוד חרדי. אחר כך היינו יחד בברלין ונהניתי גם שם ממנו.

המשפחה מייער, קרובה למשפחת ברייער, נחשבת בכל המדינה כ„אולט־ראַ־מונטן". אך נראה, שמשפט זה היה מעט מופרז, כי פה בשטוקהלם ספר לי רבינר קרונהיים שהוא „ליברלי" לגמרי, שאחד מזכרונותיו הנעימים לימי „כהונתו" בגעלזנקירכן היה הקשר עם ד"ר מאקס מייער, ראש המשפחה, רופא ילדים ידוע (שחי כעת עם משפחתו היקרה בניו־יורק). אולי השפיע הקשר בין קרונהיים ומייער גם על היחס החיובי של קרונהיים לפליטים החרדים פה בשבדיה, יחס לבבי שהוא מראה לנו בכמה הזדמנויות בנגוד ל„אחרים" מאנשי שלומו.

כמה זכרונות טובים מעוררת ק י ל ן. קהלת „עדת ישורון" ובית הספר למורים שלה, חברת „תלמוד תורה" ו„ריינלאנדפעריין", כולם ארגונים להרבצת התורה והיראה.

ונושאי דגל התורה: הרב ד"ר עמנואל קרלבך, המחנך, העסקן והנואם המפורסם, ואחריו בנו מ"מ הרב ד"ר דוד קרלבך, ממצויני סלובודקה; הרב ד"ר וולף, ששם לילות כימים לעורר ישנים ולהקיץ נרדמים; דיין הקהלה, הרה"ג גיברמן; הרב משה יעקובוביץ, ידידי היקר מאד; הרב ד"ר שמעון במברגר, אשר כשמו כן הוא; הלמדן הגדול ד"ר שמעון שלזינגר ממשפחת בעל ה„חתם סופר"; כהנה וכהנה אנשים אנשי־שם, וכל אחד מהם עמד איתן על מקומו ונתן כחו ומוחו לטובת הכלל, לתורה ולמסורה. האנשים שלא היו רבנים, אך פעלו והשפיעו כרבנים: מיכל מונק ובנו ליאו, הכהנים הלוים בני צדק; ד"ר עדמונד מייער, ד"ר מאקס כהין והאחרים בלתי נקראים, אך

בלתי שכוחים, כולם עומדים לפני עיני בישרנותם, בכשרנותם... משם ירדו מחוקקים ומושכים בשבט סופר.

חיים עשירים, מלאים תורה ויראה, חיו ידידינו שם בקילן ; וכל המדינה היתה מלאה מהשפעתם. הם היו המבצר של „הקרן". וד"ר עדמונד מייער פעל לטובתה וידע לקרב גם את הרחוקים. כן יסדו שם את ההסתדרות של צעירי אגודת ישראל : ליאו מונק, נשיא ההסתדרות, ומאקס כהין, המארגן מלא המרץ וחסר העצבים.

לפעמים נסעתי מקילן למקומות יותר דרומיים באניה ; מקומות אלה היו מאינץ, ויעזבדן ודרמשטט.

ב מ א י נ ץ, הקהלה הקלאסית, היה בית מלוני ביתו של הרב ד"ר בונדי, מוקירו של ה„דורות הראשונים", אשר כל שורה בו ידע כמעט בעל פה ; ומפני שהייתי מקורבו של בעל „דורות הראשונים" קרבני במדה יתרה.

את הרב האחרון של מאינץ, ד"ר משה אריה במברגר, לא הכרתי מעבודתו במקום, אך יש לו שם גדול כמחנך, וכגדול בתורה ובמוסר.

ל ו י ע ז ב ד ן באתי להינפש קצת, אך מחשבות הרב הזקן קרוב לתשעים, הרב ד"ר כהן, לא היו מחשבותי. שעה אחרי שעה טייל עמי להראות לי את „עירו", ואחרי שגמרתי „נופש" זה, בקרתי את מ"מ, הרב „הצעיר", ד"ר אנסבכר, ועמו בליתי כמה שעות בעניני הכלל, עד שביום שלאחריו היה נוח לי ב„מלון ריז" בפ"פ מטרחות „ההבראה" בועיזבדן.

ב ד ר מ ש ט ט הייתי רק פעם אחת ; הרב ד"ר יונה מרצבך והמורה וארהפטיג פעלו שם לטובת „הקרן", בזריזות כל כך גדולה עד שלא היו זקוקים לזרוז מצדי. אך עמדתי בחלוף מכתבים עם הרב מרצבך שהוא צעיר ממני, כי הערכתי מאד את הלמדן הגדול הזה, שהוא כולו איש האמונים. מרצבך היה ממלא מקומו של הרב ד"ר נתן כהן זצ"ל, שישב רק זמן קצר על כסא הרבנות זה, כסאם של הרבנים היקרים מארקס, האב והבן. ה„רפורם־רבינר" של דרמשטט „נתעלה" ; הוא נבחר למנהיג הטעמפעל בהמבורג ועיטר את עצמו בעטרה חדשה : „אוברבינר של הטעמפעלפערבאנד".

זכרונו של הרב ד"ר נתן כהן מביא אותי לעיר מולדתו, לקהלה המפוארה פ ו ל ד ה, ולביתו של אביו, הרב ד"ר מיכאל כהן, אשר עוד היום חי בלב כולנו : „הפולדאער רב".

הוא היה איש גדול, גדול באישיותו, בפעולתו, בפשטותו, באמונתו, והשפעתו היתה כגדולתו. אם פגשתי במקום רחצה או בועידות מורה, מצוין במסירתו ועקבי במעשיו, שלא הכרתיו, פתחתי את השיחה : „מה שלומו של הרב ד"ר כהן"? וכמעט תמיד קלעתי אל המטרה, כל כך היו דומים חיילים אלה למפקדם הרוחני. רוח רבם חי כל כך במורים האלה, עד שזכו לנטוע —

על פי רוב — את רוח זה גם בלב תלמידיהם. זו היתה דמותו של „מהר"ם מפולדה" השני.

באתי לפולדה רק לעתים רחוקות, כי גם שם נעשה מעשה „ק. ה." ע"י הרב הצעיר, ד"ר ליאו כהן, מ. מ. אביו, וע"י ידידי ד"ר הערץ.

בפעם הראשונה שבאתי לפולדה זכיתי ל„קבלת פנים" נפלאה. בדרך מן התחנה לבית המלון ברכו אותי פעם אחרי פעם ביראת הכבוד, וכבר התחלתי „בענותנותי" לחשב, ששמעי הלך למרחקים, עד שברכת „מזל טוב" של איש הבא לקראתי העמידתני על טעותי. כולם חשבו, שאני — הרב (היינו דומים מעט זה לזה), שצפו לשובו מברעסלאו מלידת בן (או בת); אשתו היתה בתו של אהרן קובר, אחד מאנשי שלומנו הידועים ביותר.

מעשה חשוב ביותר, מן הימים ההם עומד עוד היום לפני עיני: השתתפתי בעיר הנ"ל בשיעור פומבי. בראש השלחן ישבו הרב והדיין, הרב ברוך קונשטט, אחד מגדולי אשכנז, (חבר למועצת גדולי התורה של אג"י). במקום קשה שאל הרב את דעת הדיין, כמובן, והלה השיב בעניות מרובה כדרך אגב; אז נגלה לי הסוד, מדוע קהלת פולדה היתה כל כך מבורכת.

אם נילוה את הרב דפולדה או את גיסו הרב מרצבך למולדת נשיהם נגיע ל ב ר ע ס ל א ו, שבה חנה בזמנו רבי ישעי' ברלין, ידידו של בעל „נודע ביהודה" (ע"ש במהדורא תנינא י"ד ר"ה ור"ו), ואשר בה פרחו החיים היהודיים עוד בימינו. שם היה הרב של היראים ד"ר הופמן, בנו של מרן דוד צבי; שם חינך הרב ד"ר זימונזון את הנוער ברוח התורה והמצוה, ביתו היה המועדון של הנוער. שם פעל והרביץ תורה ידידי הרה"ג משה שמשון ווסרמן כמו שעשה מלפנים בליבעק ובדרמשטט, הוא שינה את מקומו אך לא את שאיפתו, שהיתה תמיד „התורה לשמה"; שם פעם הרב ד"ר יונה כהן, לפנים בראויטש, לטובת „ק. ה." בלי עיפות; שם היה המון תלמידי חכמים שהחזירו את העטרה לישנה. אזכיר רק את הרבנים ד"ר בינטר, ד"ר המבורגר ועמיל ברעסלאוער. שם הציג איון מעללר, אחד מן הבנים האגודתיים של בית מעללר־אלטונה, את האגודה בזריזות ובשמחה, שם היה ביתו של ויקטור ורעשנר פתוח לכל אנשי שלומנו, עד שבמותו הפתאומי חרב הבית היקר הזה, ואלמנתו נעשתה אחת מן הפעילות בסמינריון של בית יעקב בקראקא. שם נראתה רוחו הכבירה של אהרן קובר בכל הזדמנות.

„התנועה של ברעסלאו" כבר הלכה לעולמה, אך אנשי ברעסלאו חיים וקיימים בס"ד בכל העולם כולו, עדים נאמנים לרוחה האמיתי של ברעסלאו, רוח גדולינו, שרי התורה נוחי עדן, אשר בתוכם חי זמן מה גם רבינו רבי עקיבא אייגר.

ב ג ל י ב י ק, לא רחוקה מברעסלאו, היה פויל כהן, הבן־ההגון

לאביו הרב ד"ר יעקב כהן, שאר בשרי, הידוע לרבים; כי הוא פתח את האסיפה ההיסטורית בקטוביץ בתור מרא דאתרא.

בהינדנבורג היה מרא דאתרא הרב ד"ר קאטץ, איש נפלא, הן בחכמתו והן בכל התנהגותו; איש אשר רוח בו, הלוחם הכביר עבור טהרת ושלמות המסורה. כמעט שנכנסתי לחדרו, והוא צוה לי בקול גדול: "תרגם את הפסוק הזה" והראה באצבעו על הפסוק הראשון של תהלים צ"א. מובן מאליו שלא תרגמתי לשביעת רצונו.

את הרב השני ד"ר ויקטור לא בקרתי אז. אך אדמה לי מהותו ודרכו בקדש, כפי שאני רואה פה בשטוקהלם את התנהגותו של אחיו הצעיר, חלוץ אורטודוקסי שהולך בעקבות אחיו המנוח.

בבויטן היה בבקורי הראשון הרב ד"ר קראקאער המנהיג הרוחני של חוג היראים. אחר כך נבחר לרב באוזנאבריק וגם שם בקרתיו. הרב שלפניו היה ידידי הרב ד"ר מלכיור, כעת רב הפליטים מדניה פה בשבדיה. אני משער שהוא זכר את הימים מקדם, שבהם הציג את חוג היראים בבויטן בתוך הרוב של "שמאליים", כל פעם שהוא מיהר לעזרת הרב של ה"מחזיקי הדת" בקופנהגן. ראש הקהל בבויטן, גוטטפריד אלטמן, היה גם בשאיפותיו בנו של אביו, מנהיג היהדות החרדית כה"ר אלטמן — קטוביץ. גם הבן היה אגודאי נלהב ועמד לימיני בכל תוקף. בית מסחרו היה גדול אך הוא חשב שהתורה היא הסחורה הטובה ביותר, וכן תמך בכל דבר שבקדושה בידו הפתוחה.

בבויטן היו לי שיחות ארוכות גם עם חברי המזרחי; האחים וינר עומדים עוד לפני עיני, אנשים חכמים וידועים.

בצפון־מזרח של אשכנז, בקעניגסברג, עירו של בעל "הכתב והקבלה", העיר אשר עליה האיר זיוו הגדול של רבי ישראל מסלנט, חיו מסורות הגדולים, ומרביצן היה בזמני הרב של ה"עדת" דשם, הרב ד"ר יוליוס יעקובוביץ, שהיה אחר כך הרב בברלין. רב זה, אחיו של הרב יעקובוביץ בקילן, היה ידיד ותיק. הוא היה ה"חזר־בחור" של אחי הבכור זצ"ל בימיו בפרעשבורג.

ה"קוממרציענראט" מארקס היה חוט השדרה של קהלת היראים; משיריי אשתו, משוררת בעלת־שם, נראה את הרוח שהשרה בבית נגיד זה.

אני זכיתי לנאום בבית הכנסת הגדול של אנשי המזרח לטובת "הפעולה לסלוק חובות הישיבות במזרח" יחד עם נואם הנואמים, הרב מפוניוז.

מאוד קרובה ללבי היתה קהלת גנעזן, שעוד בימי היתה קהלה חשובה; לפנים פעל גם שם בעל "הכתב והקבלה". דודי הרב ד"ר משה יעקבזון הנ"ל היה שם רב כשלושים שנה עד שכל המדינה באה לרשות פולניה.

זכרונותי לקהלה הם חמים ביחס למשפחתי, אך קרים מאד ביחס לבית הכנסת שם, שאי אפשר היה להסיקו. מתפללינו בדורות הראשונים היו כנראה מלאי חמימות פנימית, אך לי היה קר מאד כשהתפללתי שם בשבת מקץ תרפ"ג לרגלי יובלו של דודי היקר.

גם ב„אם בישראל", בקהלת פוזן עצמה הייתי בימי הנעורים, שם ישבו שתי בנות דודי הנ"ל, נשואות לנכדי רבי שלמה פלסנר: פינקוס פלסנר, הלמדן הגדול, ושלמה פלסנר, איש חמודות. מובן מאליו שבחוגים האלה חי זכרונו של הנואם המפורסם ביותר, רבי שלמה פלסנר, אשר רבי עקיבא אייגר כינהו במכתב משנת תקפ"ה (או תקפ"ו) כ„איש תור המעלה לו נאוה תהלה, מוכתר במעלות, איש תבונה"; חתימת מכתב זה „עקיבא גינז מא"ש". המקור האחר של זכרונות קדושים היה „אייגר" (או איגר"), בבית מדרשו של הגרע"א התפללו ולמדו; הדיין קרויזה היה המלך בחוג זה, שהיה מלא מתורות הגאונים, האב ובנו. הרב מפוזן היה אז ד"ר וולף פיילכנפלד, זקן וסגי נהור, אך עוד בכל כחו הגאוני.

בשינלנקה בקרתי תכופות את ידידי הרב ד"ר בנימין כהן, שהשפיע מאד על קהלתו וביחוד על הקהלה דיטש־קרונה במחוזו, לעשות גדולות לטובת „ק. ה.". עם ממלא מקומו הרב אליעזר ברלינגר כרתי את ברית הידידות פה בארץ; כרבו של מאלמי הוא פועל במסירות רבה לטובת הפליטים החרדים מדניה.

במאלמי בקרתי גם את אביו של הרב ברלינגר, מורה ממשפחה של מורים. לפני יותר מעשרים שנה נפגשתי בו בטרייער, מקום כהונתו של הרב ד"ר אלטמן, הידוע מאד ע"י דרשותיו המודפסות וע"י מאמריו המצוינים בה„איזראעליט". הרב והמורה עבדו שם שכם אחד להרמת התורה בקהלה, שהיתה בימי קדם בעלת שם מפואר.

מחשבותי מוליכות אותי בקפיצת הדרך לעשועגה, שם כיהן בנו של הרב שקדם את ד"ר אלטמן בטרייער, הרב ד"ר היינריך בספריינד כרב המחוז. כקרוב של ד"ר בספריינד (גיס אחי אברהם) וכידיד של יוליוס לעוענטל, אחד מעסקנינו המסורים ביותר, היה נעים לי הבקור בקהלה זו. גם הרב ד"ר יוסף כהן שקדם ד"ר בספריינד בעשועגה, היה קרוב לאבי מורי וגם לי משנותיו בהמבורג אחר כך. הוא היה עוד כבן־שמונים ער, ראשו ורובו בתורה ובחקירה מדעית, אביו של ר' זאב כהן, אחד מן העסקנים הטובים בהמבורג, חתנו של הרב קרלבך־ליבעק.

מעשועגה אני נוסע לקאסל, אך טרם שאשב שם לעשות מלאכתי — ובפרק על עבודת „ק. ה." אדבר על קאסל — אני ממהר לגוקסהגן! קהלה קטנה בכפר לא גדול, אך קהלה למופת. תחת הנהלת הפרנס קצנברג עשתה

הקהלה דרכה בקדש, בדברים הגדולים והקטנים. אם איני טועה : אף אשה אחת מנשי הקהלה, ארבעים עד חמשים, לא הלכה בשוק וראשה פרוע. אנשי הקהלה אכרים או רוכלים, חיו חיים יהודיים שלמים. שם בגוקסהגן בקרתי רק „לשם שמים" ; הסביבה, הפרנס וכל החיים שם, הכל היה כמו ספור מעטו של הרב ד"ר עהרמן : „העולם הבלתי ידוע".

לא הקהלה אלא הרב הוא שמשך אותי הן בגיסטן והן במרבורג.

ב ג י ס ט ן כיהן הרב ד"ר הירשפלד, נכדו של רבי שלמה פלסנר, רוח מרוחו ואש מאשו. בקי בכל העולם המדרשי למופת. הוא חיבר חבור גדול על המדרש ואקוה שנזכה לפרסומו. הייתי מאושר שיכולתי לשלם לו גמול עבור ידידותו אלי : בברלין למדתי בכל שבת שיעור עם שני חתניו היקרים.

ב מ ר ב ו ר ג כיהן הרב ד"ר נפתלי כהן מאלטונה, היינו קרובים רחוקים, אך הוא עשה אותי בטוב לבו ל„קרוב" קרוב, וכך עמד תמיד לרשותי ולרשות העניינים שבתפקידי. בבניו היה מירושת האם, הבת מבית אוערבך הלברשטט. שניהם היו מן הפעילים הגדולים ביותר בנוער האגודתי והיו דומים בזה לגמרי לבני דודם, הרב ד"ר וולף בקילן, אשר גם הם היו תמיד בעיני „צעירי אגודת ישראל" ; (בה"א הידיעה).

במדינת באדן היו מטרות הנסיעה מנהיים וקרלסרוהע.

ב מ נ ה י י ם ראיתי את הרב ד"ר יצחק אונה במקום פעולתו הפרטית, מקום פעולתו הכללית היו „כל האחים במצות". ד"ר אונה הציג בהנהלת האגודה את ה„ענף הרך" ; הוא השגיח בכל תוקף על זכויות המזרחיים בתוך האגודה כפי תקנות האגודה הארצית, אך הוא לחם תמיד ב ת ו ך האגודה, בנקיות כפים ובר לבב והיה דומה בזה לגמרי להרב קליין — נירנברג, אשר עמו לחם את המלחמה ההלכית מזמן לזמן ; שניהם גבורי הרוח, שניהם גדולים בתורה ובאישיותם.

אחת ממדותיו של אונה היתה ענותנותו היתרה. באסיפת האגודה בלייפציג פקד עלי יו"ר האסיפה, הרב מהמבורג, לדאוג שהרב אונה ישב בראש השלחן. ואונה אמר : „אני מבין, אני מבין, יודעים אתם כי אני חרש במקצת".

טרם שהשתתף ב„ספר היובל לכבוד רוזנהיים" התנה, שלא יפרסמו מאמרים חריפים נגד ה„גמיינדע־אורטודוקסי". מאמרי „הצבור ומנהיגו" נגע גם בשאלת „הערבות", שאלה שעמדה אז על הפרק. הבאתי את המאמר לפני אונה והוא בקש לשנות בו משפט אחד. המכתב, שאונה כתב לי אז להטעים את דרישתו, נשאתי בארנקי יותר מחמש־עשרה שנה, עדות נאמנה העיד המכתב על גדולת הכותב, על ענותנותו ועל אהבתו לבריות גם יחד.

ואם ה„רוח המדיני" בה„רליגיונס־גזלשפט" ב ק ר ל ז ר ו ה ע, הקהלה הראשונה שהחזיקה עמדתה ע"י חות דעת של הירש, לא היה כרוח במנהיים, הרי שעמדתו המדינית של הרב ד"ר מיכלסקי היתה אחרת מזו של הרב אונה, בכל זאת שניהם עומדים לפני כסמל של אהבת אחים. הרב מיכלסקי היה איש מוסרי בכל וכל, ידע להסיק מכל משנה, גם ממשנה שהיא כולה הלכית, את הלקח המוסרי, את ההתעוררות לחיים מוסריים.

גם קרלזרוהע היתה קהלה בעלת עבר מזהיר באורה: ה„קרבן נתנאל", ה„אוברט" אלטמן, הרב ד"ר שיפר; וההוה העיד על העבר ע"י הרב וע"י בעלי הבתים. אלו היו אנשים חשובים, יודעים את התורה עושים ומעשים; וגם בימינו אנו כבדו שם מאד את זכרונו של הנגיד והנדיב הגדול, רבי שמואל שטרויס, חותן רוזנהיים.

ב ר נ ד ע ג בגבול השוויץ עומדים לפני העבר וההוה בזמן אחד. לפני עשרים ושש שנה, בימי המלחמה הראשונה, גרתי שם שבוע אחד בביתו של ידידי הרב ברום, כעת הרב בלוצרן; ישיבה לא מרצוני הטוב (אלא אנוס ע"י רשויות הצבא), אך נעימה מאד. ועתה לפני שבועות אחדים יכולתי לכבד את הזקנה העדינה מרת יעקב הרטביג במחנה הפליטים בהעלשין ביום מלאת לה שבעים וחמש שנה, והיא בתו של הרב פיקרד ברנדעג, אחד מן המנהיגים החשובים בזמנים אז.

לדאבוני לא יכולתי לבקר גם בקהלה הקרובה ג א י ל י נ ג ן, קהלה בעלת שם, ועתה עוד יותר קרובה ללבי, כי שם חי ידידנו ורבינו ד"ר יוסף וולגמוט את שנותיו האחרונות. ושם מת הרב האחרון של גאילינגן, הרב ד"ר בורר; הוא מת כשם שהוי חי — איש קדוש.

כמה זכרונות טובים מקשרים אותי במדינת באיערן. שם הייתי תכופות, וכמעט תמיד שבתי שַׁבתי בבית ידידי הרב ד"ר אלי' מונק ב א נ ס ב ך. ביתו היה ביתי, הן בימי בחרותו והן אחרי נשואיו עם בתו של הפרנס מנירנברג נתן גולדברגר.

וגם אחרי שהרב ד"ר פנחס כהן קבע מחדש את דירתו באנסבך, באתי וראיתי והערצתי את היחס הלבבי בין הרב מלפנים ובין ממלא מקומו הצעיר. אך הקהלה היתה קטנה, קטנה ביותר בשביל שניהם. וכן נעשה הרב כהן מנהיגה של היהדות החרדית, מנהיגה של אגודת ישראל, והרב מונק, קשור בגופו בעיר ובמחוז, אך ברוחו התנשא לעולמות רוחניים, וספרו היקר „עולם התפלות" הוא פרי התנשאות זו.

בביתו של הרב מונק חי אז אביו של הרב מונק, רבי שמואל מונק, עמוד הבטחון, שכל תוכן חייו היה להיות טוב ולעשות טוב.

כאשר ראיתי באנסבך בפעם הראשונה את השוחט הזקן ואללרשטיין חשבתי, שהיה אחיו של הרב ד"ר כהן, כל כך היה דומה לרבו ואוהבו, אשר לדמות לו וללכת בעקבותיו היה כל עמלו.

שמעתי אומרים, שהרב מונק, שהיה אחר כך הרב של חוג החרדים בפאריז, זכה אחרי צרות רבות להגיע עם משפחתו לשוויץ, ואני תפלה שיתאמתו הדברים בעזרת השם, המשגב לדך.

אחרי שבת של מנוחה והשקט התחילה העבודה בנירנברג הקרובה, אך לפעמים בקרתי עם הרב את קהלות המחוז ביום ראשון כמו ב כ ה ו פ ן עם בית הכנסת של עץ, שהיה מפורסם גם במרחקים ע"י יפיו וציוריו.

ב נ י ר נ ב ר ג היה הרב המרכז של כל העבודה, המרכז של האהבה והיראה. הרב ד"ר אברהם יצחק קליין, הלוחם לטובת היהדות החרדית בלי שום פשרה, ואעפ"כ אהוב ומכובד מאד גם בחוגים האחרים, בחוגי ה"ליבר־ליים" ביותר. הוא קנה לו את כל הנפשות ע"י אישיותו המזהירה, ע"י תורתו כי רבה היא, ע"י ידיעותיו ומדותיו, ע"י כחו בפה שלא ידע שום פאטוס, ע"י פשטותו כלפי קטן וגדול.

וכל אהבה א ל י ו, ידע להפך לאהבת ה מ ק ו ם ו ה ב ר י ו ת. כמו א ב ר ה ם עושה הנפשות וכמו י צ ח ק: "עד שאתם מקלסין לי קלסו להקב"ה ומחוי להו יצחק הקב"ה בעינייהו" (שבת פ"ט:).

ולכן היתה קהלתו קהלת בעלי בתים נאמנים ומעשיים, עם נוער מהודר.

ורק אחד מן בעלי הבתים הישישים אקרא בשם: כה"ר יוסף גולדשמידט, מאהבתו לרבו שינס את מתניו ופעל לטובת קרן התורה למופת, מדי חדש בחדשו, והזקן הזה היה מבייש את כל הנערים.

וכל שאר עוסקים בצרכי הצבור והכלל, בחברות ובמעשי הצדקה: בני משפחות מינץ והזיכל"ס, הקלוגמנ"ס, הקארל מייער"ס והפישל גלרנטר"ס — כל שם כולל מספר של עוסקים — וכולם התחרו באהבה לרב הגדול, ובראשם הפרנס, נתן גולדברגר היקר, שמדת טובתו האירה פניו.

הייתי בנירנברג גם לחג היובל של הרב, כולם נאמו לשבחו, אך הנאום היותר מלהיב נאם נאמן הקהלה כה"ר פרנקפורט: הוא ספר מדרכי הרב הנסתרים, דרכי המצוה וגמילות החסד.

ד"ר קליין זכה לבנות את קהלתו כולה לתורה; ועל צדו עמד הדיין הירושלמי, הרה"ג יהודה ברגמן.

רק קו אחד מדמות הרב קליין: הוא היה מעשן להוט, אך כאשר שאלו בנו הקטן, איזו ברכה הוא יברך על העשון, מ י ד פסק ולא עשן עוד:

„כל הנהנה מעולם הזה בלא ברכה" עמד כרגע לפני עיניו, והוא הסיק מיד המסקנות החמורות ביותר כדרכו בקדש תמיד, אם הדבר נגע — לו.

פ י ר ט, העיר הקרובה, היתה תמיד עם נירנברג ביחס של קנאת סופרים. פירט היא כמו נירנברג קהלה קדושה, פשוטו כמשמעו. ואיזה בעל, מסור לאשתו, אינו שמח אם הוא קורא ב„זכרון יוסף" של הרב ד„פיורדא", הגאון יוסף משטיינהרט, את שירת „אשת חיל" על הרבנית המלומדת והמושכלת מרת קרינדל ?

גם בפירט כיהן רב מסור בלב ונפש ליהדות, הרב הצדיק ד"ר ליאו ברעסלאור. הוא למדן גדול, חקרן עמוק ובעל הגיון טהור. (כה ברור הוא עומד לפני עיני, כאשר קבלתי בימים האלה מכתב מבני בכורי יצחק מניו־יורק, אשר בו הוא כותב על וכוח שם תחת הנהלת ד"ר ברעסלאור : „מה היצר הטוב ומה היצר הרע" ?).

גם בפירט היתה אגודת ישראל פעילה ; מי לא הכיר את הוגו היינמן, ה„פערזיכרונגס־מטעמטיקר" עם אלפי עניניו ? גם פה המון גדול של בעלי־בתים מופלגים. איך לחם דוד לעמן נגדי בפעם הראשונה כשיגעתי ליסד את קרן התורה שם, ואיך נעשה אחרי זמן קצר ידידנו היותר נאמן.

גם פה מוסדות יקרים כמו „בירגרשולע" עם מנהלה המצוין ד"ר מרקוס עליאס, אחר כך מנהל בתי הספר של קהל עדת ישורון בפ"פ, או בית היתומים, שניהל ידידי ד"ר האללעמן ; השם העולמי של „פיורדא" חי עוד ב„פירט" של זמננו וזירז תמיד את המזורזין כבר.

אם שתוף הפעולה של הקהלה והרב עשה גדולות בנירנברג ובפירט, ב ש ו א ב ך התרשמתי רק מעט מן הקהלה, אך מאד מן הרב ד"ר שלמה מננס. באתי לשואבך בתקוות גדולות, כי אחי הרב, רבי מנחם מאננס בציריך, היה לי בימי מגורי בציריך במשך שתים שנה השם דרך ; אך המראה עלה על הכל : „צדיק מדורות הקדמונים" עמד לפני, החסיד הגדול ביותר, הלמדן העמוק ביותר, המסתפק, העניו, הצנוע ; ותמיד אני מוכרח להוסיף „הגדול ביותר", כל כך התרשמתי בפעם הראשונה ובכל פעם שזכיתי לראות את הצדיק הזה.

עיר הבירה מ י נ כ ן עמדה תמיד לפני תחת השם ערענטריי, ונושא שם זה היה מימי נעורי עד היום הרב הזקן ממינכן, רבן חנוך ערענטריי.

כילד ישבתי על הספסל בכותל בית מדרשו, כשהרב הירש בהמבורג הגיד שיעורו לפני בעלי הבתים. ואם חתנו, הרב דמינכן היה נוכח, אז פנה הרב אליו ושאלו : „מה דעתו של הרב ממינכן (כן כנה את חתנו) בזה ?". ודעתו של ערענטריי היתה הלכה פסוקה לרבים, ואבי מורי בתוכם.

ואני בעצמי : את ספרו „מנחת פתים" למדתי, מספרו „מנחה טהורה", שהוציא בנו בכורו, ממלא מקומו, אחרי מותו, דרשתי כמה פעמים לפני חוגי בקופנהגן.

כל היהדות במינכן, ב„אוהל יעקב" ובכל מקומות הקדושה היה לי — ערענטריי. „ערענטריי" — קרוב הוא לי בבניו היקרים, שכולם הם ידידי.

הרב מ א ש פ נ ב ו ר ג, הרה"ג ד"ר רפאל ברייער, היה חי בזכרוני כאיש קפדני, הייתי עמו יחד בציריך בשנת תרע"ט ; ועתה בבקורי בביתו הכרתיו כאיש מלא חן ואדיבות יתרה.

באתי לאשפנבורג לנאום שם, ובדרך למקום הנשף עברנו גן גדול, שבו שתו את בירת המדינה המפורסמת : „פה צריך אתה לנאום, פה נאספו נדיבי עם — כל קהלתי" ! ואת נאומי באולם הריק כמעט, פתח הרב בדברים האלה : „הנואם הוא איש מצליח. כל עבודתו מוקדשת ל„לעהרע" (תורה), פה הוא מוצא אותה (ה„לעערע" שתרגומו : ריקות)".

מה שאמר הרב מן אשפנבורג כמלתא דבדיחתא, התגשם ב ק י ט צ י נ ג ן. כאשר באתי לשם בפעם הראשונה לא היה הרב ד"ר יוסף וולגמוט, בנו של ה„שמש" המפואר דהמבורג, בביתו. רב זה היה אחד מן הרבנים הצעירים, המוכשרים ביותר, אך הוא מת בדמי ימיו.

ע"פ טעות שכחו לשלוח הזמנות לנאומי, אך מורה הקהלה, רבי נפתלי במברגר, אחי אלוף נעורי בהמבורג וכן קרוב לי, נחמני : „תראה, שנצליח". בערב הזמין אותי לשתות ספל קפה, „בבית קפה פרנקנברגר". אחרי רגעים אחדים התקבצו שלשים / ארבעים ממבקרי בית הקפה סביב לשלחננו, כולם מחשובי העיר, ונאמתי לפניהם נאום מתאים „לקדושת המקום" והצלחתי מאד : „הקרן התורה בקיטצינגן" שלחה במשך השנים סכומים מאד הגונים לקופתנו בהמבורג.

מסדר נשף זה בא אחר כך תכופות לקופנהגן, אשר שם גרו בתו וחתנו, וכמה פעמים זכרנו את „הצגתי" הראשונה בעירו. גם הוא מת פתאום, זכותו תעמוד לאשתו, שגורשה לטרזיענשטט, שתשוב בשלום לגבולה בס"ד.

במברגר — וירצבורג — קשר זה הוא כל כך טבעי, עד שאגמור את סיבובי בבאיערן ב ו י ר צ ב ו ר ג. האמת היא שלא בקרתי בבית הרב הישן וכן לא עמדתי בקשר חזק עם ממלא מקומו, הרב ד"ר הנובר.

בוירצבורג ישבתי תמיד בביתו של ידידי הרמן בוקסבוים, שהראה לי חבה יתרה ולקח את התפקיד של „ק. ה. — קומיסר" על שכמו עוד טרם שבקשתי זאת ממנו. בתו היתה אשת ד"ר יצחק דוב במברגר, בנו בכורו של הרב הידוע בקיסנגן, הוא היה חימאי בהמבורג והיה ידידי, וכן השפיע, אם לא באופן ישיר, אחד ממשפחת במברגר גם על קשרי לוירצבורג.

זכן צריך להיות, כי לכל חרדי באשכנז הרי וירצבורג — במברגר.

במסגרת של „וירצבורג" עומד לפני איש מיוחד, גר־צדק: הבארון פון מנשטיין, שנתן את כל נפשו העדינה ליהדות, ליהדות החרדית. יגענו הרבה, להציל את האיש היקר הזה מידי הנאצים, שהיה לצנינים בעיניהם, אך לא הצלחנו.

כמה פעמים נאספנו בוירצבורג לאסיפות האגודה, באחת השתתף גם מורנו ומאורנו רבי מאיר שפירא, אז „הרב מסנוק", אך כבר אז היה התל, שהכל פנו אליו.

מכמה קהלות היה לי לספר עוד: מ ה ע ר ס פ ע ל ד, אשר גם שם היתה פעם אסיפת נוער שלנו מאד מוצלחת; שם פעל הפרנס הטוב מר בכרך והמורה היקר עמנואל. מ ה א נ ו י, אשר שם כיהן הרב הלמדן הגדול והחכם המושלם ד"ר שלמה במברגר, מסור לרבי יצחק אייזיק הלוי ולחבורו הגדול. מ ה ו מ ב ו ר ג, מלפנים מקום כהונתו של הרב ד"ר קוטעק, הריע יהאח של רבי יצחק אייזיק; מהומבורג, שבה יסדו גדולינו את האג"י, ששם היה לנו הרב ד"ר ורעשנר הידיד הנאמן. מכמה מקומות ואנשיהם באשכנז אוכל לספר, אך די במה שכתבתי.

רק על קהלה אחת ארשם לבסוף דברים אחדים, כי היא היתה כעין מרכז של כל היהודים בעולם.

ל י י פ צ י ג, אשר שם גר גיסי הרב ד"ר שמואל הלוי עם משפחתו כחמש עשרה שנה וכן היתה העיר קרובה לי. לייפציג היתה עיר הנגודים: היהדות של החפשים מזה — וחסידות מזה, מזרח ומערב, אגודה ומזרחי. ההתלהבות החסידית: הרבי מבוין; תורה עם דרך ארץ: הרב ד"ר אפרים קרלבך, שיסד בלייפציג בית ספר עם מספר גדול של תלמידים ועם מורים מצוינים; התורה הליטאית: הרב רוגוזניצקי וידידנו הירש"ל מרקין, המסור לכל דבר שבקדושה. הדרך האונגרית של הרב דוד פלדמן, שהוציא את ה„קצור" בצורה הידועה למופת לכולנו, והרב ד"ר פ. יעקב כהן שהוציא את חבורי „חזקה" בשם משפחת קרוך לשם ולזכר המחבר הגדול, יקיר המשפחה; כרך שכולו בו, זאת היתה לייפציג אז.

לכל אחד ואחד בלייפציג היה החוג שלו, בית הכנסת שלו, הרב שלו, החזן שלו: בלתי שכוחים הנעימות וההדר של החזן שניידר בבית הכנסת ב„קיילשטראססה", בלתי שכוחה החזנות של החזן הגדול וילקומירסקי בבית הכנסת „אוטטו שילל". החיים היהודיים היו כל כך מגוונים כהחיים הכלכליים ברחוב „בריהל". ה„יריד של לייפציג" היה כבר בשנים קדמוניות מקום הפגישה ליהודים מכל ארצות אירופה; היה שם בית הכנסת מיוחד למבקרי היריד; וכן משכה לייפציג אליו המון של יהודים עד הזמנים האחרונים.

בלייפציג לא היתה קהלה חרדית במובן הארגוני, אך החוג החרדי היה חזק תחת הנהלתו המחוננת של הרב קרלבך. הנוער החרדי היה חזק, הן במחנה האגודה והן במחנה המזרחי. ד"ר עליאס וד"ר האללעמן, שהלכו מלייפציג לפירט (עיין לעיל), וכן ד"ר סיגמונד לאנדאו היו המחנכים המוכשרים של נוער חוגנו, וכן פעלו גם גיסי בחוגו, ד"ר ליפשיץ, תלמיד חכם צעיר, בתוך הנוער.

האחים נתנזון מהלברשש השגיחו על המנהגים האשכנזיים, המשפחה דציאלובסקי על טוהר רעיון האגודה, והירשל מרקין יחד עם אשתו הלמדנית למד ולימד עם כל מי שהיה צמא למים של תורה.

וכולם הצליחו, כי כולם פעלו לכבוד המקום ולכבוד התורה.

אסיים פרק זה: כל כמה שאני זוכר יותר, אני מתאבל יותר. חיים עשירים ה י ו בקהלות ארץ מולדתי, מהן קהלות שפרחו יותר מאלף שנים. ועל הכל פרש הצר ידו, הכל החריב אותו האיש עם קלגסיו.

ובכל מקומות פזורנו נהיה אסירי־תודה לקהלות שגידלו אותנו, בכל מקומות פזורינו יחיה בנו זכרון כל אלה שלא זכו לפדות כמונו.

„לבי לבי על חללינו, מעי מעי על חללינו".

„הצדיק אבד ואין איש שם על לב ואנשי חסד נאספים באין מבין..." אמר הנביא. רק אז הצדיק נאבד, רק אז אנשי החסד נאספים, אם אין איש שם על לב, אם אין מבין.

ברם אנחנו, שמים על לבנו, אנחנו מבינים, ולכן אינם אבודים, אינם נאספים. אנו זוכרים את השופטים ואת השוטרים, שהיו נתונים בכל שערינו, אנו זוכרים את יהודי ארץ מולדתנו — זכר כל הצדיקים והצדקניות לברכה.

מפעולות „קרן התורה באשכנז"

ואין שיור רק התורה הזאת

בועידת „קרן התורה" בהמבורג בחורף תרפ"ה קם אחד מן המשתתפים, מר נייפלד־דורטמונד, והחריד את כל המתאספים בפרטים על המצב הנורא של הנוער ב„מחוז התעשיה בריינלאנד־ועזטפאלן". הנוער היהודי, ילידי הארץ, בקהלות החפשים כבר אבוד לגמרי, אך אולי יש עוד תקוה, להציל משחת את הנוער מיוצאי מזרח־אירופה, אם יחונך ע"י מחנכים הגונים. חנוכם והדרכתם ע"י מלמדים, שנעשו „מלמדים" אחרי אי־הצלחתם בכל מקצוע אחר — חנוך זה הוא רציחת נפשות. וכן הביא דוגמאות מעירו וקרא את מנהלי קרן התורה לעזרה.

הנהלת „ק. ה." החליטה לשלוח מיד אחד מחבריה, הרב ד"ר אריה ליכטיג, למחוז הנ"ל ואחרי בדיקה וחקירה במקום אישר הרב הנ"ל את דברי מר נייפלד במילואם. מיד הוחלט לעשות „נסיון".

ובד ו ר ט מ ו נ ד, אשר שם חיו יהודים רבים ממזרח־אירופה, נוסד התלמוד־תורה הראשון ע"י מורים־מחנכים כשרים ומבינים. תפקיד כפול היה למלאות: לרכוש את לב הנוער וגם לקנות את לב ההורים, יהודים שלמים ופשוטים, שהיו מלאי חששות נגד שאיפת חוג, אשר בראשו עמד „דוקטור—רבינר". אך מהרה הכירו אבות ובנים ששליחי „ק. ה." היו שליחים נאמנים: רבי מרדכי קנובלביטש, תלמיד חכם ומחנך מצוין, ורבי אליהו ביליצקי, גם הוא מחנך רציני, בנו של אחד הדיינים הגדולים בקובנה, חתנו של הרב גיברמן—קילן. שניהם היו תלמידי הרב ראבינאו —המבורג, האחרון גם חניך הסמינריון של הרב קרלבך—קילן.

הם הבינו לשכנע את ההורים ולמשך את הבנים. מספר התלמידים עלה אחרי זמן קצר למאה ויותר; ובמשך עשר שנים חונכו בתלמוד תורה זה מאות תלמידים ברוח ישראל סבא. רוב התלמידים שמרו את אמונת האומן, אחדים הלכו לישיבת ברייער—פרנקפורט ולישיבות אחרות, וכולם השפיעו לטובה על החיים היהודיים בדורטמונד.

כאשר באתי לדורטמונד אמר לי הדיין הישיש מושל, מנהיג אנשי המזרח, שהוא מיואש לגמרי. „וכן" — השבתי לו — „נקנה את כל הנוער אחרי יאוש הבעלים".

במשך הזמנים התענינו גם ה„ליברלים" במלאכתנו והבטיחו קיום הת"ת ע"י תמיכה הגונה, וגם העיריה הכירה והעריכה את ההשפעה הטובה של

הת״ת על התלמידים, תלמידי בתי ספר שבעיר. היא נתנה לנו חדרי־למוד בבית הספר שלה והשגיחה „כלפי חוץ" על ההוראה ע״י אחד ממפקחיה.

הצלחת העבודה בדורטמונד נודעה מהרה בכל המחוז, והורים מכמה ערי המחוז פנו אל „ק. ה.", ליסד בתי ת״ת במקומם כמו בדורטמונד. וכן עשינו. למקומות אחדים שלחה „ק. ה." מורים לסדר את הת״ת המקומי ולהשגיח עליו, כמו להגען, לדיסלדורף, לעסען; במקומות אחרים נוסדו בתי ת״ת של „ק. ה.". בדויזבורג ארגן רבי שמואל אוזטרזטצר את הת״ת שלנו, גם הוא תלמידו של ראבינאו ומנאמני בירנבוים, והוא הצליח שם מאד בעבודתו.

במשך שנים נוסדה ת״ת אחרי ת״ת; במגדבורג, בהנובר, בברוינשבייג. בשטעטין ניהל הרב תרשיש את הת״ת, תלמיד מובהק של הרב ברייער, בהנובר אדולף יואלזון, תלמיד הרב שפיצר ונכדו של הרב שטרן.

עד ייסוד הת״ת בהנובר הקפדנו לשלוח רק מורים שידעו ללמד ביידיש, מורים שדברו הן יידיש הן אשכנזית. ואם ההורים לא דרשו מפורש אחרת, היתה שפת ההוראה במחלקות הנמוכות תמיד יידיש. כולם הבינו את כחו הרב של יידיש, לגשר את הנגודים בין הדורות, לקשר את הנכד עם זקנו. אך התלמידים כבדו יותר את המורה, שעמד גם בשפתו על מעלת המורה בבית הספר הפומבי. בהנובר, אחרי שלא מצאנו מורה יותר הגון ממר יואלזון, שדבר רק אשכנזית, עשינו פשרה: במחלקות הנמוכות הורה המלמד הזקן ביידיש ובהגבוהות יואלזון באשכנזית, וכל העם בא על מקומו בשלום.

ע״פ רוב עזרו לנו הרשויות המקומיות, גם הרבנים הליברליים, אשר היו האחראים כלפי הממשלה על „הוראת־הדת" של כל התלמידים; והם העדיפו מורים בעלי־מקצוע בבתי ת״ת על מלמדי החדרים, אשר לאמתו של דבר לא היו חדרים כלל. העדיפו אותם, למרות שידעו שמורינו חנכו את התלמידים ליהודים חרדים ושומרי מצות.

רבינר ד״ר יעקב בדורטמונד עזר לנו ולמורינו, ועוד יותר הרב השני ד״ר וילהלם, שהיה שמרני בתוך תוכו. הרב ד״ר ניימרק בדויזבורג עמד לימיננו מיום הראשון ונשא ונתן עם הרשויות לטובת הת״ת שלנו.

מובן מאליו שהרבנים ממזרח, מנהיגי חוגי „הבאים", עמדו לצדנו: הרב הגאון הורוביץ בדיסלדורף וכן הרב הצדיק יצחק מייער במגדבורג, שניהם מגזע צדיקים גדולים. מצאנו גם מספר בעלי בתים, שהיו מסורים לעבודת הת״ת: לאעבנשטיין בהנובר, גולדשמידט בהגען, וולף בדורטמונד וראט בעסען; אך בראש וראשונה השוחט כהן בשטעטין.

אין ספק שבתי ת״ת שלנו, לא רק שנתנו לב חדש לנוער, לב בשר, לב חי, אלא הם נתנו גם רוח להורים, שחזרו מיאושם והתחילו לבנות מחדש את חוגם ואת החיים החרדיים.

כדי לחזק את כח המורים ואת השפעתם נעשו בחינות בבתי הת״ת מזמן לזמן ע״י מומחים ומוסמכים מחוץ. פעם בחן הרב ד״ר קרלבך מקילן, הידוע כמומחה מיוחד, את כל בתי ת״ת, והיה שבע רצון מאד. הדו״ח שפרסם אחר כך עשה רושם גדול בכל החוגים: הארץ הוציאה פירות למופת אחרי זמן קצר של עבודה מסורה.

בשני מחוזות אחרים נסדרו „מזכירות־למוד״, ב ע מ ד ע ן ו ב ק א ס ע ל, בעמדען פעל סאלי בולייי מהמבורג במסירות יתרה, הרב מעמדען, הרה״ג בלום, עזר לו בכל כחו למרות שבולייי היה „אגודאי פראי״ והרב נטה לחוגי המזרחי.

(בהזדמנות זו דברים אחדים על המחוז של הרב בלום; שם חיו היהודים ע״פ רוב עוד חיים נאמנים והקהלה א ו ר י ך תחת הנהלת המורה הראשון וולף קנתה לה שם טוב. עמדען עצמה היתה ידועה בתולדות עמנו מני כבר. אומרים שהאנוסים הראשונים באו לאמשטרדם דרך עמדען. וגם במאה האחרונה ובזמננו, תמיד עמדו אנשי־שם בראש הקהלה, שמשון רפאל הירש, הרב ד״ר לאעב, נואם מפורסם; קודמו של הרב בלום, ד״ר מנדל הופמן, אחר כך בברעסלאו; ובלום עצמו, גדול כעושה וכמעשה.

גם ב א ו ל ד נ ב ו ר ג הקרובה ישב כממלא מקומו האחרון של הירש, אשר כתב שם את חבוריו הראשונים, אחד מאנשי שלומנו הקרובים, הרב ד״ר די־האאס, ופעל שם הרבה לטובת רעיון „ק. ה.״).

ב ק א ס ע ל היה ה„מזכיר ללמודים״ ידידנו וחברנו דוד אוללמן, הידוע לכל חוגי האגודה כאחד מן המסורים ביותר לרעיונה. היום הוא פועל בניו־יורק. כחצי יובל היתה האגודה „אהבתו היחידה״, ולמותר הוא להרבות בשבחו של המפורסם כבר. הוא פעל בקאסעל הרבה, ועל צדו עמד דוד עלזאס מהולנד, גיסם של האחים ברעסלאור ושל הרב בלום, גם הוא אגודאי מבטן, נאמן לרעיון האגודה ופעיל בכל מעשיה.

מלבד העבודה בקהלות ובמחוזות דאגה „ק. ה.״ גם את דאגות היחידים ושלחה אותם כפי חפצם לישיבות באשכנז או במזרח; וכן שלחה בנות מוכשרות לוינה או לקראקא להיות מורות של בית יעקב.

וכאשר נדרשה „שנת הישיבה״ מן החלוצים לפני השם, מן השואפים לארצנו הקדושה, השתתפה „ק. ה.״ גם בפעולה זו שעמדה תחת „המרכז לארץ ישראל של אגו״י״ בפרנקפורט.

תמיד עמדה המטרה לפנינו, לתמוך גם בישיבות הגדולות במזרח, אך התמיכה היתה תמיד כטפה על אבן חמה, מעט מזעיר. ואעפ"כ פעלה "ק. ה." הרבה, להשריש בלב העם, כי הישיבות אינן ענין פרטי, אלא ה ע נ י ן ש ל ה כ ל ל כ ו ל ו. והכלל כולו הוא מחויב לשאת בעול זה עם מנהלי הישיבות, שרי התורה. וכן טרחנו הרבה, לעשות את "קרן התורה" לקרן שהיא מעל המפלגות, אך רק מעט הצלחנו בזה. אחדים, נבונים כמו ד"ר פרנק באלטונה, היו מזרחיים מסורים ועובדי "ק. ה." גם יחד, אך הרוב קבע ש"ק. ה.", שנוסדה ע"י אגודת ישראל, היא פרי אגודת ישראל, וזה היה מספיק להם — שלא לשאת את הארון עמנו שכם אחד.

ואעפ"כ: שנות העבודה לטובת "קרן התורה" היו לי שנים טובות, שנים שהיה בהן חפץ. כדי לאסוף דמים דרושים — דמים, אך אם המאסף יודע שהכסף נהפך לתורה, הרי יוצא מן העז ומן הקשה — מתוק.

"קרן התורה באשכנז" פעלה ראשית כל לטובת "הבאים", שבאו לאשכנז מארצות הרחוקות. ועתה נהפכנו כולנו ל"באים", כולנו שוב אינם בני מקומנו.

"הבאים ישרש יעקב יציץ ופרח בישראל", אלו ת"ח שבבבל שעושין ציצין ופרחים לתורה" (שבת קמה:). גם אני ובני הם בגולה, יהי רצון שנזכה ללמוד תורה גם בארץ נכריה עד שנזכה לבוא לגבולנו, ללמוד שם את תורת ארץ ישראל.

ע"י עבודתי כפקיד "קרן התורה" עמלתי ויגעתי להיות "מרחים ומוקיר רבנן" ו"תלמידיהם", יהי רצון לפני אבינו שבשמים שנזכה אני ואשתי "לבנין ולחתנא רבנן".

מאחינו
בשאר ארצות אירופה

וינה

שאלי שרופה באש לשלום אבליך...

כל האבלות וכל הצער בקינת ציון של „מהר"ם מרוטינבורג" אחזוני, בזכרי את העיר, אשר בה חיו ופעלו לא אלפים ורבבות של בני עמנו כמו בקהלות אשכנז (מלבד ברלין), אלא מאות אלפי יהודים; חיו ורבו בה אחרי שמצאו שם מעוז מפחדי המלחמה העולמית הראשונה: ו י נ ה.

וינה היתה לא רק העיר שלעצמה אלא וינה היתה כוללת את מדינת גליציה, אותה מדינה, אשר משכילים מחוצפים כינו אותה: „אסיא־למחצה", ישאר באמת היתה לנו מרכז נשגב של תרבותנו הטהורה והשלמה, מדינה אשר רוב יושביה היו יראים ושלמים, מדינה עם חוגים חסידיים רחבים, חוגים אשר בראשם עמדו גדולי החסידות, האדמו"רים המפורסמים ביותר. וינה היתה גם חלק מן אונגרן הישנה, כי מספר גדול מיהודים יוצאי אונגרן מצא בבירה הראשונה של הממלכה העתיקה את „המולדת השניה".

לי היתה בוינה גם פנה אשכנזית, אחרי שהכנסיה הגדולה הראשונה יסדה שם את המרכז של אג"י, עם הרב ד"ר פנחס כהן למנהל העניינים המדיניים, ועם ד"ר שמואל דייטשלנדר למנהל העניינים החנוכיים, ולזמן קצר גם עם ד"ר שלמה עהרמן למנהל העניינים הארגוניים.

פעולת המנהיגים האלה השפיעה מאד על החיים הרוחניים בוינה וביחוד על עבודת צעירי אגודת ישראל, אשר סניפם היה רענן ביותר בכל העולם. האורטודוקסיה בוינה היתה חזקה, הן ב„שיף־שול" והן ב„שטיבלן" בלי מספר. לשכנו ת ד ר ש ו (לשון רבים) ו ב א ת שמה (לשון יחיד): הלכו בדרכים שונים, אך מטרה אחת היתה לכולם: תורה ומצות.

כלפי חוץ ישבו כולם תחת גג אחד: ה„קולטוס־גמיינדע" — ציונים, חפשים וחרדים. האחרונים תחת ההנהגה של רבי וולף פפנהיים, הזקן־הצעיר; לחמו את מלחמתם עם האחרים, עשו שלום עמהם ולחמו מחדש.

ועתה נחרב הכל „ממך אבודים ילדיך חמודים כפז". נחרבה קהלה זו עם כל פארה, עם אורה וצלה, קבוץ יהודים זה, שפרח מאות בשנים עם גאוניו, שתדלניו, עם עשיריו ועניו, חברותיו וארגוניו, עם שמחותיו וצרותיו, הכל איננו, „לבי הלא נחלל מאין הפוגות". וינה עם דברי־ימיה נעשתה עצמה — דברי־הימים.

ומדברי־ימיה בזמנים האחרונים אספר מעט ממה שראיתי אני בעצמי.

הכנסיה הגדולה הראשונה היתה באלול תרפ"ג בוינה. שם נוסדה „קרן התורה", שם שמענו ממעשי בית יעקב של שרה שנירר, ושם נבחר

ד"ר דייטשלנדר למנהל „קרן התורה" ואחרי זמן מעט גם למנהל של מרכז „בית יעקב".

לא אדבר כאן על פרטי העבודה של „ק. ה." ושל בית יעקב. כי החומר רב מדי ולרגלי הכנסיה השלישית הוציאה הנהלת „ק. ה." כרך גדול, שכלל את כל הפרטים, ציון מבורך לנפש דייטשלנדר ולנפש שרה שנירר. כן לא אדבר פה על הפעולות השונות של דייטשלנדר, כמורה ב„בית ספר לדת של עדת ישראל בברלין", כמארגן בתי־הספר של „יבנה בליטא", כאדריכל „קרן התורה" וכמרכז את כל עבודת בית יעקב, לא אדבר פה עליו כאחד מן האגודאים הכי מסורים ומוכשרים ומוצלחים, אני חפץ רק להוסיף ולהעיד על דייטשלנדר האוהב את הבריות, על האיש שכל צרות הכלל לא הקשו את לבו הער תמיד, על האיש שהשתתף תמיד בדאגות הזולת ובצערו. הוא שמואל הירחינאי, שידע כל כך טוב את הזמנים ואת פגעיהם ולכן חכים יתקרי (עיין ב"מ פ"ו).

את הכח הגדול זה, לאהוב את הבריות ולהתנהג עם הבריות, הוא הוציא לפועל בהנהלת מרכז האגודה שם בוינה. מצד אחד: יחסו המצוין לפקידי המרכז, יחס של אהבה וחבה; מצד אחר: יחסו לחברי ה„ועד פועל", יחס של כבוד וחכמה.

מפקידי המרכז (ה„ועד הפועל") אזכיר את רבי שבתי שינפלד, היחסן הגדול, האיש בעל כשרונות רבים וגדולים; למדן, סופר וחושב מחשבות, אשר על שפתותיו הוצק חן; ה„שוער" רבי לייב גרפונקל, אשר גם במקצוע זה הראה את אצילות ימי עלומיו. המזכירות לינקה שרייבר ממשפחת ה„חתם סופר" ואנני כרמל, בת משפחה מיוחסת מקראקא, הן לא היו סתם־פקידות, אלא קשורות בעבודת הכלל בקשר פנימי.

יושב ראש ה„ועד הפועל" הוינאי, הרב ד"ר פנחס כהן, שמו חרות בשמיר בספר דברי ימי עמנו, עד שמיותר הוא לכתב עליו באריכות. וגם אם מצד הלאומיים שפכו בוז עליו ועל חברו ידידו הרב ד"ר עמנואל קרלבך קילן מפני פעולתם בפולניה, הלא אנחנו היודעים, וחברינו בפולניה הדגישו זאת בכל הזדמנות: פעולתם זו הצילה את נפש היהדות הפולנית, את החדר.

ד"ר כהן אהב להתנהג כ„דיפלומט", סגנונו היה מלא „רמזים וסודות", אך מי שלא נפחד מדברים כאלה, מי שראה את ד"ר כהן כמו שהיה בפנימיותו, הוא ראה אדם גדול וטהור, שהסתפק במועט שבמועט ובמועט זה קיים עוד: שלי שלך. אין לשער טוב לבו שהיה בלי גבול, ובלי גבול היו גם ידיעותיו בכל השטחים.

ד"ר כהן ניהל את ישיבות ה„ועד הפועל", הזקן שבחבורה היה רבי וולף פפנהיים שהיה קרוב יותר לתשעים מלשמונים. אך הי' ער ברוחו ובמרצו. כאשר אסון מנעו בשנותיו האחרונות מלעזוב את ביתו, ישב ה„ועד הפועל" בעניניים נחוצים בביתו ואף על יד מטתו. רבי וולף היה הידיד הנאמן הן של דייטשלנדר והן שלי, אך כעס תמיד על התואר „דוקטור" של דייטשלנדר ועל מוצאי ה„יעקי", נראה ששכח למרות כח־זכרונו הנפלא, שחתנו היה האגודאי הידוע ד"ר דייטש בבודבפש, ושמחותנו גוטפריד גולדשמידט הי' יותר „יעקע" ממני.

רבי וולף, מגזע משפחת „הפרנסים פפנהיים מפרעשבורג" היה תלמידו של בעל „כתב סופר" והציג ב„ועד הפועל" את „הכיוון הימני", אך בחייו הפרטיים היה לא כל כך „קיצוני", אלא איש נעים ואדיב, שויתר על הצורה החיצונית. בניו ונכדיו וכל באי ביתו הרבים כבדו מאד את „רבי וולף שלנו".

מבניו היה ר' קלמן פפנהיים איש חכם ובעל צדקה מפואר, גם כן חבר ה„ועד הפועל", בנו איזידור היה פרנס קהלת פרעשבורג ונשיא הלשכה האורטודוקסית הסלובקית, וכן היה בית־אב לנשיאותו זו. גם מרת ברטה פפנהיים, שיסדה „תנועת הנשים היהודית" באשכנז, היתה בת משפחת המנהיגים הזו.

כמעט בן גילו של רבי וולף היה רב ה„שיף־שול", רבי ישעי' פירשט. התנהגותו היתה פשוטה מאד וענותנותו העידה על גדולתו. הוא היה מתון בדין, זהיר בפסקיו, עשיר בנסיונותיו, נעים בדבורו. הוא היה אחד מן הרבנים הגדולים שהיו את התאר והכבוד של אונגרן, הודה והדרה. הוא קירב אותי מאד. אחרי מותו של דייטשלנדר חשבתי לקבוע את דירתנו בוינה ונסעתי ל„סמרינג", ששם שהה אז כדי להנפש, לשאול את פיו. למרות חפצו, שאשכון בוינה — ועוד בימי דייטשלנדר בקש ממני לבא שמה, כדי שיהנו חוגי השיף־שול מכחי לנאום — הזהיר אותי: „גם אם חוגך בקופנהגן הוא קטן מאד, שם אתה „הרב"; והנסיך ממונקו קודם במדרגה לראש הממשלה באנגליה".

העולם החסידי היה מיוצג בה„ועד הפועל" ע"י שלשה אנשים, מנהיגים דגולים: הרבי מסדגור (הדוד) הרבי מסדגור (בן־האח), ורבי פרידמן בנו של הרבי מצ'רטקוב.

הרבי מסדגור (הדוד), רבי אברהם יעקב שליט"א, הקפיד מאד, שבחוג ה„מתנגדים" יהיה בשוה בין שוים, אך חכמתו שהאירה ממצהו נתנה לו מקומו בתוך „חבריו", וכולם העריכוהו מאד. בן אחיו, רבי מרדכי שלום

יוסף שליט"א, היה גם בחייו הפרטיים ה„ריזיני", אך איש מסור לגמרי לכל מי שבא אליו בבקשותיו. בשבתו בוינה בקרתיו כמה פעמים, וגם אבי מורי, שהי' כל כך רחוק מחיים חסידיים, היה ממעריציו, אחרי שנזדמן לו לשאל בעצתו, כאשר הרבי ביקר בהמבורג. במשך השנים, בזמן העבודה הכללית, באתי במגע יותר קרוב עם שני האדמו"רים האלה, מנהיגים מלאים מרץ, בעלי רעיונות עמוקים ואוהבי אגודת ישראל אמיתיים. שמעתי ששני השרים האלה זכו לעלות לארץ ישראל, ברוך השם, שארץ ישראל זכתה לשני בוציני דנהורא אלה.

רבי בער פרידמן („רבי בערניו") היה „המצפון הטוב" של כל חוגנו: „לשם־שמים", כונה זו החיתה את כל חייו; ממנה דקדוק מעשיו, ממנה אהבתו ורכותו כלפי הבריות וקפדנותו כלפי עצמו, ממנה כחו ומרצו, ממנה אהבתו לאגודה שאין דוגמתה, ממנה אישיותו הכבירה. אהבנו את האיש הטהור הזה כל כך מתוך יראת הכבוד" — כך כתבתי אחרי מותו ביום כ"ד אלול תרצ"ו, כך הוא עומד גם היום חרות על לוח לבי. כן הוא חי בבנו ובבתו. עבודתו היתה מוקדשת ראשית כל לטהרת המשפחה, להחזקת הדת ולחנוך־מקצועי של נוער אג"י.

מחלקה מיוחדת תחת השגחת ה„ועד הפועל" היתה העזרה לאחינו שברוסיה (רוסלנד־הילפע): שבתי שינפלד היה הרוח החיה בעבודה זו, שהלכה וגדלה מחדש לחדש, ואשר בה השתתפו כל חוגי העיר; הרב הראשי ד"ר פייכטואנג הרבה להטיב עבורה, וגם ראשי הכנסיה הקטולית נתנו לה חלקם.

נשיא „מרכז קרן התורה" היה הרבי מסדגור, רבי מרדכי שלום יוסף; נשיא ה„קרן התורה בעסטרייך" היה הרבי מקופישיניץ, רבי אברהם העשל, „עמוד הצדקה והחסד", צדקת אלקיו עשה וחסדיו עם ישראל.

צעירי אגודת ישראל בוינה: כמו הצעירים בפרנקפורט שהושפעו ע"י מנהיגיהם, כן הושפעו צעירי אגו"י בוינה ע"י המנהיגים האגודאים הגדולים שחיו ופעלו במחנם. כמו שבפרנקפורט התרכז הנוער מסביב לאישיות מזהירה, גרשון לנגה שהי' שם מורה דרכם, כן בוינה התרכז מסביב לדיין השיף־שול המפורסם, רבי יוסף בוימגרטן. גם בזה דמה המחנך הגדול בוינה לחברו בפרנקפורט: למרות גדולתו בהלכה ועמקותו ברוח עמד רבי יוסף בוימגרטן בקרב הנוער ועשה עצמו כאחד מהם. הוא הצדיק הגדול, מנהיג היהדות האונגרית, כי רב פירשט עמד מעל לכל המפלגות, הוא עשה טיולים עם הנוער, קפץ עם הבחורים על גובהי הסמרינג. וכמו שהנוער הלך אחריו בהתלהבות ובשמחה בטיולים אלו, כן מילא אחריו כאשר דרש

מבחוריו, לעלות במעלות הרוח וללכת אחריו במלחמה למען המטרות הקדושות.

הלימוד היה הנקודה הראשונה בתכנית צעירי אג"י. בכל השעות, בכל חדרים ובכל המחלקות — ומועדון הצעירים היה גדול מאד — הי' נשמע „קול התורה" — מבוקר עד ערב וגם בשעות הלילה. אך גם ה„דרך א"י" מצאה את מקומה עם התורה. הנוער חונך לפעולות סוציאליות, והמבוגרים למדו והבינו גם את ה„מדיניות". גם שאלות ה„חרבות" מצאו הד בלב הנוער הער הזה. הממוגרים בחוג הצעירים, דוד טירקל בראשם, הוציאו בזמנים האחרונים את ה„יידישע פרעססע", והשפיעו ע"י זה על התפתחות „מדיניות החוץ", הפרוש: על יחס ה„שיף־שול" אל ה„קולטוסגמיינדע".

צעירים מוכשרים עמדו בראש כל הפעולות כמו האחים אליעזר ושלמה שפיצר, האחים אדלר, האחים הרצוג; תלמידי חכמים גדולים למדו ולימדו בתוך חבורת הצעירים כמו רפופורט, וכמו רבי אלתר פוקס, אשר גאון הגאונים, ה„רוגצבי", קבעו עוד בחייו להוציא ספריו ולהיות ממלא מקומו. (בקשר עם זה: הקהלה בדוינסק התנתה, שרבי אלתר פוקס יקבל התר הוראה ממרן רבי חיים עוזר. רבי אלתר פוקס, הצעיר לימים, פחד לבקש זאת ממרן, כי היה ידוע, שמרן מנע את עצמו מאד מלתת התרות וקבלות. אז פניתי אני מקופנהגן אל מרן, שהראה לי תמיד חסדו הגדול; והגדול שבגדולים נשמע לקטנים, ושלח מכתב כל כך חם לאנשי דוינסק לקיים דברי רבם המנוח הגדול, עד שאלתר פוקס, הבחור מוינה, נעשה ממלא מקומו של הגאון מדוינסק).

גם סופרים מלאי דעת ורוח פעלו בחוג הצעירים כמו ארטור פורסט, בקצור: פריחה הדורה ורבת גונים היתה הן ב„ועד הפועל" והן בחוג הצעירים בוינה.

האגודה המקומית לא היתה פעילה במדה כזו, אך גם היא עשתה הרבה. בראשה עמד יוליוס שטיינפלד, הקיצוני שבקיצונים, מבקר המבקרים, ידיו בכל ויד כל בו. אך, כאשר בא זמן שליטת המגפה הנאצית, אז נתגלה האיש בכל גבורתו, וארשה לי להוסיף: בכל קדושתו. בכל יום, ממש, סכן את נפשו, בכל יום התמסר לפעולה בכל גופו, והצלתו מידי הארורים השאירה לנו לברכה אחד מן המבורכים ביותר.

„אין לך נאה בישיבה אלא זקן ואין לך נאה במלחמה אלא בחור". זקני השיף־שול ישבו בהנהלת ה„קולטוסגמיינדע", והצעירים לחמו להפרד ממנה ולבנות קהלה עצמאית לגמרי, רבי ישעי' פירשט, הזקן המופלא: כלפי חוץ עמד מן הצד, אבל שמח שמחה גדולה מן „הבנים־הבונים" האלה

וברכם: „מיינע בראפן קינדער", כן כינה אותם באהבה אבהית. גם הוא קיוה לראות את קהלת רבי שלמה שפיצר כקהלה בלתי תלויה.

המרכז הרוחני של ה„שיף־שול" היה „בית המדרש", שם התפללו ולמדו הלמדנים הגדולים, שהיו עשרו ואשרו של ה„שיף־שול". פה עמד רבי יוסף בוימגרטן בראש. פה היה מורגש, שהישיבות הגדולות של אונגרן היו קרובות, פה ניכר, ששכנו הטוב של ה„שיף־שול" היתה — פרעשבורג.

ראש הקהל של ה„שיף־שול" היה הוגו בונדי, ממלא מקומו של אביו בנשיאות זו. ושאלתי שהגיעה ל„תיקו" היתה: אם בעלי־בתי ה„שיף־שול" היו כל כך „רחבי־לב" או שמשפחת בונדי, האשכנזית הטהורה, „התבוללה" לגמרי בתוך האונגרים.

הרביים הגדולים, שבאו לוינה מגליציה, השתייכו ברוחם ל„שיף־שול"; אך רוח זה היה יותר רוחני מארגוני, כי חלק מהם אכל רק משחיטת השוחט שהביאו עמם לוינה. בהבנה יתרה מצאו פרנסי ה„שיף־שול" תמיד את שביל הזהב, לשמור על שלהם מבלי לרחק את האחרים. הרבי מרדכי שלום יוסף מסדגור עמד בשתי רגליו בשיף־שול כאגודאי נלהב, הוא לא הכיר את „בעית השיף־שול", הוא הכיר רק את ה„שיף־שול" עצמה.

ה„שיף־שול" היה המרכז הארגוני, הוא היה הנהר הגדול, הדונאו, של וינה האורטודוקסית: ה„שטיבל" ובתי הכנסת, שע"פ רוב נשאו את שם הרחובות אשר בהם נמצאו, היו הנחלים שהלכו אל הנהר. יהודי וינה גרו בעיקר במחוז השני (ליופולדשטט), במחוז 19 ובמחוז 20, אך חלק גר במחוזות אחרים. וכן גר דייטשלנדר במחוז השביעי, ששייך לבית הכנסת „שטומפר־שול", אשר רבו המצוין היה הרב רבי משה פלעש ופרנסיו הטובים היו הגבורים משה פלזנבורג ועדוארד דייטש. הרב והפרנסים היו אגודאים פעילים וקשורים ב„שיף־שול". שרה שנירר הדגישה תמיד, שדרשות הרב פלעש, ששמעה אותן בעת גלותה בוינה, הלהיבו אותה למעשיה הכבירים.

אך לא לבד הרעיון הראשון של בית יעקב נולד בוינה, במשך הזמנים נהיתה וינה גם למרכז מעשי של בית יעקב. בשתוף פעולה עם הרב ד"ר יואל פולק, ידידו וחברו, יסד דייטשלנדר את הסמינרוין של בית יעקב בוינה בבנין הגדול של ה„דר"ר קריגר־הויס", בית ספר וסמינריון גם יחד. הרב פולק היה השותף המוכשר ביותר, כי הוא היה מנהל בתי־ספר האורטודוקסים בוינה, איש מלא מרץ וחזון.

סמינריון זה לא עלה לדרגת הסמינריון בקראקא, למרות שדייטשלנדר עצמו, אשתו החכמה והמוכשרת רעזי וחוה לנדסברגר, החרוצה והמלומדת, לימדו וחינכו בו; ההתלהבות החד־פעמית של קראקא לא היתה בו. ואעפ"כ

הונכו במוסד זה מספר מורות חשובות, שמצאו מקום פעילה ותפקיד בסלובקיה ובאונגרן, אשר שם נוסדו בתי־ספר של בית יעקב לרוב.

בעיות חדשות עוררו את הלבבות בוינה: הבקור בבתי קול־נוע ובתי מוזאון; מה שבקראקא היה מובן מאליו נעשה כאן לשאלה; הסביבה בוינה לא היתה אותה הסביבה של שרה שנירר, בהחלצה לפעולתה. הזמן של „המורה־כתפקידי", מסתים והתחיל הזמן של „המורה כמקצוע".

הדאגות למימון „המוסד" הוינאי (היו זהירים מאד שלא לקראו „סמינריון", כי שם זה מעורר זכרונות בלתי נעימים בלב החרדים) הביאו את ד"ר דייטשלנדר במגע תמידי עם הנהלת ה„קולטוסגמיינדע". מנהיגיה היו בסוף ימיו של דייטשלנדר על פי רוב הציונים והם מררו את חייו, הגם שיחידים מהם הבינו מטעמים „תרבותיים" את נחיצות המוסד, ועמדו לימינו. אך הרוב הלך בדרכו של הרב הראשי ד"ר חיית המנות, הלוחם החזק נגד כל מה, שנשא את שם או את צורת האגודה. אני קובע הדברים כהווייתם, בלי לשכוח שבדרך כלל היה הרב הנ"ל מגדולי בעלי הצדקה. ממלא מקומו, הרב הראשי ד"ר פייכטונג, היה מאוהדי המוסד ועשה לטובתו כפי כחו. וכן הבינו אנשי ה„אוניון" את חשיבות המוסד ותמכוהו, או ביתר דיוק: הם אהבו את דייטשלנדר, לכן תמכו את המוסד.

פרק בלתי נעים, לפי ההתפתחות הסופית, היה היחס של האגודה ומוסדותיה אל חברת־הבטחון „פיניקס" בוינה.

חברת־בטחון זו חתמה חוזה עם ההסתדרות הציונית ומוסדותיה, שהביא להסתדרות זו רוחים גדולים. אחרי משא ומתן ארוך נחתם חוזה גם עם האגודה, והאגודה, בית יעקב, ה„קרן התורה" וישיבת לובלין קבלו סכומים הגונים מצד ה„פיניקס": על הפגישה הראשונה בין רבי מאיר שפירא ודירקטור ה„פיניקס", גריבל, שהיה נכדו של הדיין גריבל בלבוב וכיבד את מנהיגינו, כתבתי בחבורי „פירות מפוזרין" בדברי הזכרון על מהר"ם שפירא. כאשר נפל הבנין של ה„פיניקס" כבר לא היה דייטשלנדר בין החיים, ועלי היה להתיר את הקשרים.

מענין הוא, ש„פיניקס" התאמצה מאד, לחתום חוזה גם עם אגודת ישראל באשכנז, והיו"ר, הרב שפיצר, סירב אפילו לקבל את ב"כ ה„פיניקס". הוא התנגד בתוקף למזוג של עבודת הכלל ומסחר, הוא היה החכם העדיף מנביא, וגם הרבנים ד"ר מונק וד"ר קליין־נירנברג, „שקראתים לעזרה", תפסו שטת רבי, הרב מהמבורג.

בוינה זכיתי, בפעם היחידה, לקבל את פני האדמו"ר הקדוש מגור. בימי עבודתי בקופנהגן היה לי זמן של דכאון גדול, בשנת תרצ"ה או תרצ"ו.

שמעתי מידידי ר' שבתי שינפלד, שהרבי יעבור דרך וינה בנסיעתו הביתה ממקום הרחצה, ומהרתי לונה, מקום שם גר הרבי בביתו של רבי משה שרייבר, נכד ה"חתם סופר". רבי שבתי הציג אותי בפני הרבי ומסר לו בקשתי. הרבי השיב: "כבר כתבנו" ולא הוסיף אף מלה אחת, וכך נגמר הראיון.

(המעשה שהיה כך היה: כשמת ד"ר דייטשלנדר היינו במבוכה גדולה: מי יביא לנו תמורתו? והוחלט ששלשה אנשים יחד, רבי וולף פפנהיים, פרופסור אייזלר, איש העדינות, ואני ימלאו מקומו. כדי לתת להחלטה זו את התוקף הראוי, בקשה הנהלת האגודה את הסכמת גדולינו. הרבי מגור נתן הסכמתו וכתב בסוף ההסכמה בנעימות ימינו: "יעשו ויעלו ויצליחו").

במשך הזמנים, כשירדתי, הבנתי שהאשמה בי, כשעלית הבנתי: זו ברכת הרבי. כמה גדולים היו מעשיו, כמה ספורות היו מליו!

בשנים האחרונות היה הבקור ב"בית החיים" תמיד סיום בקורי בוינה: קברו של דייטשלנדר (על ידו טמון הגאון הגדול הרב מצ'רנוביץ, אשר גם הוא מת בדמי ימיו, רבי בנציון כ"ץ זצ"ל) ואהלו של הרבי מצ'רטקוב, הם משכוני: "אוריד דמעות עדי יהיו כנחל ויגיעו לקברות שני שרי אצילין".

התמונה הנעלה של רבי ישראל פרידמן כללה כל מה שהעשיר את העולם החסידי, כל מה שנתן לו את הזוהר והטוהר: הנוי והכח והעשר והכבוד והחכמה, הזקנה והשיבה והבנים — אלו שבע מדות שמנו חכמים לצדיקים, כלם נתקימו ב"רבי" זה. אנו, המחונכים בעולם אחר, לא הבינונו את הכחות הנצחיים שנבעו מנשמתו של ה"צדיק", אך הרגשנו שבו חי הסוד המהוה והמחיה את עם התורה.

ודייטשלנדר: חייו היו חיי איש כמוני, איש מזמני ומחוגי ומדרכי, אך פעולותיו עלו הרבה הרבה על כל מה שיגענו ומצאנו. חיים שהיו מלאים בתרבות העולם האירופאי, נתעלו על כל התרבות וההשכלה והחכמה "שלהם" ונעשו לחיים של תורה ומצות, נעשו ל"שמש" במנורת הקודש. התנ"ך בידו, הי' בידו גם בשעת מיתתו, הדריך בחן פי חכם את כל תלמידיו ותלמידותיו. "בתי, אל תלכי ללקוט בשדה אחר (על שם: לא יהיה לך אלהים אחרים) וגם לא תעבורי מזה (על שם: זה קלי ואנוהו)", חלקנו גדול מחלקם, אשרינו מה טוב חלקנו..!

רבי ישראל פרידמן ושמואל דייטשלנדר, ה"רבי הקדוש" וה"דוקטור" — שניהם טמונים בחלקה אחת, בהסכמה המפורשת של בית צ'רטקוב,

וקול אחד בוקע מקבריהם: אלו ואלו דברי אלקים חיים, העליה בהר והירידה מן „ההר אל העם".

וינה היתה כעין „קבוץ גלויות" ועכשיו נעשו הפליטים מן השואה „גולים" מהדש. אך גם בגלות הם „גאולים", אם הם מעידים ע"י חייהם שבאו ממקום, אשר שם פעל והאר האור הגדול: ה„אור זרוע".

בית יעקב בקראקא ובצ׳רנוביץ

בית יעקב לכו ונלכה באור השם

ביום קיץ בשנת תרפ״ט, יום חם מאד־מאד, ישבתי ברבקה, הקיטנה הנעימה שבהרי הטטרא, על מרפסת ביתנו, שהיה חלק מן המחנה הגדול, ששכר דייטשלנדר במקום נאה זה עבור ה״קורס השנתי של מורות בית יעקב ושל בנות אגודת ישראל״.

אשתי היתה עסוקה בשיעוריה עם הבנות, ואני נסעתי יחד עם ידידי הנעלה הרב טוביה הורויץ לערים שונות בפולניה, להכין שם את הכנסיה השניה. רבי טוביה היה ממלא מקומו של מהר״ם שפירא בסנוק. הוא היה יחסן גדול ואיש עדין, ידידו הקרוב ביותר של נתן בירנבוים עוד לפני „תשובתו הרמתה״.

בקרנו אז את בעל „חפץ חיים״ ואת מרן רבי חיים עוזר, לקבל את הבטחתם להשתתף בכנסיה זו.

עיף מטרדות נסיעות הימים הקודמים נפלה עלי השנה וחלמתי חלום טוב. מיד אחרי שהקצתי רשמתי את החלום ופרסמתיו מעל „דפי האגודת ישראל״: „בית יעקב — חלום״!

והנה בחלומי: וראיתי את כל מעשה בית יעקב מיום הוסדו בחדרה הצנוע של שרה שנירר, האשה המלאה יראת השם וברכת השם, בקראקא בשנת תרע״ט. ראיתי את התקופה הראשונה החמורה ביותר עד שנת תרפ״ד, אותם הימים, שה„מועצה המרכזית״ הטילה על אג״י את האחריות וחלק גדול של ההוצאות; ראיתי את ההתפתחות הנפלאה בשנת תרפ״ט; הלמתי על רשת בתי הספר „בית יעקב״ בכל המזרח בשנת תרצ״ד וראיתי בעיני רוחי את „בית יעקב בכל העולם כולו״ בשנת תרצ״ט.

החלום היה חלום טוב, והיה נראה כאילו הוא מתגשם במלואו, עד שבאו ימי החרבן באלול תרצ״ט, ידו פרש צר על כל מחמדינו, ויצא מן בת ציון כל הדרה, וגם העיר קראקא נלכדה, נשרפה; ועמה נשרף הסמינר־יון שבתוכה, גאון ומרכז כל תנועת בית יעקב.

כה עשירה וכה נפלאה כנשמתה של שרה שנירר, כה עשיר ונפלא המעשה שהנציח את שמה; וכה עשירה היתה קהלת קראקא עצמה.

בסוף שנת תרפ״ד כתבתי ב„איזראעליט״ מאמר על קראקא. קראקא עם המון זכרונותיה, עם עושר מצבותיה הקדושות, עם הדר בניניה, עם בית הכנסת של הרמ״א ובית החיים של הרמ״א, אשר בו טמונים גם הב״ח, בעל „תוספות י״ט״, בעל „מגיני שלמה״ (עיין לעיל בפרק על פרנקפורט)

ורבים אחרים מגדולינו. עם הרחוב הגדול בטבורה של העיר היהודית, אשר שם בית הכנסת ע"י בית הכנסת, האחד יותר עתיק, ויותר אומר כבוד מן השני. קראקא של הימים ההם, עם המון ה„שטיבלך" ואלפי החסידים, עם תלמידי חכמים זקנים עם נערים, עם ה„חשמנים" והפועלים, אשר רובם היו אנשי שלומנו, עם העשירים ועם העניים — קראקא היתה אז סגולת המלך, מלכו של עולם.

בתמונה שציירתי אז, עוד חסרו שלוש מראות חשובות: בית יעקב בשיא התפתחותו; בנין הסמינריון עצמו; ואישיותו של רבה הגדול של קהלת קראקא: רבי יוסף נחמיה קורניצר.

אולי יחשוב הקורא שאני מפריז על המדה וחושש שהאהבה מקלקלת את השורה — אך האמת היא, שהתפתחותו של ב"י נראתה כנס. עוד בשנת תרפ"ד הותה כל התנועה ענין מקומי, ורק מעטים החכמים שראו כבר אז את הגולד, שראו, שתקות שרה שנירר להציל את ילדות השכונה משחת השוק, שתקות צנועה זו תהפך — לתנועה עולמית. ומן המעטים האלה, שהכירו „הבוצין מקטפיה", אני מזכיר את הסנאטור משה דייטשר, את העסקן אשר שפירא, את הנגיד אלתר קורצמן, את מנהיגי האגודה המקומית בעריש פרענקל ומאיר רפופוט, ואחרון אחרון את הסנאטור יצחק בוימינגר, האגודאי, המשפיע הגדול. אילמלא אלו נשתכחו ח"ו התורה — והצניעות מבנות ישראל.

אך המהפכה הגדולה התחילה כאשר המועצה המרכזית של אג"י החליטה אז בשנת תרפ"ד, שחנוך הבנות הוא חלק בלתי נפרד מן החנוך האגודתי, ושמנהל „ק.ה.", ד"ר דייטשלנדר, יעמוד לימינה של שרה שנירר. ומכאן והלאה הלכו יחדו נשמתה הגבוהה של „אם התנועה" ורוחו הכבירה של „מארגן התנועה".

הרבי מגור היה אז המעורר הגדול: „יש לנו ב"ה אלפי ואלפי בחורים כשרים וחסידים, אך מאין יבוא להם „עזר"ם"? ונחום (נתן) בירנבוים: „מדברים, ובצדק מדברים, על פריצות בבגדים, אך הפריצות הנפשית היא הרעה הגדולה ביותר; אם תטהרו את הלבבות, אם תדאגו לצניעות הפנימית, אז תבוא הצניעות החיצונית ממילא". — בנין הסמינריון, אם כי רק מעצים ומאבנים, היה כמו בנינה של „ישיבת חכמי לובלין" הסמל לרצונם החזק של החרדים להגברת כחם. הסמל לשאיפתם, להכין את הבנות שלהם לתפקידן הרם והמאיר באולמים מרוחים מלאים אויר ואור.

הייתי עד לכל שלבי הבנין הזה, מתחילת החפירה ויציקת היסודות — אבן היסוד הונחה ביום ט"ז אלול תרפ"ז — עד חנוכו. אני הגבר שראה

עניו של דייטשלנדר והתמסרותו, כדי להשיג הוצאות הבנין. והעולם כולו, בלבד הרב ד"י אליהו יונג בניו־יורק, היה כל כך קר ואדיש.

כאשר התחילו לבנות, חשבו על התפתחות של עשרות בשנים, וכאשר נגמר הבנין, הוא היה מלא תלמידות, מן המרתף עד הגג. כל כך שרתה הברכה במעשה זה, שכל שותפיו כיונו אך ורק לשם שמים.

שרה שנירר וגם שמואל דייטשלנדר לא שמחו במעשה זה זמן רב, היא מתה באדר תרצ"ה והוא בתשעה באב של אותה שנה. אך הדבר המכריע הוא: המעשה שמח בעושיו ושאב כחו ממופת חייהם ותורותיהם.

כאשר יודא לייב אורלעאן נעשה ממלא מקומה של שרה שנירר הוא השריש עוד יותר עמק בלב התלמידות את שאיפותיה של אשה נפלאה זו. כי אם שרה שנירר היתה אשה שכולה עדינות, כולה נפש, כולה טהרה, היה אורלעאן, נוסף על כל אלה, חוקר ותלמיד חכם גדול, אחד מן המחנכים הגדולים ביותר שלנו, ומאד מעשי. כתבתי על אורלעאן, שהיה מלפנים המנהיג של פועלי אגודת ישראל בפולניה: „כאשר היה ראש הפועלים, היה — המחנך, וכאשר היה ראש המחנכים, הרי היה — הפועל".

אחרי פטירת דייטשלנדר מסרו לי תפקידו כמנהל „ק.ה." וב"י. בתור מנהל היה מוטל עלי לערוך את הבחינות השנתיות בסמינריון. ידעתי שחסרו לי ידיעותיו של דייטשלנדר ונסיונותיו הרבים, ואעפ"כ הרגשתי את עצמי בטוח, כל כך היו — התלמידות בטוחות. בחנתי רק פעם אחת, בשנה הבאה לקח ידידי אורלעאן גם עול זה על שכמו.

הנה מה טוב ומה נעים שבת אחיות גם יחד: רוחו של בית יעקב היה נשגב מאד, התלמידות אהבו אשה את רעותה, וכבדו את המנהל ואת המורות ועשו הכל, להיות ראויות לשמם העתידי: „מורות בית יעקב".

המלאכה היא רק אז שלמה, אם כל עושי המלאכה עושים את שלהם באמונה, וכך נעשה הסמינריון — ש ל ם.

אני מזכיר את בעטטי ורעשנר־רוטשילד, אם־הבית הראשונה, ואני מזכיר ארבע מורות בשמן, אך גם האחרות הן בלתי נשכחות, זכר כולן שמור בלבנו.

אני מזכיר את ד"ר יהודית רוזנבוים (עכשיו אשת הרה"ג ד"ר ישי גרינפלד, חבר הרבנות־הראשית בלונדון); אני מזכירה, כי היא הביאה בזמנים הראשונים, הדחוקים והחשוכים מעט, אורה ושמחה ללב התלמידות. וכן היתה היא ה„מבשרת" של ב"י בכל ארצות המערב ועמדה לימינו של דייטשלנדר במאבקו הכספי הקשה.

אני מזכיר את אסתר גולדשטוף מזמנים האחרונים של הפריחה, כי היא היתה דומה לדייטשלנדר כל כך בתנועתה, בדבורה וביחוד בפרוש הדברים, עד שהתלמידות למדו באמצעותה ממש אצל — דייטשלנדר, עוד שנים אחרי פטירתו.

אני מזכר את „הנקה", שנשאה אחר כך לצדיק המרומם ביעגון, שהוציא לאור בעלום שמו את הכרך המפורסם של כתבי רבי משה חיים לוצאטטו. אשה זו היתה, כתלמידה וכמורה, ה„רוח הטוב" של ב"י. משרה שנירר עד לתלמידה הכי צעירה נתנו כולן את כל אהבתן להנקה. היא באה לקראקא כנערה קטנה, ברחה משם כי הדרישות של שרה שנירר היו לה קשות מדי, וחזרה ושבה בכח נשמתה החזקה, ונעשתה במשך הזמנים ל„הנקה של כולן".

אזכיר עוד שם של מורה, שלא היתה „מורה גדולה", אם נעריך את ערך המורה לפי רוב ידיעותיה, אך צורתה היתה צורת המורה של בית יעקב אז, כולה מסורה לתפקיד. ידה לא זזה מתוך ידה של שרה שנירר, ה„יידישקייט" היתה המטרה היחידה ועיקר השכר שקבלה המורה אז: לוטקה שערנסקה. כאשר אני רושם את השם הזה על הניר ואני מעביר בזכרוני את כל המאות שפעלו כמותה אני מבין, שהתפתחותה של בית יעקב, עד כמה שהיא מפליאה אותנו, היתה רק — טבעית!

הרב מקראקא, רבי יוסף נחמיה קורניצר, נכדו וממלא מקומו של רבי שמעון סופר על כס הרבנות (שהיה פנוי עשרות בשנים), היה כולו אצילות, קומתו דמתה לתמר, מראהו כמראה אחד הקדמונים בזקנו הארוך שירד על פי מדותיו, בעיניו הרכות ומזהירות כאחד, בלשונו העדינה כל כך.

זכיתי לבקר כמה וכמה פעמים בהיכלו שכולו אומר כבוד, ואם שבתי שַבַתי בקראקא הייתי אורחו בסעודה השלישית. שם התאספו ראשי הקהלה, הרב אמר דברי תורה, תמיד עמוקים, והסיום הבלתי נשכח של סעודה זו היתה שירת „המבדיל" ע"י החזנים של ה„אלט־שול" ושל בית הכנסת של הרמ"א.

פעם אמר לי בשיחה ידידותית: „כמו שאתה רואה אותי, הריני קרח מכאן וקרח מכאן: בסעליש (מקום רבנותו הקודם) חשבו אותי: „איין פול־נישר רב" ופה חושבים אותי: „איין אונגרישר רב"." אך באמת היה בו משניהם: שמירת העקרון היתה ירושתו מאונגרן, מאבי־זקנו, בעל ה„חתם סופר", והענוה והנעימות היתרה היתה חלקו מזקנו רבי שמעון שרייבר.

האיש הנהדר הזה מת פתאום כבן חמשים, „כי מפני הרעה נאסף הצדיק". תמיד אני תקוה, לראות עוד את בניו, בנו בכורו ממלא מקומו

ושאר יוצאי חלציו, שעם כולם הייתי בקשר ידידותי; ועם חתניו, האחד הוא ידידי מאז — רבי שבתי פרנקל, והשני הוא הרב הגדול רבי מנחם צבי אייזנשטט, אשר הוא כעת מנהל ישיבת חכמי לובלין „בגלותה בווילנא".

אני רואה בעיני המלאות דמעות את הקהלה הקדושה קראקא: „כולך יפה רעיתי ומום אין בך", אני עיבר עוד פעם בכל המקומות המלאים זיו וטוהר, אני עומד לפני ה„מלון רואיל", אשר בעלו היה חברנו האגודתי רבי פייביש שטמפל. במלון זה גרו האגודאים; ותמיד נחה עליו מרוחו של ה„ועד של ארבע הארצות".

אני רואה לפני את כל המקומות, אשר שם למדו והתפללו כל ידידינו, זקנים עם נערים, אשר שם עשו גדולות לטובת האגודה, במשרדי האגודה המקומית, הצעירים והפועלים. השבת בקראקא היתה תמיד מלאה התרוממות הנפש. בקראקא חי עוד בשנת תרצ"ט הרמ"א. אנשי קראקא היו מיוחסים נאמנים, שידעו ש„יחוס מחייב".

קראקא הקדושה, קראקא הנעימה, קראקא היקרה, לעולם לא אשכחך, אותך והבית יעקב שלך. הבית יעקב עם שרה שנירר ואורלאן ורוב המורות ואלפי התלמידות: קראקא צפירת פאר חדות אגודיך.

נסיעותי לקראקא הביאו אותי כמה פעמים עד צ'רנוביץ, אשר שם היה המכון השלישי של בית יעקב, אחרי קראקא ווינה.

בצ'רנוביץ יסדתי בשנת תרפ"ח (או תרפ"ט) את הועד הראשון של בית יעקב והשפעתי על האחראים, ליסד בית ספר של בית יעקב. אז חי עוד הרב בנציון כ"ץ; והמעוררים הגדולים היו רבי ברוך הגר־קוצמן, בנו הצעיר של הרבי הקדוש מויזניץ, אגודאי מסור ונאמן ככל אחיו (רבי אליעזר הגר, הגאון מויזניץ, היה המחולל של כל תנועת אגודת ישראל בבוקובינה) ורבי יוסף נפתלי שטרן־סרט, האיש הנלהב, הגדול בתורה, שהעשיר את עולמנו ע"י הוצאת „דרשות חתם סופר".

רבי ברוך הגר, שנבחר אחר כך להגאב"ד בקהלת סרט, וידידו רבי יוסף נפתלי שטרן, שניהם לא נחו עד שגם בבוקובינה נעשה בית יעקב למציאות.

הסמינריון בצ'רנוביץ נוסד ע"י חוטר אחר מגזע ה„חתם סופר", (גם רבי יוסף נפתלי שטרן היה נשוי עם נינה של הח"ס, בתו של רבי שלמה אלקסנדרי סופר — סרט); הוא נוסד ע"י אסתר המבורגר, נכדה של רבי שלמה שפיצר וינה, היא היתה בתו של כה"ר לאויס המבורגר — ברלין, תלמידה של בית המורים בקילן, ואחר כך של הסמינריון בקראקא. דייטש־

לנדר הכיר את כשרונותיה, ועד מהרה הוא בחר בה כמורה בסמינריון, ואח"כ צוה עליה ליסד סמינריון בצ'רנוביץ. ובמרץ גדול התחילה — והצליחה. היא ידעה לרכוש עוזרים ובונים, אנשי האגודה וצעירי האגודה עמדו לימינה. רעיונו של בית יעקב הלהיב את ההורים ואת הבנות, מכל המדינה דרשו מורות של בית יעקב, המנהלת הצעירה שמה לילות כימים, ודייטשלנדר היה שבע רצון ממעשי תלמידתו זו. אחרי נישואיה עם יוסף גרוס (אשר הוא ואחיו פנחס היו תמיד מן הראשנים בכל עבודה לטובת האגודה) הוסיפה במלאכה, ועל צדה עמדה גרטרוד לנגה מהמבורג, נכדת הרב אויערבך ונכדת הרב לנגה מן ה„קלויס" בהלברשטט.

גם אם צ'רנוביץ לא הגיעה למדרגתה של קראקא, הרי כתבנו כבר הסיבות ביחס למכון בוינה. אך גם מצ'רנוביץ יצאו מורות מאד חשובות ומסורות, שהוסיפו לשמו המכובד של בית יעקב.

יהודי צ'רנוביץ סבלו הרבה מרשעת הגוים, ואעפ"כ עשו גדולות לטובת המוסד ולהתפתחותו של בית יעקב בכל המדינה.

ב י ת י ע ק ב. רק מזמן לזמן אני שומע בהתבודדותי, פה בצפון, ממה שנעשה ונשמע בעולמנו האגודתי, אך בהתרגשות עמוקה שמעתי ש ב י ת י ע ק ב ח י.

האויב הרחיב את כל המוסדות המרכזיים הישנים, ומאות מאות מבתי ספר של בית יעקב בכל אירופה המרכזית נשרפו ונשמדו — אך ה ר ע י ו ן ח י וברא כלים חדשים המלאים יין ישן. שמעתי מבית יעקב באנגליה, מבית יעקב בארצות הברית, מבית יעקב בארצנו הקדושה, שמעתי וברכתי את ברכת הגומלין: ...ה ו א ג מ ל נ ו כ ל ט ו ב.

בסוף־דבר לחבורו „מעשה החנוך של היהדות החרדית" כותב דייטש־לנדר:

„עוליה הלכו שבי ... ויצא מן בת ציון כל הדרה", אמר רב יהודא בא וראה כמה חביבין תינוקות לפני הקב"ה, שהרי גלתה סנהדרין ולא גלתה שכינה אמהם, גלו משמורות ולא גלתה שכינה עמהם, וכיון שגלו תינוקות גלתה שכינה עמהם (מ"ר)". אוי, כמה תינוקות של בית יעקב גלו, אלו לחושך עולמי ואלו לאור, א ך ה ש כ י נ ה ה י א ע ם א ל ו ו ע ם א ל ו.

והוא, המחזיר שכינתו לציון, הוא יקבץ את הנדחים: ומנותר קנקנים נעשה נס לשושנים, והאור יאיר מחדש — ונלך בנגהו: ב י ת י ע ק ב ל כ ו ו נ ל כ ה ב א ו ר ה ש ם.

גדולתם של גדולינו.

אבל תלמידי חכמים עצמן — עין לא ראתה אלוקים זולתך

כשאנו רואים בתלמיד חכם תופעה, שתפארתה בעולם הזה ושכרה בעולם הבא — עין לא ראתה..., אין זה התלמיד חכם כמו שאנו מציירים לנו כפי מבטנו השטחי.

כשאנו מעיינים במסכת דרך ארץ, הרי הדבר הראשון שיש לה לספר לנו: דרכן של ת ל מ י ד י ח כ מ י ם. והוא מתואר לנו כמקור של כל הטוב. וסימנו הוא: „היה כאסקופה התחתונה שהכל דשין בה וכיתד הנמוכה שהכל תולין בה".

פעמים נזכר הדבר, והרעיון מסתכם בכך (סוף פרק ג'): „היה כאסקופה התחתונה שרוב בני אדם דורסין אותה, ל ס ו ף כ ל ה ב נ י ן כ ו ל ו נ ס ת ר ו ה י א ב מ ק ו מ ה ע ו מ ד ת": בצניעותו התמימה של התלמיד חכם מונחת גדלותו האמיתית והאיתנה.

על גדולי עמנו, על כולם ללא יוצא מן הכלל, מתאים תיאור זה של מסכת דרך ארץ, כולם היו צנועים עד הפנות הנסתרות של לבבם.

הרושם שקבלתי מגדולים אלה נרשם על ידי לזכרון. מהאדמו"ר מצ'רטקוב ומבעל „חפץ חיים" ב„חוברת קרן התורה לכנסיה הגדולה השלישית"; מרבי מאיר שפירא, מרבי אברהם שמואל בנימין שפיצר ומרבי בערניו פרידמן ב„פירות מפוזרין"; משאר גדולים הן ב„איזראעליט" והן ב„יידישע פרעסע" וינה.

כאן ברצוני לעמוד על עוד קוים מהותיים של אלה, שפגשתי בהם במשך השנים. מה שראיתי השפיע עלי מאד. אני ראיתי אותם מקרוב ובתמידות, אצל כולם היה הקו הבולט ביותר: הצניעות והענוה.

אני מתחיל מימי נעורי, כשהרב הגדול מהמבורג, רבי מרדכי עמרם הירש, דן ברצינות עם הנער בן שתים עשרה על הציונים, שזה קבל בבית הספר.

ואחר כך, כשממלא מקומו הרב שפיצר הסביר ליצחק שלי, בן הארבע, ערך מצות ציצית; כשנמנע ביום קיץ לוהט בחדר המלון בברלין לפשוט את מעילו הארוך והכבד, מפני שאני תלמידו לא רציתי לעמוד לפניו בשרוולי כתונת — הרי כל זה היתה ענוה טבעית.

היתה זאת צניעות וענוה, כשרבי אברהם אלי' קפלן נתבקש על ידי להגיד לפני איזה דבר חדוש והוא דקלם לפני את שירו החדש: „כי לתורתי אינך זקוק".

ענוה יתרה, כשה„רבי מאנטניה", רבי מרדכי הגר, דרש ממני, „לכבד" את בית מדרשו הגדול בדרשתי, — כשהרב הצדיק מבענדין היה קורא לחזן שלו „רבי ריב ליכטנשטיין", על שהחזיר בתפלתו היפה אנשים רבים לתשובה: „יותר ממנו עם כל דרשותינו", — כשהאדמו"ר הזקן מצ'רטקוב קרא לד"ר נחום בירנבוים בפומבי „גאון", מפני שהיה לו העוז לקרא למלחמה בתקופה עניה זו נגד הכפירה, נגד ה„מתחיה אחר'ס" (הפסידונים של בירנבוים בתקופה הקודמת).

ענוה ונעימות, כשהרב מקראקא, רבי יוסף נחמיה קורניצר, תמיד הכין בסעודה השלישית מזלג עבור האורח מהמבורג והטעים את זה לסביבה, שהאורח מקיים „חומרות המקום שהלך משם".

איזו נמיכות רוח וענוה היו בדברי התודה של רבי אלחנן ווסרמן להיהודי ברחוב בורשא, שמסר לו חמשה זלוטים לטובת הישיבה, או כשגאון זה מגדולי הדור בא לבית מלוני בורשא, מפני שבתור זר בעיר הזאת יהיה קשה לי למצא את ביתו.

שמנה ימים טיילתי יום־יום במקום הרחצה באשכנז עם הרב מאמשטרדם כמורה בלתי נודע מהולנד — כן היה חתום ברשימות בית המלון — עד שנודע לי במקרה, שהוא הרב הראשי מהולנד, אונדרווייסר.

ועוד יותר: בשעה שהכרתי רק מעטים מגדולי פולניה הציג את עצמו לפני רבי מנחם סמבה במועצה המרכזית בקראקא תרפ"ד בתור „סוחר ברזל מפרגה" באופן שהקשר בינינו — אני הייתי אז מיופה כח של בית חרושת למתכת — היה „אתה ואתה", עד שלבסוף עלה לי לעמוד על טיבו, מי היה ומה היה.

כשרבי ברוך דוב, הגדול מקמניץ, ביקש ממני סליחה על שלא הרצה חדושי תורה „חדשים" בנוכחתי בשיעורו, כי הרגיש עצמו חלש. וכשהבטחתי לו שגם את חדושי תורה „הישנים" שלו לא הבנתי, לא רצה לקבל דברי.

ענוה היתה זאת, כשרבי יוסף בוימגרטן ציין את עצמו ברצינות כתלמידו של ד"ר דייטשלנדר, שע"י בנותיו, שהיו תלמידות של דייטשלנדר, נודעו לו כמה באורים חדשים בתהלים, ולכן לא רצה לתת את שמו כשכמה קנאים רצו לנהל מלחמה נגד „עבודת התרבות" של דייטשלנדר.

הרב רבי אהרן כ"ץ מנייטרה החזיק עצמו רק בתור „שמש של אביו" וה„שמש של אגודת ישראל"; הרב הגאון מריגה, רבי מנחם מנדל זק, הראה לי בשביעת רצון מרובה מכתב שבו הגאון מרוגציב מכנהו „הרב זק". והרוגצ"בי עצמו, שממנו מספרים כל כך הרבה על עמדתו הבקרתית כלפי גדולים אחרים, בכמה סבלנות שמע בוינה לכל דבר תורה שיצא מפי איזה צעיר מצעירי אג"י.

ורבן חיים עוזר, הנפלא על הערה עוקצית מצדי: „אני אוהב יותר להיות בקראקא התוססת מאשר בירושלים דליטא המתה" יצא בחריפות, אבל כשראה בעיני דמעות, ניחם אותי כאב רחמן ולטף באבהות את לחיי.

כשרבי טוביה הורויץ ואני באנו לישא וליתן עם רבן חיים עוזר אודות השתתפותו בכנסיה הגדולה השניה, (שהיה נוכח בה אחרי כן) היתה תשובתו: „גיסי רבי אלחנן ווסרמן יסע; במדות הוא מייצג את החפץ חיים ובתורה אותי".

רבי מאיר שפירא, הטרוד יותר מכולם, לא נתן למבקש לחכות לו אף רגע. הוא נימק את הדבר, שלבו המר של העני דופק במהירות ואי־סבלנות. כל התלהבות שזרמה אליו בכנסיה הגדולה הפנה בידו למורנו רבי יעקב רוזנהיים.

תביעתו של רבי עקיבא איגר מבניו, לא ליחס לשום שואל את המלה „תלמיד", אותה תשובה שמעתי מרבי אליעזר הגר, הרב ור"מ בויזניץ: „אין לי אף תלמיד אחד, שממנו לא למדתי".

עוד שתי חויות אישיות. לויתי פעם את הרב ד"ר מונק לבקור אצל יו"ר ה„פרייסישן לאנדעספרבאנד" בברלין. נתנו לנו לחכות הרבה. בשבילי היה כבודו של הרב מונק יקר למדי ורציתי להתלונן על הדבר. אך הרב מונק הרגיע אותי: „הוא (יועץ המשפטים וולף) עסוק בודאי במצוה־דרבים אחרת, מלבד זה — „אלמלא הפנאי הזה, מתי הייתי מסדר את דרשותי?"

בלונדון הייתי יחד עם רבי מאיר דן פלוצקי, בעל „כלי חמדה". עד כמה שהיתה באפשרותי לויתי את ענק־הרוח הזה, שבעניני העולם היה ממש מחוסר־עזרה, בכל דרכיו. פעם חזרנו מנסיעה מאומצת וללא תוצאות מדוכאים למלון. במלון חיכה לו ר' מיכאל לוי והביא דרישת שלום מאביו הזקן למעלה מבן שמונים, שלא היתה באפשרותו לבקר את רבי מאיר דן בעצמו. הלה ענה לו: „אני מוכרח לגמור את עניני כאן בלונדון ואין לי כל אפשרות לבקורים פרטיים". כשספרתי אחר כך לרבי מאיר דן, שכפי שידוע לי גילה מר לוי הזקן בצעירותו כתב יד של רבנו חננאל על פסחים ושלחו לדפוס ראם בווילנא להדפיסו, חש הוא מהרה למר לוי הזקן: „איש שעלינו להודות לו על דבר שכזה, אין די כבוד להעניק לו". ושוב הביע שמחתו כל ימי שהותו בלונדון למצא בה תלמיד חכם כמו הזקן הזה.

יותר מחמש עשרה שנה היה לי האושר להתחמם באורם של גדולים כזעירא דמן חבריא, ולראות עד כמה שהיו שפלים בעיני עצמם, ואני אוכל להוסיף עוד דוגמאות על אלה שכתבתי, „אבל תלמידי חכמים עצמם" — בכל מקום גדולתם אתה מוצא ענותנותם.

רבי יעקב רוזנהיים כתב פעם, שעבודת הכלל כמעט שלא השאירה לו שעה פנויה ללמוד. דייטשלנדר התלונן, שבהיותו עסוק כולו בעבודת „קרן התורה" אינו מגיע „ללמוד תורה" בעצמו. שניהם יצרו גדולות בזמן אי־למודם, גדולת ונצחיות לכלל ישראל.

בתנחומות כאלו איני יכול לדאבוני להצדיק את אי־למודי, אבל דבר אחד רכשתי לי בנסיעות הללו: אמונת חכמים בלתי מזוזעת.

„והיו עיניך רואות את מוריך" — ומה שראיתי ומה שלמדתי היתה תורת חייהם.

ישיבות

מרבה ישיבה מרבה חכמה

כל ימי יגעתי לקיים „הקר רגלך מבית רעך". תמיד חששתי שלא יבינו את בקורי באחת הישיבות כראוי: פקידה של „קרן התורה", שתמכה בישיבה זו או זו, בא לא רק לבקר אלא גם „לבקר" (לבדוק), אם השתמשו בכספים כראוי. וכן לא קבלתי את פני ראשי הישיבות במקום פעולתם המבורכת; המשא ומתן עם גדולים האלה, עם הר"מ ממיר, עם רבי אלחנן ווסרמן היה בורשא, עם ראשי ישיבות אחרים במקום שלישי.

אך במשך השנים נזדמן לי, לבקר ישיבה זו או אחרת, לדרוש שם או לקבל את פני הר"מ בתור הראב"ד; וכן הייתי ב„שיעור־שטובע" המפוארת בפרעשבורג, בטירנא, בשוראן, בויזניץ, בטעלש, בסלובודקה, בראדין, בקמיניץ, במתיבתא בורשא ועוד. ואעפ"כ אין לי „זכרונות ישיבתיים". אני חושב, שיחס „האיש מן החוץ" „לישיבה" הוא כעין „יחס האיש מאתנו" ל„רבי": יכולים לראות קו זה או קו זה, ולהיות מושפע, אך בכדי ל ה ב י ן את החסידות בעומקה, לזה צריך האדם להיות „נולד" בתוך החסידות. רק אז יכול להשיג את פנימיות הדברים, רק ה„עולה" משיג את דרכם של „בני העליה".

כך יכול המבקר בישיבה לקבוע — אביא זאת רק לדוגמא — שדרך הלמוד בפרעשבורג הוא אחרת מהדרך בטעלש, שיחסו של הבחור „לרבי" — בנוגע לדברים החיצוניים — באונגרן הוא אחר מיחס של הבחור בליטא ל„ראש ישיבה", אך מזה אין ללמד כלל על היחס הפנימי. יכולים לקבוע שהמטרה בישיבות לובאוויש היא אחרת בפרטיה מב„מתיבתא", הגם ששתיהן הן ישיבות חסידיות, אבל סוף כל סוף: רק איש הישיבה האמיתי, רק הוא יודע מהות הישיבה, מהות ישיבתו, וגם הוא יודע ממנה אך ורק אחרי שנים של „חיים ישיבתיים".

משלתי משל: „הרבי" ל„ישיבה", כדי לקבוע דבר אחד, דבר חשוב. אם בדרך כלל היו זמנים, שבהם היה מקום לסיסמה: פה „רבנות" ופה „חסידות": בזמננו אנו אין שום מקום לסיסמא זו. כמו שברור, שחוגי החב"ד תמיד קשרו את הלמוד הטהור בלמוד החסידות, כן ברור, שבזמננו לומדים הבחורים מכל חוגי החסידים לא רק בבית המדרש שלהם, אלא גם בתוך הישיבות הגדולות בליטא. בנפש הבחור ה„ליטאי" ביותר, החושב את עצמו כמתנגד גמור, חיות תורות חסידיות שבאו אליו או דרך המוסר או דרך מקורות

אחרים, והבחור החסידי ביותר חי מירושת הגר"א. בישיבת פרעשבורג למדו „אוברלנדר" ו„אונטלנדר" תמיד יחד. ואלו השפיעו על אלו. ו„ישיבת חכמי לובלין", המוסד האדיר שיסד „החסיד הצ'רטקובי", נעשה לפלטרין של כל השקדנים. ומרן רבי חיים עוזר שאל את רבי טובי' הורוויץ ואותי השאלה המאד אפינית, אם הוא בטוח, שהרבי מגור יבא לכנסיה השניה?

ואמת זו קניתי לי בכל מסעותי בליטא, בסלובקיה, בפולניה וברומניה (ויזניץ): כל מחלקת שהיא לשם שמים — סופה לאגד ולאחד את הנגודים.

ואם אמרתי שהמבקר, האיש מן החוץ, אינו יכול ל ה ב י ן את הישיבה בכל מהותה, בכל כחה הפנימי, בכל עושרה הכמוס, מה שהוא כן יכול לראות הם „הפרטים" השונים, שמהם נעשית הישיבה, וכן הוא זוכה לטפה מני ימה של הישיבה.

ארשם מה שראיתי מזה בישיבת ק מ י נ י ץ, שהיתה קרובה לי במיוחד, מפני שרוב הבחורים, בחורי חמד של חוגי בקופנהגן ובתוכם בני בכורי יצחק, למדו בישיבה זו; מפני שהייתי כשלש שנים במגע תמידי עם ישיבה זו ואני אסיר תודה לה מאד.

בהזדמנות זו אני קובע מתוך תודה עמוקה, שהרבנית וינקלר בקופנהגן השפיעה מאד עלי ועל אשתי לשלח את בננו לישיבה, כי קשה היתה לנו הפרידה מבננו היניק. ואוסיף תודה כפולה למהור"ר נתן צבי קניפלמכר, שהיה רבם של כל בני כל זמן שהותנו בקופנהגן, וקיים בהם באופן מיוחד: „מה הוא בחנם אף אתה בחנם". הוא הביא את בני ואת חבריו בעצמו לקמיניץ וסדרם שם בכל סדוריהם, ועליו נאמר: מגלגלין זכות ע"י זכאי — ובזרעו יזכה לכל הטוב שגמל לזרעי.

ראש הישיבה בקמיניץ: רבי ברוך דב ליבוביץ, מאד קשה לתארו ולתאר השפעתו על תלמידיו ועל כל מי שהתורה מעוז חייו. „ואומר: כל מה שיש בעוה"ז אין לי חפץ בהם לפי שאין העוה"ז שלי", מדה אחרת זו של הת"ח, שחייו הם למעלה מכל חומריות והענוה היתרה — ברבי ברוך דב התגשמו שני אלה לגמרי. הוא היה כל כך רוחני, עד שבזמני הסכנות הכי גדולות, תחת אש התותחים במלחמה, לא פסק פומיה מגירסא, הוא היה כל כך רוחני עד שכמעט לא ידע מגשמיות העולם, חייו היו רק תורה, ולכן היו לו חיים בלי תורה כאינם חיים.

סמכותו של ה„רבי החסידי" אינה נובעת מתורתו לבדה; אך סמכותו של ה„ראש ישיבה" היא נובעת מתורתו לבדה, התורה שהוא לומד ומלמד ושומר ועושה. ה„רבי" מנהל את עדתו גם בזכות אבותיו הקדושים, ה„ראש

ישיבה" מנהיג את תלמידיו אך בכח תורתו הוא, וכן ברור לי, שיש הבדל עקרוני בין ה„רבי" ובין ה„ראש ישיבה", ואעפ"כ: כאשר שאלוני ידידי בקמיניץ, איזה רושם עשה עלי ראש הישיבה, הוכרחתי להשיב: „שומר חותם האמת של רבינו חיים בריסקר דומה לי כ„רבי חסידי", בשלמות סמכותו, בכל התנהגותו למעלה מן הטבע ובקדושתו הטהורה". חדושי תורתו ודאי לא הבנתי, אבל ת ו ר ת ח י י ו חדרה בי מאד, ובזה נודע לי, מדוע תלמידיו היותר גדולים, כשעמדו לפניו ידעו שהם הקטנים מן הקטנים.

תלמידי חכמים גדולים מאד — לא לפי תפיסתנו המערבית המכנה את ה„יודע ספר" „למדן" „גדול" או אפילו „גאון", אלא גדולים כפי תפיסת ה„ישיבה", גדולים וגאונים פעלו בישיבת קמיניץ כראשי הישיבה וכמשגיחים, אבל גם הם היו בעיניהם רק „תלמידי רבי ברוך דב".

זכיתי להחליף זמן מה מכתבי תורה עם החתנא דבי נשיאה הרב הגאון רבי ראובן גראזובסקי, שהיה אז מנהל הישיבה. (חלק מדבריו הבאתי בחיבורי הקטן: „תקון עירובין", צ'רנוביץ תרח"ץ). אז הכרתי בחרדה את ההבדל הענקי שביניהם ובינינו, בן אלו שהתורה היתה מרכז חייהם ובינינו, שעומדים ולומדים בצדי הדרך.

אבל לא היינו זקוקים לרבי ראובן או לגיסו וחברו רבי משה ברנשטיין, כדי להכיר את המרחק הרב בינם לבינינו, כל תלמיד ותיק של הישיבה עלה בכמה וכמה מעלות עלינו. רבו של בני, רבי מאיר פנטול, („רבי מאיר קוברינר") היה מגדולי התלמידים, אך כמותו הי' עוד מספר תלמידים של רבי ברוך דב, השתוממתי והשתוממתי, כ מ ה שהיה יודע ו א י ך שהיה יודע. במשך שלש שנים לא אמרתי בקופנהגן דבר שמעתתא אשר עליו לא פלפלתי קודם עם ידידי זה בכתב. ואותו ענין למדתי אני בעיון כ„סוגיא" והוא למדו „דרך אגב", בעוד שהיה עסוק במסכתות אחרות, ואעפ"כ הכל היה ברור לו כשמלה.

ואם ראיתי את הלומדים האלה בקמיניץ, רובם ככולם היו הולכים את דרכם בפשטות רבה: „אם למדת תורה אל תחזיק טובה לעצמך כי לכך נוצרת". הם היו לא רק לומדים גדולים אלא גם מלמדים ומחנכים מצויינים. רבי מאיר פנטול היו לבני במקום אב ואם, לימדו וחינכו והשגיח עליו ועל בריאותו והפך אותו מילד ילדותי לבחור רציני.

וכמו כן היו כולם חברים למופת, כי ידעו שהתורה נקנית בארבעים ושמונה דברים וחפצו להיות המושלים על כולם. ובמקרים של מחלה הראו התמסרות שלא היתה לה גבול, וכל אחד הבין לקיים את הדברים שמביא ה„משנה ברורה" בס' שכ"ח: „וכשיש במעמד זה חכמים מצוה לכתחילה

לעשות חלול זה על ידיהם", כולם רצו להיות הראשונים לעזרה, הן בחול והן בשבת.

בישיבת קמיניץ, שהיתה ישיבה מאד אגודתית, שהראש והראשון בה רבי ראובן הי' תמיד אגודאי נלהב, לא הבינו שרבי י. רוזנהיים לא בקר בישיבה מימיו והשבתי, שה"שב ואל תעשה" זה הוא לאמיתו של דבר הוכחה, איך שמורנו זה יודע להעריך את ערכן של הישיבות, כי יודע הוא ששם היו מכתירים אותו; ורוזנהיים, המארגן והנשיא של עם התורה, יודע, שבישיבה יש לכבד את רוח התורה לבדה כשגדולי התורה מציגים אותה. אגודת ישראל היא רק ה ע ב ד ל ת ו ר ה, ומיסדה דורש בפרישה זו את ה"את" של "א ת ד' אלקיך תירא". מפני קדושת הישיבות לא בקר אף פעם בישיבה, ומפני קדושת הארץ לא בקר אף פעם את ארצנו הקדושה.

ואם יש לי זכרונות כל כך טובים מראשי ישיבות, מתלמידיהם הגדולים, מבחוריהם, מרוח הישיבה, מדוע אין לי בכל זאת "זכרונות ישי־בתיים"? ראיתי את הגן ואת הנוטע ואת הצמחים, אך "דרך הנטיעה", סוד זה לא נתגלה לי. הסוד: שגם מחוץ לישיבה יכולים ללמוד, ללמוד בהצלחה ולהיות "למדן", אך לא "איש הישיבה" עם כל המעלות והמדות, שמושג זה כולל בתוכו. (איני רוצה לומר, שכל מי שלמד בישיבה, ואפילו למד בה זמן רב, נעשה ל"בן ישיבה", אני מכוין על ה"ישיבה־מאן" האמיתי). לא ה"חדושי תורה", שנתחדשו בישיבה, לבבוני, אלא ה"בריות החדשות" שיצרה. בחוג שלי ראיתי מופת זה: הישיבה נטלה את החסרונות של כל אחד ונתנה לו אושר ועשר פנימי במקומם, נראה שכך היה דרכה של תורה: האילן צומח לאט לאט ופתאום הוא מוציא את פירותיו.

וכן אני מבין מה שאמר לי רבנו ברוך דב, כאשר צוה לי, להתגבר על געגועי האב ולא לדרוש, שבני יבוא הביתה בכל חצי שנה. סיפר לי: "אבי בא כל חדש לישיבה לראות אם הצלחתי בלמודי, עד שרבי הגדול אמר לו: "וכי תעלה על דעתך שהצמח יצמח, אם נוטלים אותו כל רגע מן האדמה, לראות אם כבר נתגדלו יונקותיו? הצמח יצמח וישרש, אם אין מפריעים לטבע בעבודתו".

מה שכתבתי על קמיניץ קאי כנראה על כל ישיבה: ראש הישיבה הגדול, התלמידים המסורים, הדאגה עבור הצעירים, האחריות והערבות: כולם לטובת האחד והאחד לטובת כולם. אני רואה את תלמידו הגדול של בעל "חפץ חיים", רבי אלחנן ווסרמן, שנטע בתלמידיו מרוחו של רבו הקדוש; אני זוכר את רבי אליעזר הגר בויזניץ, שנתן את לבו הגדול, את תורתו הקדושה, את מדותיו הנשגבות לבניו, זאת אומרת: לתלמידיו.

לא אוסיף לכתב, כי הרשימה הגדולה קוראת: קרעו לבבכם; הרשימה מקוננת: „זאת בזכרי אזעק במרה, חמדת ישראל כלי קדש נזר ועטרה".

רק על ישיבה אחת אוסיף לדבר, ישיבה שאף פעם לא בקרתיה, ואעפ"כ אני קשור בה ע"י רבים מתלמידיה, ואף פה בשטוקהלם הרי היא דאגתי: י ש י ב ת מ י ר. כמה רעיונות גבוהים ממנהיגה הרוחני, רבי ירוחם ליבוביץ, שמעתי או קראתי, כמה „סכסוכים" היו לי עם רבה הגדול, הגאון רבי אליעזר יהודה פינקל בענין „מוסד חייקין". אני חשבתי בחפזי שהאיש הדגול הזה היה איש צר־עין, כאשר לחם עם בחור זה או זה על הוספה של זלוטי או שנים, ואחר כך שמעתי שנתן מכספי ישיבתו סכומים עצומים בהוודע לו, שישיבת רבי אלחנן ווסרמן במצוקה.

התלמיד ממיר: גבה לב הוא, כי הוא בן־תורה; ענותן הוא, כי הוא בן־תורה, הוא יודע להשוות את הנגוד, וזה סודו הנאה.

„מיר בשאנגהי": כל מכתב שקבלנו משם הוא כעין „איגרת תשובה", לעורר אותנו. כותבים בצניעות מכל הלחץ והדחק, וכותבים בשמחה שקול התורה נשמע שם במרחקים. מיר, קמיניץ, קלעצק, לובאוויש ו„ישיבת חכמי לובלין", כל מה שנשאר לפליטה משמיע את קול התורה. מארגנים שם את אגודת ישראל, ומוציאים עתון ומיסדים בתי ת"ת ובית יעקב, וכל אחד נושא אבלותו בלבו על חרבן משפחתו והוא בונה מחדש, ונעשה סמל לכחו הנצחי של עם התורה: „התורה התורה היא בית חיינו, התורה התורה המסורה לעם".

הרבי מגור, הרב מפרעשבורג, ראש הישיבה ממיר, הרב מפוניביז' בארץ ישראל, רבי אהרן קוטלר, רבי ראובן גראזובסקי, רבי אליהו מאיר בלוך בארצות הברית, רבי שמואל יוסף ראבינאו ורבי משה שניידר באנגליה, התורה מפולניה, ליטא, רוסיה ואונגרן הובאה ע"י הקברניטים הגדולים למקומות חדשים, ואנשי שאנגהי ימצאו מקומם וגם הם יחדשו את המלוכה. הרבי מלובאוויש בונה את בנינו הרוחני בארצות הברית ואוסף בידו הטהורה גם חוגים רחוקים ומרוחקים. ישיבת ברייער נהיתה ל„מחנים": שם בארצות הברית בונה ראש הישיבה מפ"פ ישיבה חדשה, ושם בארצנו בונה הדיין מפ"פ ומשמיע „קול תורה" — יזכו גדולינו להרבות ישיבות, יזכו להרבות חכמה, ו א ז נ נ ח ם.

ביהדות הפולנית

רכב אלקים רבותים אלפי שנאן השם בם סיני בקדש

(מוילנא עד — ויזניץ)

איה מקום כבודו ואיה השראת שכינתו? אין השכינה שורה על פחות משני אלפים ושני רבבות מישראל, אך על מספר ישראל כזה היא שורה, עם המקדש על מכונו, ועם הנביאים המתנבאים (עיין ב"ק פ"ג. ותוספות שם). במקום שעם ישראל חי, כאן מקום השכינה. גלות השכינה בכל מוראה עומדת לפני עינינו, אם נעמיד לפנינו את אלפי האלפים ואת רבי הרבבות של אחינו בני ישראל, אשר גרו לפני עשור מוילנא עד ויזניץ, שהיו תמצית היהדות האירופאית, העולמית, והיום...?

עיני מביטה ואזני מקשיבה, אולי יתנוצץ אלי מתוך החשכה המפחידה אור קטן מפה ומשם, אולי אשמע מתוך הדומיה המרעידה קול מפה ומשם: פה אנו נחבאים עד שיבוא היום המקוה.

כמה גדולה, כמה חזקה וכמה נוראה היתה היהדות הפולנית והיהדות הבוקובינית: האחרונה נראתה בעיני תמיד כחלק מן הכלל הגדול. המון הערים עם המון יושביהן, מרכזי התורה הרבים עם המון המורים הנשגבים והתלמידים המובחרים. עם של מיליונים היתה היהדות הפולנית במדינת פולניה: ב„גבולים" (קרעסן), בקונגרעספולין ובגליציה. כל חלק מיוחד באפיו המיוחד, ובצורתו המיוחדת: פה האופי הליטאי, פה היהדות הפולנית העיקרית, ושם יהודי גליציה, בעצם שונים הם מזרח ומערב גליציה. בנסיעותי אז יגעתי למצא את הצבע המיוחד של כל חלק במדינה: וילנא, ורשא, לודז, קראקא, לבוב וצ'רנוביץ (שהיתה אמנם חוץ לגבול אך דרך כלל סוף נסיעתי). היום מחזיק זכרוני את כל הכלל הגדול במבט אחד עצוב: פולניה עם כל יהודיה — מיליונים של יהודים — אַיֵּה — אַיֵּה?!

אז, לפני חמש עשרה שנה, מה נפלא הי' המראה בוילנא בחדר בית-הדין של מרן רבנו חיים עוזר: איך הכתיב הגאון מוילנא האחרון למזכירים שונים בבת אחת, תשובה הלכתית לזה וחות דעת מדינית לזה, החזיר שלום לרבנים שקבלו פני רבם ודאג אודות סעודת השבת לאלמנה גלמודה וברך את האורח שבא ממרחקים, ונתן הוראות לפרנסי העיר, הכל באותו זמן, בנחת ובמתינות כזו.

ומה נהדר הי' המחזה במשרדי אגודת ישראל בורשא, המרכז לכל עבודה הכללית וגם הצבורית. שם כיהן הכהן רבי יצחק מאיר לוין, בנו של

הרב הצדיק מבנדין, חתנו של הרבי מגור, כיושב ראש האגודה הפולנית, הארגון הכי גדול שזכתה היהדות החרדית לארגן מעולם, איש פיקח, בעל לב טוב, מדינאי ומנהיג גדול, „שר החוץ" של גור, כפי שהיו מכנים אותו, ידידו ובעל בריתו של רוזנהיים ואיש שלומו של ד"ר פנחס כהן, שם פעלו שכם אחד עמו כמה אנשים בעלי קומה ואנשי מדות להגדיל תורה ולהאדירה. שם פעל ידיד נפשי אלכסנדר זישה פרידמן, העשיר ברוחו, הנואם, הסופר, הפיטן, המחנך והמארגן, ה„כל־בו", הוא עצמו „תורה קואלל" כשם החבור היקר שהוציא.

אני רואה לפני את ה„ריישר רב", רבי אהרן לוין, הלמדן הגדול, בעל השכלה עמוקה, שידע לנהל משא ומתן בארבע לשונות: בעברית, ביידיש, בפולנית ובגרמנית, הוא החבר למועצת גדולי התורה, הוא היושב ראש של ה„מועצה המרכזית", הוא הציר בסיים הפולני, וקודם כל ה„רב מריישא".

אני רואה לפני רבי לייב ואהל בלבוב ממשפחת המלך היהודי החד־יומי מפולניה, שליוה אותי בבקורי אצל הנגידים בלבוב, ולא בקש אלא דרש מהם, והם מלאו אחריו, כי ידעו שזה האיש מסר נפשו מדי פעם בפעם לטובת היהדות במזרח־גליציה; אני רואה לפני אייזיק גריפפל בשטא־ניסלאב, שלבו היה פתוח כידו; אני רואה לפני איש אחר איש, כל אחד אישיות בפני עצמה.

אז ראיתי בה„רבי מגור", הבריח התיכון של כל האדמורי"ם והחסי־דים, ברבי שמעון שקוף מגרדנה, החקרן העמוק, ברבי חיים לאו בקולומיא, בבעל „חפץ חיים" בראדין, ברבי יוסף נפתלי שטרן בסרט ובכמה מנהיגים אחרים טפוסים כל כך שונים עד שהיו נראים בעיני כנציגי עולמות שונים.

אז: ועידה ארצית של אגודת ישראל בורשא, ישיבת מועצה המרכזית בקראקא, קונגרס של פועלי אגודת ישראל, אסיפות של צעירי אגודת ישראל או של בנות אגודת ישראל — לכולם היתה צורה מיוחדת, לכולם מנהיגים משל עצמם. האגפים השונים בתוך האגודה לחמו יחדו למען המטרה היחידה, אך לחמו גם כן אלו נגד אלו כדי למצא את הדרך המתאימה להשגת מטרה זו.

העתונות היתה עשירה: מלבד „דרכנו" ו„טאגבלאט" הוציאו הצעירים וכן הפועלים עתון משלהם, וכן הוציא אליעזר גרשון פרידנזון את „בית יעקב־זורנל", הירחון המפואר; פרידנזון הפעיל, המארגן, העסקן למופת.

אז ספר לנו הבית חיים בוילנא עם קברי ה„גר"א" וה„גר צדק" היסטוריה אחרת מאשר בית החיים של הרמ"א בקראקא; זכרונות אחרים הזכיר הבית הכנסת הישן בקראקא מאשר בית הכנסת הישן בלבוב, אשר

בו תפסו (לפי האגדה) את הט"ז הקדוש כגנב. „אוהל שרה" בלודז, גם זה יצירת פרידנזון, היה רוח מרוחה של שרה שנירר כהסמינריון בקראקא, ואעפ"כ הוא הראה דרכים חדשות לחנוך מקצועי של בנותינו: תפקיד העובדת הוא שונה מתפקיד המורה, אך עמנו הוא זקוק לזה כלזה.

צעיר חסידי מגור ידע ערכו של ארגון הנוער החרדי, צעיר חסידי מבובוב קשר את נפשו בלמודו בבית מדרשו ולא ידע מאומה מן החיים מחוץ לכותל בית מדרשו. בעלי התעשיה הגדולים בביליץ והעשירים בלודז ובורשא חשבו אחרת על „הכסף והעבודה" מאשר ידידי היותר קרובים, חברי פועלי אגודת ישראל, ששלחו אותי כנציגם להועד הפועל של אגודת ישראל בשנת תרפ"ט. בעלי אחוזה במזרח־גליציה לא ידעו הרבה מן הלחץ בחדרי העניים בלודז, ורשא ואפילו בלבוב. במאה־אלפים בתים שרו בשבת קדש אותן הזמירות, אך מה שונים השבת ושלחנה בבית העשיר בקראקא מבית העני בלודז; אותן הזמירות ב„סטנציה" במיר או בקמיניץ ובביתו של חסיד נלהב, אבל מה שונות השיחות (הגם ששמעתי בקמיניץ חדוש לפרשת השבוע בשם הגר"א, ואותו חדוש שמעתי בשנה אחרת בגליציה הרחוקה בשם ה„בעש"ט").

אז עשו כל השנויים האלה רושם עמוק עלי, המון ההבדלים במנהיגים ובעם, בצורת החיים ובהשקפה על החיים, ההבדלים במקצועות ובפעולות, החיים הרחבים של אלו והדחק אצל אלו, צורת הערים ובנין הבתים, כה עשירה היתה היהדות הפולנית, כה מגונת, כה רבה בערכיה, כה גדולה בפעולותיה.

כל זאת היה אז — והיום: היהדות הפולנית עומדת לפני כצבור אחיד של צער וצרות, של סבל וגבורות.

ואם אנסה להחיות בקרבי פרטים מנסיעה זו או זו, מבקורים בעיר זו או זו, מגדול זה או מרבי זה, פרטים מפגישות, מועידות ואסיפות, אם אנסה ברוחי לקשור הקשר עם ידיד זה או עם חבר נאמן זה, תמיד ותמיד אני שוכח את הפרטים, ומחשבה אחת אוחזת ומזעזעת את כל קרבי: הכל, הכל אבוד, הקהלות ומנהיגיהן, האנשים המורמים והמון העם, וכבגידה בזה נדמה לי אם אזכיר את זה: כי הגדולים והקטנים, יחידי הסגולה ופשוטי העם, כולם הם כבר שם! איה לייבל פרום, מארגן הפועלים, איה אלקסנדר זישא, איש החמודות, איה אליעזר גרשון, הבנאי של ארגון הבנות, איה הרב שוב, הנשמה של ועד הישיבות, איך ואיך, איה כל המורות של בית יעקב, הנאמנות עלי — מות, איה החסידים והחסידות, איה כולם הנאהבים והנעימים בחייהם שגם במותם לא נפרדו?

כאשר מתה מרים שטרן, בתו היחידה של רבי יוסף נפתלי שטרן בסרט, היקרה והחביבה של בית יעקב, הצעירה החכמה, נשאנו כולנו בכי ונהי — והיום: מאות ואלפים מרים מתו לנו — כאשר מת בנו של הגדול והמופלא רבי מנחם זמבה בשנת עשרים לימי חייו, אז נשאו לפני ארונו החדושים שחדש יניק וחכים זה, וכל תלמידי החכמים בפולניה בכו — והיום: נשאל אחרי גורלם של מאות ואלפים זמבה, אחרי גורלם של הנוער העדין והיקר, שידע אך ורק ללמוד את תורת החיים ולמות למענה, נשאל אחריהם, אחרי אבותיהם ואמותיהם, אחרי רבניהם ומדריכיהם — נשאל ונשאל, ומי אשר יוכל לענות לנו על כל השאלות. כאשר מת אליה־ו קירשבוים בתוך עבודתו הגדולה בעד הצבור והכלל, נשמעו הקולות בלי מספר: מי מביא לנו תמורתו? והיום: אנשי אמונה אבדו — ומי מביא לנו תמורתם?

גדולים וקטנים, אנשים ונשים, זקנים וטף, חסידים והפשים: אם ניתן רשות למשחית אינו מבחין בין טוב לרע, המשחית השחית וגדול כים שברנו. „תורה תורה חגרי שק והתפלשי באפרים — שריך, גבוריך, נעריך, מלחיך עורכי מערכך". „מי ילחום מלחמתך וישוב לשערים, כ ל י מ ל ח מ ה אבדו ונפלו גבורים". חפצתי לכתוב „זכרונות", אך איך נהפך נוכח הצרה הזאת זכר הנעורים למספד תמרורים.

אנחנו, היהודים באשכנז ובשאר ארצות המערב: כאשר ראינו ששורותינו נתרוקנו, כאשר ראינו בקרב ארצותינו פשיעה ובגידה, אז שמנו בטחוננו על המזרח, על נחלתנו בלי מצרים שהיתה לנו שם. אך עתה שנחלתנו זו נהפכה לזרים ובתינו לנכרים, יתומים היינו ואין אב. היהדות בפולניה, היהדות החרדית בפולניה היתה הסמל לכחנו הנצחי, להתחדשותנו התמידית, היא היתה־ואיננה.

אני ראיתי את היהדות הפולנית, את היהודים בפולניה בכל עשרם: ראיתי את ההמון, שעבד בכל ימות השבוע, שחי בדחקות יתרה כל השבוע, הם ונשיהם ובניהם, רק בכדי לשבות את השבת בשמחה ובנשמה יתרה. אני ראיתי נגהם של נרות השבת על הפנים שהיו שרויים בצער כל השבוע, אני ראיתי אצל אחינו שם נתינת צדקה כזו שמעולם לא חלמתי עליו במולדתי: בעיני ראיתי מוכרת הפירות העניה שנתנה לאיש, העני ממנה, מלא חפנים פירות, כדי לשמח את אשתו ואת ילדיו בפירות של שבת. הייתי אורחו של אחד מחברי פועלי אגודת ישראל בלודז לסעודה השלישית; ומה שחשבתי כאגדה נעימה נעשה מציאות כששרו החברים נעשו לשרים

למלכים: אז ישיר, מכאן לתחית המתים מן התורה, העני נעשה עשיר והיה מאושר.

היהודים הנגידים בפולניה: אשער שהיו כעשירים שלנו, מהם נדיבים, ומהם בינונים וגם קמצנים, הגם שהחסידות עוררה גם בלבות קשים קצת אהבה ואחוה — אך הקבצנים, האנשים הפשוטים, הפועלים שבנפשם הביאו לחמם — הם היו חלקנו וכחנו.

בלבוב הזהירו אותי לא לעבור את הרחוב פלוני ששם גרים הגנבים והכייסים, עברתי את הרחוב פעמים בלי מספר, דברתי עם החשודים והם דברו אתי, ואף פרוטה אחת לא נגנבה ממני. הזהירוני מפני העגלונים היהודיים, כמדומני שמעולם לא השתמשתי בעגלון נכרי — ואם היהודי לקח מעל לשכרו זלוטי או חצי זלוטי, ידעתי שהיתה לו אשה וילדים רעבים.

ההמון היהודי, הרחוב היהודי — זאת היתה השמחה הגדולה ששמחתי בנסיעותי בפולניה.

גדולי המזרח היו זיו עמנו למרות הגלות,

המון המזרח היה גורל עמנו על ידי הגלות!

והחויה הגדולה ביותר של החסידות היתה לי תמיד: הרבי שהשפיל את עצמו אל העם וכן הרים את העם אליו: „וירד משה מן ההר — אל העם". התורה שקבל בהר מסר לעם.

פרטים ממולדתי באשכנז, פרטים גם משאר ארצות חיים בלבי, אך מה הם לעומת החויה העיקרה ביותר: היהדות הפולנית! אולי יבוא הזמן ויעמד לי כחי לתאר לפי זכרוני חיי אחינו כמו שהיו בימי השקט והמנוחה: חדרים וישיבות, בנות ופועלים, חסידים ומתנגדים, בעלי בתים ודלת העם, הנותנים והמקבלים, המשפיעים והמושפעים — היום אי אפשר לי לזכר את הראשונות. כמה פעמים נסיתי בשבועות האלה לצייר צורה זאת, אך הדבר לא עלה בידי, תמיד ותמיד אני מרגיש: פה נקבר עמי!

רבי מאיר שפירא, ידיד עמנו מלא הכח, כמו שדייטשלנדר היה מכנהו, תמיד הוא עומד לפני כנציג הקלאסי של היהדות הפולנית, הגם שהיה בן בוקובינה. גדולי פולניה ראו בו אחד מן הכי מצוינים שלהם, החסידים ראו בו אחיהם היותר רם, המדינאים כבדו אותו כאחד העולה על חכמתם, כנואמם רב המשפיע — וההמונים, האיש מן הרחוב, כזה שנתן להם כל כחו, כן הם נתנו לו כל אהבתם, הוא הלך לפניהם לחיים־ולמות!

תורה, חסידות, כח ופעולה לכבוד המקום — כל אלו היו במאיר שפירא, כל אלו היו ביהדות הפולנית.

היו בה! נעמוד ביראה ופחד לפני המצבה שמקימה לה אהבתנו, חבתנו. הדרך מוילנא לויזניץ היא דרך רטובה בדמם של אחינו ואחיותינו, לחה בדמעותינו.

תפלתנו שנזכה לימים שנדחי היהדות הפולנית יעלו לאדמת ארץ אבותינו ויבנו שם מחדש מאלפים ורבבות את רכב אלקים... סיני בקדש.

בליטא, לטביה ופינלנד.

ממזרח-שמש

בנסיעותי ב„מדינות הספר", בליטא ובלטביה, הלכתי בעקבות דייטש-לנדר. ראיתי את המעשה שעשה בסוף המלחמה העולמית הראשונה ובשנים הראשונות אחרי מלחמה זו: רשת בתי-הספר של „יבנה" בליטא ורשת בתי-הספר של „תורה עם דרך ארץ" בלטביה.

פה ושם עמדו המוסדות במלחמה נגד בתי-הספר של הלאומיים, פה ושם עמדו גדולי עמנו לימין המיסדים וברכו את המעשה.

מה שיצר ש. ר. הירש באשכנז במאה הקודם בקהלתו: בית-ספר על יסוד התורה, שבו למדו התלמידים גם חכמות חיצוניות, בית-ספר, שחניכיו ידעו ללחום את מלחמת השם נגד החפשים — פעולה כעין זו עשו דייטשלנדר וחבריו, ובראשם יוסף צבי קרלבך, לחסן את הנוער מפני הסכנה הלאומית. הם יצרו מוסדות, שחינכו את הנוער לעשות את דרכו בעולם מבלי לאבד את עצמו ומבלי לאבד את הדבר היחיד שמבטיח את לאומיותנו האמיתית: תורה ומצות.

הפעולה הצליחה מאד. כל נסיונות (ואכזבות) המערב, המורים המצוינים ביותר, ראשית כל בני-ישיבה עם ידיעותיהם המקיפות בכל למודי קדש, עמדו לשרות המיסדים. השפה העברית כשפת הלמודים הקילה מעט את התנגדות ה„צד האחר". כל בתי-הספר עמדו בנסיון וכן גם רוב התלמידים והתלמידות. וביחוד אם הצליחו לקשור את הקשר עם הישיבה המקומית, כמו בטעלש ובריגה, אז נפתרה שאלת השאלות, שאלת החנוך, על הצד היותר טוב. באדר תרע"ט שיבח הרב הגאון שפירא מקובנה, לרגלי האסיפה בציריך, את מעשה דייטשלנדר מאד-מאד: „דייטשלנדר המתוק, הידיד של כולנו". וכאשר באתי אחרי חמש-עשרה שנה למקומות אלה ראיתי את המעשה: „ויוצא פרח ויצץ ציץ ויגמול „שקדנים"".

בתי-הספר של „יבנה", כמה ידידים אישיים, וראשית כל אישיותו הגדולה של הרב מקובנה, הרב הגאון רבי אברהם דב שפירא, הם משכוני מאד. ייתכן שהרב מקובנה לא היה מנהיג אגודתי במובן הארגוני, אך דרשותיו הכבירות לכבוד השבת, נאומיו וחבוריו האדירים לכבוד טהרת המשפחה — כולנו ידענו שפה פעל אחד מגדולינו, מיחידי הסגולה, ממלא מקומם של רבי יצחק אלחנן ושל רבי הירש בנו הגדול (עיין עליהם ב„בירה של רבנות ונשיאיה" בספרו „פרקים" של רבי יעקב יחיאל ווינברג, מורנו

וידידנו היקר). אם כי טבעו של הרב שפירא הי' ללכת בהצנע, לעתות יצא מגדרו והיה לאש להבה.

ב ס ל ו ב ו ד ק ה הקרובה הייתי זהיר ונבוך, היה זה בזמן שלאחרי „מלחמת הירושה", כשהביטו אחרי כל צעד של אורח מחוץ. ה„מגנט הגדול", רבי משה מרדכי אפשטיין, עוד לא היה שם, אך זכיתי לראותו, ובמקרה אחד גם לשמשו, בברלין ואחר כך בווינה.

ב ט ע ל ש מצאתי יותר את מקומי. „טעלש" היתה „מדינה בפני עצמה". וגם אם היו שם אחדים שחשבו ש„ממלכת בלוך" היתה קשה מדי, הלא כולם הכירו, שעל ידיה נעשתה טעלש למרכז התורה והיראה.

אמרו לי שראש הישיבה הזקן, רבי חיים, היה גאון עצום, ובצל גאון זה, אך בלי ידיעתו ובלי רשותו, לחמו אותם בני־הישיבה, אשר אחרי סגירתו של הרב הגאון רבי יוסף ליב בלוך חפצו לסלול את המסילה ל„חרות הישיבתית". ואעפ"כ ידעו כולם, שקיום המפעל התורני הענקי הזה היה יותר בטוח, אם בניו הגדולים של האב הגדול יעמדו בראש. וכן נבחר אחד מבניו הצעירים, הרב הגאון רבי אברהם יצחק, למרא דאתרא ולר"מ, הבכור רבי זלמן היה כבר ה„משגיח" האהוב, שאר השרותים חולקו בין בנו הצעיר רבי אליהו מאיר וחתן הרב, הרב כ"ץ.

„זרעא דיוסף לא שלטא ביה עינא בישא", במאמר זה פתחתי את דברי ההספד על רבן יוסף ליב בלוך, שאמרתי בסוף השלושים על הרב המנוח. הזמינוני להספידו, כי עמדתי בקשר ידידותי עם משפחת בלוך. שנים מבני הרב המנוח היו חתניו של מהור"ר בעניש דעניש בהמבורג, שהיה לפנים מסוחרים הגדולים ברוסיה ובעל צדקה ענקי. הוא נמלט להמבורג והיה שם עוד אחרי ירידתו המסחרית עמוד של צדקה, עושה ומעשה. וכולנו שמחנו לגור בסביבתו. בנסיעותי הבאתי את דרישות השלום מהכא להתם ומהתם להכא. וגם בנו של רבי בעניש פעל בטעלש כמורה בבית הספר למורים המפואר של טעלש, שעמד תחת הנהלת האגודאי הנלהב ד"ר הולצברגר.

בטעלש למדו אז כמה ידידים צעירים שלי, ובתוכם גם מרדכי שלימציק מקופנהגן, שהיה אחר כך בימי שרותי בקופנהגן רופא ביתי, נאמן ביתי ו„יועצי הפרטי". זמן מה אחרי כן למד שם גם בנו הצעיר של הרה"ג ד"ר וינקלר, מאיר אפרים. זה וזה הלכו גם בקופנהגן בדרכה של טעלש: ללחום בעד האמת מבלי לנטות לימין או לשמאל, ללחום עבורה בלי פשרנות ובלי נשיאת פנים. (בנו הבכור של הרב וינקלר, ידידי רבי מנשה צבי, בעל מדות ותלמיד חכם גדול, למד בראדין ובמיר זמן מה, ולא

הבנתי, מדוע אנשי „מחזיקי הדת" לא בחרו אותו, אחרי שנתגדל, לממלא מקום אביו, הבן הגדול והיקר אחרי האב הגדול והיקר).

בקרתי גם את הרב הגאון רבי אהרן באקשט בקהלתו בשולץ שהכרתי כבר מאז, ואת הרב בפוניוז, שהוא מן הגדולים הותיקים במחננו: „ויוסף הוא השליט על הארץ הוא המשביר לכל עם הארץ" — „וברכה לראש משביר".

בריגה שבתי שבת מאד מיגעת, אבל מאד נעימה. מלבד נאום גדול שנאמתי ביום הראשון שלאחריה, דרשתי בשבת זו חמש פעמים, אך באתי ע"י זה במגע עם כל החוגים שלנו וזכיתי לקבל שם גם את פני האדמו"ר מלובאוויש; את פני הרב מנחם מנדל זק שהיה גדול באותה המדה שהיה עניו; את פני רבי יואל ברנשיק, תלמידו הקרוב של בעל „חפץ חיים" ורבם ומנהיגם האהוב של צעירי אגודת ישראל. בריגה פעלו מנהיגים צעירים כהעורך ויטנברג וכהמחנך חודקוב; שם היו סוחרים גדולים כמו אבגדור וולשונוק העבדים הנאמנים של אגודת ישראל; שם היו בתי־הספר לבנים ולבנות למופת; שם למד הנוער יומם וגם לילה. טעלש וריגה בשבוע אחד, זה היה השיא של נחת רוח אגודתית. ושם נודעה לי אמיתת המאמר, שאין השמיעה דומה לראיה. ראיתי את מעשיו הנפלאים של מרדכי דובין, העסקן, האגודאי, הצדיק. ראיתי ונשתוממתי. ממש „לא תאמינו כי יסופר": חסיד מלובאוויש וכולו אגודאי, מדינאי וכולו מוסר, כל היום בשרות האחרים וכל הלילה בעבודה לפני קונו, שונא את כל חפשי שנאת נפש ועזר לו בצרתו כאילו הוא אחיו בדעה ובמעשה — הנמצא איש כזה אשר דעת קדושים בו, אשר כל מעשהו כולו הוא: קודש לשם

מריגה נסעתי לליבאו, להנפש קצת בחוג של ידידים. שם בליתי שעות נעימות אצל הרב יעקב לנדא, שניהל את חוג החסידי של ה„חב"דים", ואצל הרב בנגיס, שכיהן בפרבר העיר, אחיו של בעל „מפלגות ראובן", שהדגיש בכל שיחותיו, פעם אחרי פעם, שהאגודה לבדה יכולה להציל את עם השם. אגודאים סבלנים ומתונים, הם לבד יכינו את דרכו של המשיח. הוא היה פקח גדול. וכאשר הציונים בחוגו התנפלו עליו שבאסיפה פומבית בשעת שירת ה„תקוה" לא עמד ממקומו, השיב להם בחיוך: „אתם מסכימים שאין לה„תקוה" קדושה יתרה מל„קריאת שמע"? ועתה: קריאת שמע קורא אדם כדרכו, כחפצו, עומד או יושב או שוכב — וה„תקוה" לא"?

בעסטלנד בקרתי ברעבל. הרב דשם, הרב ד"ר גומר, חתנו של הגאב"ד ריגה. הוא היה ידוע לי מעת למודיו בברלין. רצונו היה לסדר

„ערב אגודתי", אך התנגדות הציונים היתה כל כך חזקה עד שהיינו מוכרחים לותר, וכן זכיתי ל„ערב בלי נאום" בתקופה של „דרשות בלי הפסק".

משם נסעתי לפינלנד. בהלסינגפורס קבלו אותי פרנסי הקהל בדרך ארץ גדול ובמבוכה גדולה: „אולי יסע „כבוד הרב" תחלה לאבו ויבקר אותנו במשך השבוע הבא". עשיתי כמבקשם בלית ברירה ובליתי שבת מאד נעימה ב א ב ו. שם היה חוג חשוב של בעלי בתים, רובם „קנטוניסטים" או מצאצאיהם, ובכן אנשים ששמרו אמונתם, אמונת האומן, במסירת נפש גם בלחץ ובצער. כמדומה לי שבעת בקורי באבו היו כל בעלי בתים שומרי שבת, בין חמשים וששים כפי זכרוני, וכולם נדיבי לב. מורה הקהלה, תלמידו של רבי יואל ברנשיק, וראש הקהל שציזיק, חיים בזכרוני כאנשים רמי הערך. היה להם בית הכנסת מפואר שחנך הרב ד"ר לוונשטיין־צירייך עוד בימי כהונתו בקופנהגן. דרשתי שם פעמיים באותה שבת, הקהל דרש כן וארשם את זה, להראות את גדולת אהבת התורה שחיה באנשים הפשוטים האלה, שירשו מאבותיהם מסירת הנפש שיצאה מן הגדר הרגיל.

מאבו חזרתי להלסיגפורס, ושם נודע לי הטעם ששלחו אותי אחרי בואי פתאום לאבו. הקהלה לחמה מלחמה נגד רבה, אשר לפי דעתה השיג את הרבנות ע"פ תעודות מפקפקות. דוקא ביום בואי היתה אסיפת הקהל, שבה הוחלט לפטר את הרב. היו בקהלה רק שומרי שבת מעטים, אך הקהלה היתה מפוארת ע"י נדבנות בעלי־בתיה העשירים, אשר מנהיגם היה — וגם הוא — ר' אברהם שטיללר. הוא איש חכם וטוב, אשר כל מגמתו היא טובת הזולת, וגם לפליטים שנמלטו לפינלנד היה לאב ולפטרון.

אחרי נאומי הזמינו ראשי הקהל אותי לאסיפה פרטית בבית הפרנס ושם עברה עלי אחת השעות המחרידות ביותר בחיי.

הרב מריגא הודיע עת בקורי לפרנסי הלסיגפורס ע"י מברק שבו הכתיר אותי בכל מיני „כתרים" (למרות סרובי החזק), ובתוכם גם התואר „רב", תואר שלא היה שייך לי אז. ועתה הוזמנתי לאסיפה לדון על איש שנשא תואר זה לפי דעת הקהל שלא ברשות, אני, שנשאתי תואר זה בלי ספק בלי שום רשות, אהיה הדיין. ברור הוא שלמדתי זכות אל „הנאשם", כי לב יודע מרת נפשו. ביום שלאחריו כתבתי למר שטיללר מכתב ארוך על כל הענין ועל תואר „הרב" שלי „שקניתי לי פתאם". נתביישתי מאד והתחבאתי בחדר בית מלוני שלשה ימים עד שיצאה הספינה חזרה ליבשה. ידידי בריגה עשו שחוק מכל הענין, אך אני למדתי הרבה ממקרה זה.

פה בשטוקהולם אני רואה תכופות את מר שטיללר, הוא עסוק עוד היום בצרכי קהלתו; פה אני נושא בצדק את התואר „רב־שעבר".

כעת נושאים ונותנים על השלום עם פינלנד, ותקותנו היא, שיהודי פינלנד יחיו בקרוב את חייהם בלי הפחד היום־יומי.

והיהודים במדינות הספר? תקותנו ותפלתנו, שרבים מהם זכו לנוס מזרחה למדינת רוסיה הענקית, מזה ומזה שמענו. שמענו גם כן, שדובין הנעלה חי בחסדי השם, וכן נקוה שגם אחרים נפלו חבליהם בנעימים.

ק ו ב נ ה, בירת התורה האחרונה, ט ע ל ש, משגב האגודה והיהדות השלמה, ר י ג ה, הכ־כא דכולא ביה, ממנו כהנים, ממנו שרים, ממנו מלכים: בשמותיכן אני דורש את שלום כל הערים, אשר שם התורה היתה רשות הרבים, אשר שם התגברו העשירות הרוחנית והרחבת הדעת על כל מצוקות החיים.

אני, בן המערב, מנשק את אדמתם הקדושה של אחינו, בני המזרח. מ מ ז ר ח ש מ ש — מי יתן שבמהרה תזרח לנו שמש זו מחדש ומרפא בכנפיה.

טשכו-סלובקיה. בודפשט.

ממשה עד משה לא קם כמשה

מדינת טשכו־סלובקיה היא מדינה מאד צעירה, שנוצרה אחרי המלחמה העולמית הראשונה. גבולה כולל ארצות וערים, שהן ידועות בתולדות ימי עמנו לשם ולתפארת: בעהמן, מעהרן, וחלק גדול מן אונגרן הישנה, תחומים המצויינים מאז ע"י גדולי התורה שבהם, ע"י קהלותיהם המפוארות.

הקהלות בבעהמן ומעהרן היו קהלות קדושות במשך המאות; שמותיהן הלכו מסוף העולם היהודי עד סופו. כאשר בעל „אור זרוע" מצטט מלה „בלע"ז" או „בשפת עם כנען", הוא מכוין „לשפת בעהמן".

ערי הבירה ניקולשבורג ופראג היו מרכזי התורה והיראה.

ואם התורה נתמעטה בזמנים האחרונים בארצות האלה, שמעה של סלובקיה כארץ מלאה סופרים נודע לתהלה עד ימינו אנו; פרעשבורג בסלובקיה המערבית וקאשאו בסלבקיה המזרחית, מי לא ידע אותן, מי לא שמע עליהן ויגבה לבו.

בטשכיה בקרתי בפראג ובמריענבד. תמיד חפצתי להיות ב פ ר א ג, לראות את העיר, שהיא אחד ממושבי־יהודים העתיקים, אולי המושב העתיק ביותר באירופה, העיר אשר מצבותיה מעידות, לא לבד בבית־החיים המפואר, על הגדולה בעבר. עיר ה„מהר"ל", עיר בעל „תוספות יום טוב", עיר בעל „נודע ביהודה". לי היתה פראג גם העיר, אשר בה כיהן אלוף נעורי, רבי מרדכי עמרם הירש שנבחר לאב"ד המבורג. הוא היה הסבה לבקורי הראשון בפראג: ביום עשרים למותו, ביום כ' אייר תרפ"ט, נאמתי שם דברי זכרון עליו לפני האנשים, אשר יחד עם אבותיהם ניסה הרב הירש לפני יובל להחזיר העטרה ליושנה, בראשונה עם בני המשפחות ליעבן וייטלס.

ב מ ר י ע נ ב ד הייתי לרגלי הכנסיה המכינה בשנת תרצ"ו ולרגלי הכנסיה הגדולה בשנת תרצ"ז. אז היו שם רבנים ורביים לרוב, והעיר היתה מלאה גאוה על אורחיה הנכבדים, ובני משפחות לייטנר היו גאים, כי הם היו לא רק בעלי אכסניה סתם, אלא מוקירי תלמידי החכמים שישבו בצל קורתם. ומי שבא כאגודאי, מצא תמיד את החדר היותר נאה ואת התפריט היותר עשיר.

בכנסיה הגדולה השלישית כבר חסרו רבים מאלו שנתנו מהודם על הכנסיות הקודמות! מרן רבי חיים עוזר היה חלש ולא בא. ה„חפץ חיים", הרבי מצ'רטקוב, רבי מאיר שפירא, רבי „בערניו", דייטשלנדר ורבים מן „הראשונים" היו כבר בעלמא דקשוט. ואעפ"כ היתה גם כנסיה זו חויה

עמוקה: רבים מגאוני אינגרן השתתפו בפעם הראשונה בכנסיה זו, וכן באה משלחת גדולה מארץ ישראל והביאה מהדרת ומחרדת הקודש. מרא דארעא דישראל, רבן יוסף צב"י דושינסקי בא, ועמו מנבחרי הארץ ומיקירי ירושלים, ובראשם ידידנו הגדול, המדינאי נקי הכפים ובר הלבב, רבי משה בלאוי.

ונשיא הכנסיה השלישית היה כמו בראשונה ובשניה הרב מקישיניב, רבי יודא לייב צירלזון, הגדול בתורה ובידיעות העולם, הגדול באהבת הבריות והנהגת הכלל. הכנסיה השלישית הראתה בפעם האחרונה עת עם ד' בשלום ובשלמות, מסור לתפקידו הקדוש.

כמה וכמה פעמים הייתי בסלובקיה, ביחוד במערבה. כמעט שלא הייתי בזינה מבלי לבקר בפרעשבורג. תמיד משכה אותי אישיותו הגדולה והעדינה של הגאב"ד מפרעשבורג, רבן עקיבא שרייבר, אצלו למד כבר אחי הבכור המנוח משה ז"ל לפני יותר משלושים שנה. אם מותר לומר כן על גדול בישראל מזרעו של בעל "חתם סופר": הוא ה"גינטלמן הגדול", תמיד מוכן לעזור לאחרים, נדבן וענותן, ואם הוא דורש מן האחרים, אז הוא מטעים הדרישה במרגניתא בפומיה: "אבקשך לעשות ככה וככה — בזכות זקני ה"התם סופר הקדוש".

ידידותי עם ה"מודרנר רב", הרה"ג הירשלר, היתה נפשית, למרות שהוא היה "קנאי" ואני "פשרן". אש מתיד תוקד על מזבח לבו, וכאשר כבתה האש, היה זה אסון מחריד לכל ידידיו, וביחוד לצעירי האגודה, אשר מנהיגם היה. וצעירי אגודת ישראל עצמם, כמה נאים היו, בעלי חן ומלאי מרץ: כחצים ביד גבור כן היו בני הנעורים האלה, הם דמו לצעירים בוינה במעשיהם ובשאיפותיהם, ונתגדלו ונעשו למנהיגים חשובים בכלל ובצבור, הם היו בני פרעשבורג ובני הכלל יחד, כזו הייתה צורתם היקרה.

כן היה לי ידיד יקר מאד בפרעשבורג: רבי יעקב יואל ברוין, המזכיר הראשון של האגודה בשנות ההתחלה הקשות, בשנות תרע"א-ב-ג. הוא היה חברי הנאמן במשרד-המרכזי בציריך בשנת תרע"ט, הוא הכיר את כל אגודאי לפרטי פרטיו כבור סוד שאינו מאבד טפה. הנוער לא ידע להשלים עם זהירותו היתרה: אמרו שהוא "פאסיבי", אך לאמיתו של דבר היה "מעשי", וחששותיו נבעו מיראת חטאו הגדולה — זכר נאמן כפוף זה ברוך לדור דורים.

על כל המעשים וזמניהם השונים של החוג הגדול והיקר הזה הטביעה חותמה תמיד תמונת החתם סופר ומסורות ה"סופר" היו זכותם וגם חובתם של כל בן-פרעשבורג בכלל ושל כל אגודאי בה בפרט.

רבה הגדול של קהלת טירנא היה אז רבי שמואל דוד אונגר, האשכנזי החסידי, בעל המוסר הגדול, שהשפיע מאד בחייו כמו בתורתו התמימה על קהלתו ועל מאות של תלמידים שנהרו אליו. הייתי בטירנא גם בעת, שאנשי נייטרא הצליחו, וזכו להעביר את הרב לנייטרא: העיר נייטרא צהלה ושמחה, אך טירנא נבוכה, נבוכה ממש.

בניי טרא הייתי עוד בימיו של הרב הזקן כ"ץ ותכופות בימי כהונתו של בנו, הרה"ג אהרן כ"ץ „שלנו", היו"ר של אג"י בסלובקיה. הוא היה לוחם בלי פחד, לוחם אגודתי, שהלהיב את כל סביבתו. הייתי אחד ממעריציו היותר נאמנים, ולכן כבדוני להספידו אחרי מותו הפתאומי יחד עם הרה"ג אברהם יצחק קליין בנירנברג, שהיה קרובו כפי שנדמה לי. אז בשרתי צדקו בקהל רב, את כל מה שעשו האב והבן לטובת האגודה, כהני צדק בכל מעשיהם. הרב אהרן כ"ץ היה מן הקנאים האמיתיים, מלחמתו נגד הציונים היתה כולה לשם שמים: לא היה בלבו שום רגש של דברים אישיים.

בשוראן דרשתי בישיבה הגדולה שניהל הרה"ג רבי מאיר ליב פרייא, גם הוא כולו מסור לתורה ולארגון התורה. אחד מתלמידיו חי אחר כך זמן מה אצלנו בקופנהגן והעיד בהנהגתו על צורת רבו הגדול. וכן בליתי שם שעות נעימות בביתו של ראש הקהל ערענפלד. אורו של בעל „חתן סופר" האיר לקהלה זו, וכן זרחה לה שמשה של בעל „חתם סופר".

בנוב־צמקי (נייהייזל) חי הזקן שבחבורה, הרה"ג טיגרמן, חותנו של הרב ד"ר ליכטיג בהמבורג, הוא היה איש רם ונשא. בקושי מנעתי אותו מלנהל את האסיפה האגודתית שבה נאמתי. הוא „כיבד" את בנו־חתנו הרב שטרן במשרה זו. הרב שטרן היה תמיד יושב אוהל, חסיד נלהב ממונקאץ ורחוק מכל עבודה ארגונית. הוא חי בעבר והנציח בחלק מספריו את זכרון הראשונים נ"ע, וכן נסיתי לנחמו שלפום צערא אגרא. אחד מבניו, הרה"ג מרדכי שטרן, היה עלוי מפורסם, חתן רבן שאול בראך מקאשאו, אך הוא שבק חיים עוד בימי זקנו הגדול הנ"ל.

גם בטופולשן פתחו לי הרה"ג וויס והראש הקהל ליובער בתיהם לרווחה, נפלתי שם למשכב, והם קיימו בי מצות „בקור חולים" ע"פ כל המסורות בנדרים ל"ט.

בדרך כלל קבלו בסלובקיה נציג האגודה מאשכנז בכבוד גדול ובאהבה רבה, ושמחתם היתה כפולה, אם לא היה „דוקטור". כי מנהיגינו האחראים שם חששו מאד מפני ההשפעה המערבית, תורה עם דרך ארץ, על מדינתם המקודשת כולה ללמוד תורה לבד.

בסלובקה המזרחית בקרתי בקאשאו ובפרעשוב.

בקאשאו היתה לי הפתעה גדולה, פחדתי לפני בקורי אצל הגאון המפורסם רבי שאול בראך. מחבוריו ידעתי את התנגדותו לאגודה. והנה, מצאתי איש מלא חן, לבביות והבנה גם לשאיפותינו, ובפעם הראשונה כבר קבל אותי כידיד מכבר. הוא אמר לי בשיחתנו הראשונה, שהוא מוקיר את האורטודוקסיה של מערב אירופה, הוא דבר ביראת הכבוד על הירש וחבוריו, הוא הדגיש שחוגי המערב זקוקים לארגון. בשבילם היתה האגודה ההצלה, זכן שיבח מאד את מורנו רבי יעקב רוזנהיים. „אך הנוער שלנו זקוק לדרכים שגבלו לנו מורינו הקדושים. מארגנו הישיבה, ומחנכו התורה עצמה, ואין עוד בלבדה. אל תאמין שאני מתנגדה של האגודה מטעמים מדיניים, לא ולא; הקשר עם כל העולם הוא טוב לבניכם ורע לבנינו". כן הטעים עמדתו ודבר עמי בנחת ומתוך לב דואג. כן בקרתי שם את הדאש בית דין, הגאון מרדומיצל, שכבדני בספריו היקרים „שו"ת מהר"ש".

מקאשאו נסעתי לפרעשוב לועידת צעירי אג"י בסלובקיה המזרחית. הרב מפרעשוב, רבי משה לאו, שהיה טפוס של רב פולני, נבחר שם לרב בעת נסיעותיו בארץ לטובת האגודה ולטובת „ישיבת חכמי לובלין".

אז נהרו אליו השומעים הנלהבים, אך הוא נמצא במצב קשה כלפי רבני הארץ, ורבי שאול בראך אמר אלי בשפה ברורה: „בלי שום ספק שהרב לאו הוא רב גדול ומצוין, אך הוא יוצא מחוץ ל„מסגרת שלנו"". והאמת היא, שהאהים לאו היו הנאמנים ביותר גם ביצוג העקרונים.

בפרעשוב נודעו לי כמה תלמידי הונסדורף, תלמידיו של הצדיק המפורסם רבי שמואל רוזנברג, וכן נודע לי שם רבי שמואל ריינר, אשר לפי השערתי היה אחד מן נאמני הנאמנים של האגודה: יומם ולילה דאג עבורה, נאם, כתב, נסע, היא היתה תמיד בלבבו, למרות שהאיש היקר הזה פרנס את עצמו בדוחק ולא רצה להנות מהאגודה אף בערך של פרוטה. לא היה קשה לבנות אגודה מעשית בבונים ובנים כאלה.

בשובי מפרעשוב בתחנת קאשאו דרכי ישר לברלין: פתאום אחזוני אחדים מצעירי אג"י, אותי ואת החבילות שלי, והובילו אותי בקול גדול לעיר. „מה זה ועל מה זה"? שאלתי ותמהתי. „כבודו יבוא מיד לרבי" היתה תשובתם. וכאשר באתי להיכלו, אמר לי: „התישבתי עוד הפעם, ואני מסכים שתנאום בקהלתי על האגודה, אך בתנאי שלא תדבר בפירוש על ה„אגודה" אלא על ה"כלל האורטודוקסי העולמי" ועל פעולותיו, וכן הסכמתי שיעשו מודעות, אשר בהן נזכר שאתה ממנהיגי אג"י". איני יודע מאיזו סבה התיר הרב את הנאום שאסר לפני שלושה ימים, ופסק כעין שפסק, אך הדברים היו כמו שכתבתי כאן. ומאז והלאה הטה אלי חסדו המיוחד. בקרתיו כמה פעמים בעת שהותו בבית החולים בוינה, ותמיד נתרשמתי: קשה כברזל

הוא הרב הזה בכל דבר עקרוני, רך הוא כקנה בכל ענין אישי, ומוזר היה: סמכותו נבעה ר ק מכחו הפנימי, כי כלפי חוץ היה הגדול הזה ה„עליז" ביותר וויתר בנגוד לרוב רבני אונגרן על כל צורה חיצונית.

האורטודוקסיה הסלובקית היא חלק האורטודוקסיה האונגרית, וקשורה בה בקשרים פנימיים וחיצוניים רבים. ולכן אסיים הפרק על הסלובקיה בדברים אחדים על בקורי.

בבודפסט.

שם הייתי בקשר לחוזה עם חברת „פיניקס". אז בקרתי את רבי אברהם פרנקל, כמו שהבאתי למעלה בדברי על רבי אש"ב שפיצר, הגאב"ד המבורג. וכן בקרתי את רבני הקהלה, הרה"ג סוסמן ושטייף. נאמתי ב„תפארת בחורים"; האסיפה הוכנה במשך שעות אחדות ואעפ"כ בא מספר גדול של שומעים מעונינים. והרגשתי איך הנוער האורטודוקסי שאף לקשר עם האגודה, וסבל שלא יכול לפעול בפומבי לטובת האגודה ובשמה.

רבי אברהם פרנקל, שהוא עצמו היה אגודאי, הראה בשיחתנו על שלחן־הכתיבה שלו: „אתה רואה, הוא עומד בין החלון ובין התנור, וכן אני עומד בין ה„גחלים" שבוערים „כאן" ובין הרוחות שנושבים מ„שם"", והבנתי את המשל ואת עמדתו של פרנקל, המדינאי הגדול והגאון הגדול יותר.

מוסדות הקהלה הראה לי ידידי הרב ד"ר אברהם דייטש, מנהל בתי־הספר של הקהלה, מוסדות נהדרים ומפוארים, וכן הציג אותי לפני ראש הקהל, מר פון פריידיגר, איש רב פעלים, מחותנו של הגאב"ד פרעשבורג.

המון של תלמידי חכמים גדולים ראיתי בחברת ש"ס; נשיאה רבי מאיר קליין היה קרוב ללבי כאחיו של רבי, הרב ד"ר קליין־ברלין, וכאחד מן המעטים שלחמו כבר אז בפומבי לטובת האגודה, הוא כד"ר דייטש.

הייתי אז במבוכה גדולה: היתה זאת בפעם הראשונה (ולדאבוני גם האחרונה) שבקרתי באונגרן, וחפצתי מאד לראות גם קהלות אחרות בבמדינת התורה זו, אך כאשר התחלתי לנסוע בעניני הכלל עשיתי לי גדר, שלא להנות אף פעם באופן פרטי מנסיעות על חשבון הכלל, וכן אחרי וכוחים פנימיים שמרתי על גדרי, ושבתי עוד באותו לילה לוינה.

אורו של ה„אור ממערב", אורו של בעל „חתם סופר" האיר את המדינה הגדולה והקדושה הזו, כעת גם היא מכוסה חשך. אך נקוה שיבואו הימים, שיתאמתו בהם דברי הפיטן הנעימים:

אני מקודש לאור חדש ועלי יזרח ד', ומי יאיר לך מאיר — ואתה נרי ד'.

הולנד ובלגיה.

ובגוים ההם לא תרגיע ולא יהיה מנוח לכף רגלך

הנסיעות ליהודי המזרח הביאו תמיד רווח רוחני, בנסיעות ליהודי המערב חשבנו בשורה הראשונה לרוחים כספיים, — אני למדתי אחרת. כמה פעמים הייתי בהולנד וכל נסיעה ונסיעה הביאה לי עונג רוחני; אני כותב כן לפי האמת ולא באור הזכרון המיפה את הדברים.

נקיות הערים והרחובות היתה כסמל למהות היושבים בהן. בארץ זו הערצתי את עבודת האדמה ושפע הפרחים, ועוד יותר את תרבות הלבבות עם רב הפירות שהבשילה. ולפי דעתי היה זה משפט קדום, או מתוך גאוה או מתוך אי־ידיעה, אם חשבו במזרח ואפילו באשכנז, שתלמידי החכמים בהולנד לא עמדו על מדרגה גבוהה.

לא לבד הרב הראשי ד״ר ריטר־רוטרדם, ידידו של מרן רבי חיים עוזר, — אשר אולי לא נחשב מחוץ להולנד כרב הולנדי, אחרי שקנה לו את כל תורתו אצל תלמידי חכמים גדולים, שהביא אביו לביתו בעיר הקטנה במזרח־אשכנז, להיות תחלה רבותיו ואחר כך חבריו של יניק וחכים זה — אלא כל רבני הולנד בזמנים מקדם ובתקופה האחרונה היו תלמידי חכמים גדולים, שתורתם היתה אומנותם. הרבנים הראשיים אונדרווייסר באמשטרדם, ורעדנבורג בארנהים, הירש בצואלה, הרקטור ואגינאר: אם נקדים ונמנה את שמות הרבנים הקשישים. אם ארשה לעצמי להעריכם, הרי כולם היו אנשים בעלי ידיעות רבות ועמוקות, בעלי מחשבה וחוקרים. הצניעו ידיעותיהם, כי בחוגם נשמעו דבריהם, סמכותם היתה משורשת ואין מי שיערער אחריה.

וכן הרבנים הצעירים כמו הרב סרלויס, — בזמן נסיעותי הדיין, ואחר כך הרב הראשי של האשכנזים באמשטרדם—טאל באוטרכט, מאארסן בהאאג, דאוידס ברוטרדם (אחרי פטירתו של הרב ריטר) דאסברג בברונינגן, לויזון בליורדן, כולם היו אנשים שעמדו על משמרתם בדעת ובתבונה ובאחריות שלמה. כולם ניהלו את היהודים האשכנזים בהולנד ביד חזקה וברוח נדיבה.

וכן המורים; איני אומר שכולם או רובם היו למדנים, אך רובם ככולם היו יראים ושלמים, נציגים הגונים של היהדות החרדית.

וכן עמדו בראש הספרדים אנשים חכמים וידועים, גאים במקצת על „יחוסם״, אך כולם שומרי אמונים, ומהם היותר קרוב לנו החכם העדין ד״ר פיריירא בהילפרסום, אגודאי בלב ונפש.

היהדות בהולנד היתה לפי נציגותה הרשמית לפחות „שמרנית", והחיים הרוחניים לא היו דלים יותר מבארץ מולדתי.

הנוער הלך את דרכו קוממיות ובנאמנות; מדריכיו היו אנשי קומה כמו רבי יצחק ורעדנבורג, תלמיד הרב אונגר מטירנא, אחר כך הדיין באמשטרדם. הוא היה כולו אש במלחמתו למען האגודה. ואתו יחדו: הרופא היקר דוד הויסדורף, העורך דין המסור די־האאס, המחנך המצוין קרופפלד; ואחרון אחרון חביב, התלמיד חכם הגדול שאול סלגטר. כולם אנשים שלמים, שעשו את עבודתם, את רצון קונם באימה וביראה.

גם הבנות עשו חיל תחת אסתר הלפרן המצוינת.

עתון רב־ערך הביא את הידיעות מן הארץ ומן העולם היהודי לבתי היהודים; בעיר ובכפר חיו חיים נעימים תחת שלטון יקר: היהודים כבדו את המלכה, והמלכה העריצה את האזרחים היהודיים.

השבת באמשטרדם, מה יפה היתה ומה נעימה. בית הכנסת הגדול של האשכנזים עם החזן היקר מרוקה, בית הכנסת הגדול של הספרדים עם כל האצילות מדורי־דורות. כמה שיעורים לכל חוג וחברה, דרשות למבינים ודרשות להמון הפועלים הפשוטים. בבתי בעלי־הבתים היו ספריות נחמדות; והספרים לא היו לפאר אלא לשמוש, וגם לשמוש המבקר. סביבה ביתית במלון היגנטליך. השבת באמשטרדם היתה שבת אמיתית מלאה טעם וחן.

הבתים עומדים לפני בכל הדרתם: הויסדורפ׳ס ברוטרדם, איך פתחו לבם וביתם לאורח, איך ישב האורח שעה אחרי שעה בספריה עם רוב אוצרותיה; השפיגל׳ס בדונטר, שכבדו את האורח בההוצאה הראשונה של ה„קרבן נתנאל"; הפולק׳ס בגרונינגן, מפזרי צדקה בלי גבול; האברהם׳ס והלויזון׳ס בהאאג, שכל בן־בית שבהם היה לוחם לתורה ויראה בלי שום פשרה. ועץ־ליעזן בשעועניגן, שדאג באהבת הבן עבור ד״ר נתן בירנבוים, שחי שנותיו האחרונות בשכנות של מעריצו זה. אני רואה לפני עיני כמעט בכל קהלה וקהלה ידידים ואהובים, שהשתתפו במלאכתנו מתוך שמחה.

במקום הרבים אני מזכיר אחד, שהיה קרוב לי מנעוריו: יוליוס גולדשמידט מאמשטרדם, בנו של ג. ג. הלברשטט. בליתי ימים טובים בביתו, ושם למדתי שיעורי אהרי ימים של פזור הנפש, של בטול תורה „לכבוד התורה".

הרבנים עצמם, הלכו לפני בעלי־הבתים והראו להם את המעשה אשר יעשון.

כשבאתי לאוטרכט בפעם הראשונה עמד הרב טאל בכבודו ובעצמו — ובאפנים שלו — בתחנה, לקבל את האורח ואת חבילותיו. יש

בודאי בני אדם שחושבים, שאינו זה לפי כבודו של הרב־הראשי, אך אני למדתי מזה עד היכן מגעת מצות הכנסת אורחים.

הרב ורעדנבורג — א ר נ ה י ם, חריף נפלא, דבר אתי שעה אחרי שעה על קושיות ברש"י, ברמב"ן ועוד, ופתאום סגר את הספרים ואמר: „אינך זקוק לתורה, אתה זקוק לקמח", וכן בקר עמי את כל העשירים והראה שכחו גדול גם ב„נתינה לגר".

הרב מ ה ר ט ו ג נ ב ו ש, לצערי שכחתי את שמו הטוב, הניח ש'ק של 500 גולדן על המפית, שלקח עוד טרם באי מאחד ממעריציו, כ„הפרפרת שלפני המזון".

הרב מ צ ו א ל ה, החסיד הגדול, שלה את בנו־חתנו עמי בכל דרכי, כדי שתלוה אותנו סמכותו הגדולה.

הרב מ א מ ש ט ר ד ם הזמין חוג של מעריציו לכוס תה במש"ק, כדי ל„חנכם למצוה". כן היה כל רב עוזר ומושיע, וכולם פעלו מתוך עניות וידידות.

במרכז זכרונותי עומדת „אסיפת ה'קרן התורה' באמשטרדם", שהיתה בימי החורף תרפ"ז. רבי יעשיה פירשט, ד"ר בירנבוים, ד"ר מאיר הילדס־היימר, הרב ברום־לוצרן, הרב טאל מאוטרכט ודייטשלנדר היו הנואמים. היתה אז עת דודים. אנשי המערב חפצו לעזור לישיבות המזרח ולהיות שותפים בבנין בית יעקב העולמי והתנדבו סכומים הגונים למרות שבהולנד עמדו לפני הוצאת החומש ע"י הרב ורעדנבורג עם תרגום ופרוש הולנדי.

רובע היהודים באמשטרדם, בימות החול היה כלו מלאכה, מהומה, רעש, אך בשבת כלו מנוחה ושלום והשקט. היו שם בתים שידעו לספר עוד מימי בואם של האשכנזים הראשונים, ואולי ידעו לספר אפילו מימי בואם של הספרדים הראשונים.

עוד בימינו אנו הדגישו הספרדים את יחוסם, ובת ממכירי שנישאת לספרדי נראתה בעיני משפחת בעלה כנחות דרגה, הגם שהיא היתה מיוחסת, הן מצד אביה והן מצד אמה.

הימים מקדם: „החכם צבי", רבי מנשה בן ישראל, ה„אמשטרדמר ש"ס", המוסדות מאז שעמדו עוד בזמנינו, ידידינו באמשטרדם הראו תמיד על כל אוצרותיהם באהבה כאהבת הבן לאמו היקרה, ועתה: „נפלה עטרת ראשנו, אוי מה היה לנו", להם וגם לנו.

הולנד, הממשלה ויהודי הארץ, קבלו בימי השואה מספר רב של פליטי אשכנז ושאר ארצות בסבר פנים יפות ביותר. זמן מה חיו שם הבאים חיים של שקט עד שבא המשחית גם להולנד, ולא הבדיל בין אזרחים ופליטים.

ארץ זו המלאה נעימות, תרבות ומסורות נהפכה לחרבה ע"י „אותו האיש", שלא ידע מנעימות ומתרבות.

חלק קטן מיושבי הארץ מצא מחבוא אצל ידידים הולנדיים, אך הרוב נשלח לגולה, ולא שמענו עוד מכל אלה, שהיו במשך שנים רבות חברינו, ידידינו ואנשי שלומנו.

דברים אלה נאמרים גם על אחינו ב ב ל ג י ה.

שם היה ראשית כל באנטורפן קבוץ גדול של יהודים, רבים ונכבדים בהם היו אנשי שלומנו. חברינו התרכזו סביב הרב הגדול רוטנברג, רבה של קהלת „מחזיקי הדת", איש חסיד ולוחם אגודתי, סמל לקהלתו וסמל למשפחתו. קהלתו, בית הכנסת הגדול והנהדר ובית המדרש היקר ברחוב אסטן, כללה מתפללים רבים, בני תורה מצוינים, עושי צדקה ועובדי הכלל. החיים שם היו חיים מקוריים, הרב ניהל את קהלתו במקל חובלים בכל מה שנגע לדין, ובמקל נועם בכל מה שנגע לדברים בין אדם לחברו.

בשנת תרצ"ח התקיימה באנטורפן „אסיפת ה'קרן־התרוה' למערב־אירופה" בנשיאותו של הרב. באותם ימים נבחר הרב ראבינאו מהמבורג לראש בית־דין הקהלה.

קהלת הרב רוטנברג נעשתה לעיר מקלט לכמה מידידינו מאשכנז, ובתוכם שאר בשרי כה"ר פנחס הלברשטט מהמבורג, ידידי הקרוב יעקב רוטשילד מהמבורג ואחיו היקר ליאו, שמואל אוסטרזצר מדויסבורג ועוד. כולם מצאו באנטורפן ככל חפץ לבם: קהלה עם כל המוסדות, קהלה עם אנשים נאמנים, קהלה עם אהבה עזה לכל צרכי הכלל.

רבים מהם, כמו רבי היקר, הרב ראבינאו, זכו בשעה האחרונה להמלט מן השואה, אך מהם רבים ושלמים הלכו מגולה אל גולה ומגולה אל חשכת עולם.

ב ב ר י ס ל הייתי רק זמן מעט והתענגתי בחוג של הרב הצעיר אנסבכר, שיגע לנטוע באדמה זו את האילן שלנו, ושמעתי שזכה למציאה כפי היגיעה.

הולנד עם קהלותיה הישנות, בלגיה עם קהלותיה הצעירות, חדשות וגם ישנות, בחורים וזקנים, בנים ובנות, רבע מיליון של אחינו ואחיותינו אכל הזאב. ואם על גזרת תתנ"ו, על מאות ההרוגים של אשפירא, וורמיישא ומגנצה, קננו: „מי יתן ראשי מים ועיני מקור נוזלי ואבכה כל ימותי ולילי את חללי טפי ועוללי" — אנן מה נקונן על האלפים והרבבות רק משתי

מדינות האלו, מדינות קטנות; על כל אלו „שמסרו נפשם בעינויים על קדושת השם האדיר באדירים"?

לפני חמש שנים, כאשר שמענו את התוכחה, חשבנו בסנורים, כי היא דברה על זמני החרבן, שהם מאחרינו בעבר הרחוק. אם נשמע ה י ו ם את התוכחה, הרי היא לנו — ל נ ח מ ה.

אנו, כביכול, דומים לרבי עקיבא, שהיה מצחק כאשר ראה שועל יוצא מבית קדשי הקדשים: „עכשיו שנתקיימה נבואתו של אוריה בידוע שנבואתו של זכריה מתקיימת".

עכשיו, שבאה עלינו הצרה הנוראה, שבאו עלינו כ ל דברי התוכחה, עכשיו יתקיימו בנו גם דבריה האחרונים, ומהם נחיה ונבנה מחדש, מה שנשאר לנו מעט מהרבה:

.. „ואף גם זאת בהיותם בארץ אויביהם לא מאסתים ולא געלתים לכלתם להפר בריתי אתם, כי אני ד' אלקיהם".

המחנה הנשאר לפלטה

ועוד בה עשיריה ושבה והיתה לבער

עד הנה זכרתי את הרבים, שנפלו ביד צר — מלבד הקבוצה הפינית, אשר תקותנו היא, שתגיע בשלום לזמני השלום; ולכל זכרון הומה נפשי. עכשיו דברים אחדים על אלו, שנשארו לנו לפליטה בחסדי השם, או שזכו לבוא למקום שלישי, כדי להשאר שם עד כי יעבור הזעם.

זכרונותי הראשונים קשורים ב ש ו י י ץ.

שוויץ.

שם הייתי מאייר תרע"ח עד כסלו תר"פ. גרתי ב צ י ר י ך, בחוג ה"רעליגיונס־געזעלשפט", אשר סביבתו היתה לי יקרה ונעימה מאד.

בראש חוג מצוין זה מופיעים הרב ד"ר טוביה לוונשטיין והרב קורנפיין; שניהם עמדו לפנינו כסמל של שלום ושלמות. אז לא עלה על דעתי, שאזכה להיות פעם ממלא מקומו של ד"ר לוונשטיין בקופנהגן, בחברת "מחזיקי הדת", שהוא יסד שם ביום כ"ב טבת תרע"ג. אך כבר אז שאפתי לחיים כל כך טהורים, פשוטים וישרים שחי לפנינו, ושמחתי מאד מאד, כאשר כבדני בקיץ תרע"ט בחלק מתפקידיו. הוא ערך אז נסיעה ארוכה למערב־אירופה ולצפון־אירופה לטובת האגודה ומסר בידי את ההוראה במחלקות שונות ב"בית־ספר לדת" של קהלתו.

לפני שנבנה בית־הכנסת הנהדר לקהלה, התפללו במקומות שונים, זמן מה פה וזמן מה שם, ואעפ"כ היתה כל הקהלה כמשפחה אחת וחיו יחדו בשלום ובשלוה. והנוער — היום העמיד מנהיגים לקהלה שעומדת ב"ה בתקפה — הבין תפקידו והיה רציני ואחראי.

הבתים היו פתוחים לנו לרוחה. היו זמני המלחמה העולמית הראשונה וכמה פליטים גרו בתחום הקהלה. קניתי לי אז ידידים, ששמרו לי אהבתם עד היום. בראשם הכהן שדעתו היתה כל כך יפה, מוהר"ר מנחם מנס. איש אציל, בן תורה ובעל מדות, בעל צדקה ומכניס אורח, מוקיר ורחים רבנן. אשתו העדינה, ששבקה חיים בדמי שנותיה, נהגה בי כאם. מר מנס ואשתו היו לי הדוגמה ליהדות ולאהבת הבריות. עוד היום אני קשור בריעות נאמנה עם כל בני הבית המורם הזה.

את מהור"ר יצחק ריין, גיסו של ד"ר עהרמן, הזכרתי כבר למעלה; אך כמעט כל משפחות החוג פתחו לי לבות ובתים: הרבורגר, טפליץ, לנג,

ברט ועוד. ברטולד רוטשילד הראה לי ידידות יתרה, בניו היו חברי הקרובים בעבודת הכלל; עוד היום הם עומדים בראש כל פעולה צבורית, ראשית כל רבי יוסף רוטשילד.

הבנות לא ידעו ממעשי שרה שנירר, אך פעלו ברוחה, למדו ועשו בלי הרף. אירמה רוטשילד (אשת הרב ד"ר אליהו יונג בניו־יורק), בת הרב, פרנציסקה, ביאנקה דרייפוס ואחרות גידלו את הבנות ומצאו הד לעבודתן גם מחוץ לקהלה עצמה. בעטי רוטשילד, אחר כך „אם־הבית בקראקא", עבדה בבית יתומים באשכנז, ההכשרה ההגונה ביותר לפעולותיה לטובת קראקא.

בזמנים ההם אהבנו את הויכוחים, וצעירי אג"י התוכחו מדי שבוע בשבוע על כל הנושאים שבעולם. שם נפגשתי בפעם הראשונה עם אהרן גודמן („ה. א. ג."), שכבר אז היה נואם ומתוכח מצוין. שם התחילה ידידותנו, ונשארנו ידידים נאמנים עד היום הזה.

„בריה בפני עצמה" היה ידידנו המאד נעלה רבי חיים אייז. יכולים לכתב ספר מיוחד עליו ועל דרכי חייו, שכולם היו מוקדשים לכלל החרדים. הוא היה הסופר החריף והטוב ביותר במחננו אז; אמרו שה„עברית" שלו היתה קלאסית ושרוב תוכנו של „הדרך" היה פרי עטו. רצונו היה עז, אך תמיד דרש לפני, ודרש ממני, וקיים בעצמו, שהמשמעת היא המדה הראשונה של כל פועל צבורי אמיתי.

לפי נטיותי קשרתי אז קשר מיוחד עם חברי הצעירים, שבאו לציריך מגליציה. יחד עמם, עם משה לייטר, פנחס אנגלרד ואחרים, יסדתי אז את הוצאת „ארצנו". שם לחמנו עבור ארץ ישראל כפי שטתנו; שם הדפסנו את הנאום המפואר של בירנבוים: „מאפיקורוס למאמין".

באדר תרע"ט היה „הקונפערענץ של ציריך", הפגישה הראשונה של היראים אחרי כלות המלחמה, שבת אחים אחרי שנות פרוד. מאחרי שדו"ח הקונפערענץ הודפס, לא אביא כאן פרטים מאסיפה נהדרה זו, אשר שם ראיתי בפעם הראשונה את גדולי המזרח, גדולי אונגרן וגליציה, ונתרשמתי מהם מאד.

שם נקבע הקו לעבודה בעתיד, שם נוסד המשרד המרכזי של אג"י בציריך. ד"ר נתן בירנבוים, יעקב יואל ברוין ואני חלקנו את העבודה היום־יומית ביניהם. איני יודע אם משרד זה הצליח בעבודתו, אך הוא נעשה לקשר ולגשר בין הארצות ובין הנוער.

הרב ד"ר וינקלר־קופנהגן כחכם עדיף מנביא הרעיש כבר אז את הלבבות לפעול לטובת חנוך הבנות; יוליוס הולנדר קרא את הנאספים ליסד בנק של החרדים.

דברים רבים הוחלטו אז, ומהם נתגשמו דברים שונים במשך הזמנים בצורה זו או אחרת, לפחות דוראתה האסיפה, שהחרדים חיו.

אז הוחלט גם כן, ליסד מושבה על שם יעקב רוזנהיים בארץ ישראל; „גן שושנת יעקב", אינני חושד בכשרים אם אני אומר, שהוא עצמו עיכב את הבצוע של הדבר.

בקשר עם האסיפה הוטל עלי תפקיד מדיני: משא ומתן עם המזרחים באשכנז בתמוז תרע"ט על ייסוד „מושבה אגודתית—מזרחית". הרמן שטרוק מצד המזרחי ואני הסכמנו מהר על העקרונות. ומי יודע את תוצאות נסיון כזה — אך הציונים התנגדו, וכן היה עמלנו לשוא.

קשרי לקהלה נעשו יותר ויותר לבביים, ובעת עזבי את ארץ טובה זו כבדני הרב לוונשטיין באגרת „הבר", והקהלה עצמה כבדה אותי ב„הש"ס הגדול מוילנא". חייתי בצירוף בזמנים קשים, בימי מלחמה, אך לי היו הימים ימי שלום.

אם ידידי בבית מנס עשו לי את החול לשבת, כי אצלם שרתה תמיד הנשמה היתרה, — את השבת עצמה בליתי דרך כלל בביתו של רבי שלמה (סאלי) גוגנהיים באלשביל־בזל.

שם היה לו בית נהדר עם כל תענוגי העולם הזה, אך התענוג היותר נעים היה רבו של מר גוגנהיים, הרב שוואַרץ, תלמיד חכם גדול מאונגרן ובעל מדות למופת. גוגנהיים העשיר ידע לכבד את העשירים, וכבד את העשיר — בדעה זה בכל מיני כבוד.

גוגנהיים עצמו היה יחיד במינו, איש הנגודים, או יותר מדויק: הוא היה בעל דעה עמוקה. בחייו הפרטיים היה „חסכני מאד", אך נדיבותו לטובת הכלל היתה בלי גבולות. אם שכח אחד מבני הבית לכבות את הנר בערב כעס האיש מאד ובאותו רגע, ממש באותו רגע, נתן רבבות של פרנקים לדבר טוב בלי שום היסוס. אמרו עליו, ששנים רבות כסה את הגרעון הגדול של בית החולים של ה„עדת" בברלין להראות ע"י זה את אהבתו להרב ד"ר מונק.

גם לי עשה בהזדמנות מיוחדת טובות גדולות. נתן ושתק ושכח. אני אסיר לו תודה לעד.

מזמן לזמן באתי להרב מבזל, הרב ד"ר כהן, היוזם הרוחני של אגודת ישראל ע"י מאמרו המפואר בה„איזראעליט". הוא היה הנואם הפשוט ביותר ששמעתי, אך פשטותו נבעה מידיעת נפש האדם וצרכיה, וכן היה הנואם המשפיע ביותר, דבריו היו ממש מלב ללב. כל בניו הם יהודים למופת, בנו הבכור הוא הרב ד"ר חיים כהן, שעליו ספרתי בדברי על ברלין; בתו היא אשת הרב ד"ר נפתלי קרלבך.

משפיעים גדולים היו גם כל בני משפחת שטרנבוך. „בית שטרנבוך" היה ממש הבית של כל מי שבא — ושכן שם. וכאשר שינו את מקומם לס' גאללן חשבו בחוגי ה„מקבלים", שעיר זו נעשה לבירת שווייץ. שטרנבוך'ס היו ידועים בכל העולם כולו כבעלי „מלון" היותר מצוין בארץ זו של בתי־מלון מפורסמים.

חתן ראש המשפחה, הרב אליהו בוטשקו, יסד אחר כך את הישיבה במונטרי, ישיבה רבת ערך עבור הלומדים הצעירים ממערב אירופה. לא אקטין את זכותו הגדולה אם אומר, שחלק אשתו המנוחה בייסוד מוסד זה הוא שוה לחלקו: רבקה בוטשקה היתה מן הנשים הגדולות, אשת לפידות, תמיד חלושה, אך תמיד חזקה וברצון ברזל, אם הדבר היה לטובת הזולת.

כמובן באתי גם ללוצרן: בימים הראשונים היה „מר ערלנגר הזקן" הרב וראש הקהל גם יחד, ומשפחתו הגדילה — כן תרבה — הקהלה. בבקורי האחרונים עמד ידידי הרב ברום בראש הקהלה שהתגדלה מאד.

גם לקהלות אחרות באתי מזמן לזמן: באדן, געניף, בערן ועוד. אך היו שבתות, שידידי בציריך חשבו שאני בבזל וידידי בבזל חשבו שאני בציריך, ובאמת הייתי בסט' מוריץ. הייתי ידידם של משפחת בערמן, בעלי המלון הידוע, שיסדו לאחר זמן „מוסד בערמן ע"י קרן התורה באשכנז". אך אני לא באתי להנות מטוב מאכליהם או מהדר ההרים, נמשכתי ע"י מורה צעירה מבערלין שגרה שם זמן מה, עלמה יקרה, אשר עמה בניתי את עולמי ואת אולמי בס"ד לפני פסח תר"פ. וכן אסיים זכרונותי לשווייץ בשבח ובתודה עמוקה למי שגמר בעדי: „ד' חסדך לעולם..."

לונדון

שם הייתי תכופות במשך הזמנים. תחלה באתי כבא כח של ידידי, חברי בדעה ובעל בית מסחרי, כה"ר מאקס פייבער, אך הקשר היה גם קשר אגודתי; סוכננו שם היה רבי יוסף וויל, יושב ראש האגודה הארצית וה„עדת ישראל" בלונדון.

אחר כך באתי רק בעניני הכלל. תמיד הייתי כל כך טרוד בלונדון עצמה, בלורדשיפפרק, בגולדרס גרין ובוייט־שאפל, עד שאף פעם לא בקרתי במדינה. איני רוצה לכתב היום זכרונות על לונדון — כתבתי על היהדות שם אחרי כל בקורי שם בה„איזראעליט" — אקוה לראות את ידידי שם היום או מחר; ידידי ב„עדת ישראל", באגודת ישראל, ורוב מכירי וקרובי מאשכנז, שמצאו שם מקלט.

רק תודה אחת אני נותן כאן בפומבי: לידידי וחברי אהרן גרודמן.

כי כאשר באנו לשבדיה מחוסרי כל, אני ואשתי ובני ובתי, היה הוא הראשון שמיהר לעזרתנו מרחוק. לא אדבר על הכסף ששלח, אדבר על המעשה בתור סמל: היינו מדוכאים מאד, והוא החיה את נשמתנו בקראו אלינו ממרחקים: „ברוך השם, שאתם חיים ודעו כי ידידיכם חיים."

כאמור: אקוה לראות את לונדון עם רוב יהודיה הנאמנים, כן ירבו, בקרוב. ובתוכם ידידי זה, רבי הרה"ג ראבינאו, קרובי הקרוב יששכר יעקבזון ומשפחתו, וכל האחרים אשר נפשי קשורה בהם.

וכאן אני מוסיף למזכרת התודה רק דברי זכרון לשתי נפשות יקרות. אני רוצה להקים מצבת זכרון להרב ד"ר אביגדור שינפלד, הרב של ה„עדת ישראל", שעמד לימיני, עת באתי בשנת תרפ"ו לאנגליה בתפקיד הקשה, ליסד שם „קרן התורה". הוא עזר לי, הוא השפיע על אחרים כמו ידידנו היקר מהור"ר אוסקר כהן לבא גם כן לעזרתנו, הוא הראה לי אותות של אהבה והתעודדות. שמו יהיה חרות בספרו של ה„קרן התורה" לעד.

וכן אזכיר כאן את האשה, שעבדה לכלל החרדים בהסתר באין אומר ובאין דברים, מרת טרודה רוזנהיים, אשתו המנוחה של מורנו וחבנו, שמתה בלונדון. איני רוצה להרבות בשבחה, כי זה מיותר, אך אחת ידעתי וברור לי: אם רוזנהיים עשה גדולות לטובת עמנו, אם זכה לכל מה שזכה, זכה לזה מפני שאשתו עשתה את הקטנות, את דבר יום ביומו מתוך עליזותה, מתוך נפשה הטהורה, שהבינה כל כך את גדולת בעלה ואת גדולת מעשיו.

וכן את זכרם שמרה נפשי:

הרב ד"ר שינפלד יסד בכחו הגדול את האורטודקסיה האנגלית.

מרת רוזנהיים עשתה את שלה, כדי שבעלה ייסד ויבנה את האורטודוקסיה העולמית.

סקנדינביה.

על עבודתי כרב בקופנהגן, מפסח תרצ"ד עד ערב ראש השנה תש"ד, היום שעברתי שם בפעם האחרונה לפני התיבה — לא ארשם דבר. אולי עוד אשוב לזה. בכל אופן: כל העניינים שם הם עוד כל כך קרובים לנפשי ואינם „זכרונות" ונהפכים מהר למשפטים, וכל משפט הוא רחוק ממני בעת שחשבון נפשי הוא תפקידי. רק אחת. אני מודה מאד מאד לכל אלו, שגמלו טובות לי ולביתי, לאמי מורתי, ועל הכל לאמי חמותי מרת גיטל רוזנטאל, האשה היקרה והעדינה, שנפטרה בקופנהגן ביום

כ״ז טבת תש״א ונקברה שם; וכן אני מודה ל כ ל חוג ״מחזיקי הדת״ ולרבים מחוצה לו.

אני תפלה, שבמהרה יבוא הזמן, אשר בו יתחילו לבנות מחדש את היהדות בקופנהגן, ואני תקוה ש״מחזיקי הדת״ יתנו תמיד חלקם הגדול והחשוב לבנין זה. המטרות העליונות תהיינה מטרותיהם, אך תמיד ידעו, שאף פעם ההישגים אינם המטרה, אלא רק הדרך למטרה בס״ד.

וכן לא ארחיב הדבור על הצלתנו בימים הקשים; גורלנו היה הגורל של הרבבה, שראו את המות, וזכו לחיים בחסדי השם כי לא תמנו וברחמיו כי לא כלו.

ידידים נוצרים בקופנהגן, הרופא אאגה הייברג ואשתו אוגוסטה, סיכנו עצמם, להוציאנו מן הסכנה, הם היו שלוחי ההשגחה המבורכים.

ליל ראשון של ראש השנה הוא יום התודה והתשובה לבתי היחידה מרים, לחתני אברהם יהודא הלוי בעסברודה ולבני השני משה מנחם. אור ליום שביעי לחדש תשרי הוא יום הזכרון והתודה לאשתי, לבני מרדכי עמרם, שלמה וישראל ולי, ביום י״ב תשרי הביאו את אמי הזקנה לשבדיה, שחיה שם עוד חדשים אחדים; ברוכים הם, שעמדו בצדה הן בקופנהגן והן בשבדיה. מה שעשו ל ה, עשו ל י, לבנה המרגיש בכל רגע, שלא קיים בה בזמניה האחרונים מצות כבוד אם כראוי.

ואם אני מזכיר לשבח, מה שאחרים עשו לטובתנו, אני רוצה להזכיר גם את האחד מבינהם, האחד המיוחד, דוד בונים סמפולינסקי, שהציל מאות יהודים והביאם מדניה לשבדיה בשעת הצרה. הוא לא חס על עצמו והפקיר את חייו.

תמיד, יעמוד לפני לברכה ידידי אהובי זה, שעשה גדולות בעת שכולנו היינו קטנים, שדאג עבור האחרים בעת שכולנו דאגנו רק לעצמנו, וכן אני תפלה, שדוד זה, תלמידי וחברי הכי יקר, יהיה משכיל בכל דרכו — וד׳ עמו.

וכן לא אזכיר כאן שמות האהובים, שקבלו אותנו בשבדיה בלבביות כל כך עמוקה, באהבה כל כך טהורה, שנטעו לנו האש״ל ממש בין יום ולילה, רק הדברים אציג כאן, שכתבתי אז על האיש שזירז את כל האחרים:

אזכור הימים, את ימי צאתי,
ריקן מכל, מעירי מביתי,
בעת שגדעו את כרמי וזיתי.
אזכור הימים שנסתי מעקה,
נסתי הנה משבר וצעקה,
ואז הכרתי המורה לצדקה.

כל ידידינו פה יודעים: כאהבתם אלינו כן אהבתנו אליהם „כמים הפנים לפנים כן לב האדם לאדם".

רק את הרב אליעזר ברלינגר ממאלמי אזכיר לשבח, הוא יסד את מחנה האורטודוקסים בהעלשין, ונתן ע"י זה לפליטים החרדים מדניה משגב חזק בעת צרתם.

אזכר על קופנהגן דברים מעטים לפני העברת דירתנו לשם, כי הם חלק מזכרונותי על העבודה הכללית. הייתי בקשר עם הרב ד"ר וינקלר עוד מימי ציריך, הוא הזמין אותי לנאומים, ולהשתתפות ב„באזרים", שערכה אשתו הרבנית יחד עם בעלות בריתה מדי שנה בשנה לטובת מוסדות התורה במזרח־אירופה. כבר אז הכרתי, שהרב והרבנית וינקלר לא ידעו, מה היא „אנוכיות" כבר אז הכרתי מה שנוכחתי אחר כך פעמים רבות: „בנן של קדושים, דאפילו בצורתא דזוזא לא מסתכל". כבר בבקורי אז הכרתי את הכח הגדול שחי בחוגו של הרב ד"ר וינקלר, בראש הקהל, רבי אברהם סמסון, במשפחות ההגונות של החוג כמו כהנ"ס שלימציק'ס, גוטרמנ'ס ועוד. אז נקשרו קשרים בינם וביני, שנהפכו אחרי זמן רב ליחס אינטימי. בת חוג זה — הנה שלימציק, אחר כך אשת ידידי ותלמידי כה"ר יהודה סמסון, היתה עשר שלמה בהמבורג, בברלין וקופנהגן — בביתי, העוזרת הנאמנה לאשתי ולבני המחנכת המסורה, עוד היום כולנו קשורים בה באהבה משפחתית. —

בימי שרותי בקופנהגן בקרתי בפעם הראשונה ב ש ט ו ק ה ל ם בכסלו תרצ"ח. הרב הראשי הערץ מלונדון שלח מכתב מיוחד לפרופסור ערענ־פרייס, אך ללא הועיל: הוא עמד על עקרונו, להתנגד לכל מעשה לטובת היהדות החרדית, ואעפ"כ הצלחתי ב"ה בשליחותי לטובת בית יעקב. רוב הידידים מהיום חיו כבר אז בשטוקהלם. מרת יאנניטה עטטלינגר, אשת רבי יעקב עטטלינגר, ראש הקהל של ה„עדת ישראל" בשטוקהלם, עמדה בראש התעמולה. פריץ הולנדר נתן סכום הגון, לשמו ולזכרו של אביו כה"ר יוליוס הוללנדר תאות נפש; וידיד הידידים ישראל חסדן פעל מאחורי הפרגוד. כבר אז נודעה לי שטוקהלם באורה ובצלה.

אז זכיתי להשתתף בחגיגת י"ט כסלו בביתו של הרב זובר, הרב החבד"י; הייתי „אורח הכבוד". גם שנה זו הייתי נוכח, „הגר הגר בתוכם", אך הרב זובר הוכיח, שבחב"ד אינם מבדילים בין אורחים נכבדים ופליטים פשוטים.

ב א ו ס ל ו הייתי אז אצל ידידי הנעלה הרב סמואל, אשר כעת סובל כל כך תחת הנאצים; ד' ישמרנו. אשתו עם בניו ובתו חיים עמנו יחד כעת

בשטוקהלם. אני יודע מצרות נפש עדינה זו, צרות רבות, ואעפ"כ נותנת היא יומה וכחה לטובת האחרים שברחו עמה יחד לשטוקהלם.

ב ט ר ו נ ד ה י י ם, הקהלה היותר צפונית באירופה, הופתעתי הפתעות נעימות: צום עשרה בטבת שהי' קצר ביותר — מתשע בבקר עד השעה השלישית אחרי צהרים — וקהלה מאד נעימה ומסודרת, עם בית הכנסת מפואר ועם כל מוסדות הכשרות והטהרה. כל בעלי הבתים שמרו טהרת השלחן — רק אחד היה פורץ גדר — נתרשמתי כל כך, עד שאחרי זמן מה פניתי אל הרב הגאון רבי ראובן גראזובסקי, לסדר את ישיבת קמיניץ, שהיתה אז בגולה בווילנא, בטרונדהיים. חשבתי שטרונדהיים היתה נוה השלום, ואחרי חדשים מעטים נהפכה כבר למערכת מלחמה — רבות מחשבות בלב איש.

כל מה שראיתי בטרונדהיים פעל ועשה רבי אברהם ישראל יעקבזון, בעל המרץ ואיש האשכולות, בעל הלב הטוב.

ועתה הוא המנהל הרוחני של חברת „ישורון" פה בשטוקהלם, ואנו יושבים בצל בית הכנסת, אשר עליו כתבתי בפרק הראשון. גם אנו מרואי ישורון שמשוררים בבית דודי: אין כאל ישורון! — — —

מדברים הרבה על „הצפון הקר". אנו חיים בו כעשר שנים ולמעלה. ודאי שכאן הפרוץ מרובה על העומד, ולו חכמו ישכילו האנשים, שחיים פה בעושרם המדומה, מה עשרנו ואשרנו האמיתי.

ואעפ"כ: אם נזכה לעלות לאקלים החם של ארצנו הקדושה, אני וביתי, בקרב הימים, תמיד יעמדו לפנינו האנשים והנשים, אשר עמהם יחד פעלנו לחזוק הדת בקופנהגן, אשר עמהם יחד חיינו פה בארצות הרחוקות.

ובכל יום נצפה לביאת אליהו, שבא לקרב, להשות המחלוקות ולעשות שלום בעולם.

סוף דבר

השלך על השם יהבך והוא יכלכלך לא יתן לעולם מוט לצדיק

כאשר כתבתי לאחי היקר כה"ר אברהם בירושלים, שאני כותב את זכרונותי, השיב לי להמתין בזה עד ימי הזקנה. כעת היה יותר טוב, לעסוק בעת הפנאי ב"הכשרה" לארץ ישראל.

האמת היא: לא אוכל להכשיר את עצמי בדרך גופני, לא אוכל ללמוד עוד אומנות או חקלאות. וההכשרה הרוחנית? בה הייתי עסוק בכתבי זכרונות אלה. הם מעמידים לפני עיני הזמנים שבהם עשיתי עבודתי, עבודת הכלל. והתוצאות שהוצאתי מכל מלאכה זו?

השלך על השם יהבך.

אנו מתחילים את הפעולות בזריזות יתרה. אנו חושבים, ועוד יותר חשבנו כן בימי הנוער, שאנו בונים את כל העולם. ולבסוף אנו יודעים, ותחת צוק העתים נראה את הכל עוד יותר ברור, יודעים ומתודים: אם השם לא יבנה בית שוא עמלו בוניו בו. הכל תלוי אך ורק ברצונו יתברך. אם השם לא ישמר עיר שוא שקד שומר. הכל תלוי ברצונו, ואעפ"כ מחויבים אנו לעשות, כי הברכה חלה רק על היש, אך בלי ברכתו ניגע לריק ונעמל לשוא.

אין בנו ספקות ואין יאוש בלבנו, כי אנו בני אברהם, בני מאמינים, ורצוננו הוא, להיות מאמינים. ממנו הכל ומידו נתון לנו. הוא קורא הדורות מראש והליכות עולם לו, לו לבדו.

לא נבין את מהות הדברים ותוכנם, ואולי זה מעלה לנו וטובה. כי קבלת עולו בלי לשאול ובלי סרוב — זה השורש לאמונתנו, בזה נקיים את בטחוננו בו יתברך.

לבנו נשבר ונדכה, אבל: צרות לבבי הרחיבו.

והדרך לגאולה הפנימית: השלך על השם יהבך, השלך עליו גם כל מרירות לבך — ובטח: והוא יכלכלך.

הכרה זו, היא הכשרתי בשביל ארץ ישראל, ההכשרה הרוחנית והנפשית גם יחד. מלאכי חוצה לארץ היו עמנו עד כה, מלאכי ארץ ישראל יבואו לקראתנו, הם ישמרונו, הם יכשירו לנו את הדרך.

כל הזכירה היא הודאה על העבר, וכל ההודאה על העבר היא תפלה על העתיד.

שטוקהלם, יום ו' אלול תש"ד (ביום היארצייט של אחי הבכור רבי משה זצ"ל).

תוספת

אחרי השואה

פתח דבר

הרואה את חברו אחר י"ב חדש מברך
מחיה המתים והוא שחביב עליו הרבה
ושמח בראייתו

יותר משש שנים עברו, מיום שגמרתי הזכרונות.

בתודה עמוקה אני קובע, שזכיתי לראות כמה וכמה ידידים ורעים, אשר להם דאגתי במשך הזמנים. ראיתי אותם, או פה בארצנו הקדושה או בארצות הברית או באנגליה: רבנים ואדמו"רים, ראשי ישיבה ותלמידיהם, מנהיגי אגודת ישראל ולוחמים בשורות היהדות החרדית, חסידים ואנשי מעשה. כמעט בכל אתר ואתר שבקרתי בארץ ישראל, פגשתי אנשים מן הזמנים של „אז", ידידים אשר לא ראיתי אותם עשר שנים, עשרים שנה ויותר, בחיפה נפגשתי עם חבר מבית־הספר בהמבורג (בנו של הרב קיש ז"ל), לא ראינו איש את אחיו ארבעים שנה, אך מיד הכרנו זה את זה.

קהלת „עדת ישורון" מפרנקפורט זכיתי לראות מחודשת תחת הנשיאות של נכד מיסדה, הרב הגדול והצדיק ד"ר יוסף ברייער בניו־יורק (ואשינגטון־הייטס); ישיבת „טעלש" עמדה לפני מחדש בקליבלנד תחת הנהלת הרבנים הגדולים רבי אליהו מאיר בלוך וגיסו הרה"ג כ"ץ, והנה היא עמדה בכל תקפה וגבורתה גם שם; זכיתי לראות את הגאונים רבי אהרן קוטלר ורבי ראובן גראזובסקי בניו־יורק, האחרון יחד עם התלמיד הגדול רבי מאיר פנטול.

בברוקלין פגשתי את ידידי מאז, רבי שבתי פרנקל ואת הרה"ג איזנשטט, חתנא דביה נשיא, ואת גיסם, ר' שמעון קורניצר, בנו של הרב דקראקא זצ"ל. פגשתי את אהובי יוליוס שטיינפלד, שהיה כאז כן עתה גדול בבקורת, אך עוד יותר גדול במעשיו; ראיתי המון חברים יקרים, שהצלתם היתה גם ההצלה למאות כמו מאיר שנקולעבסקי. וראיתי שם את ידי נעורי, רבי משה לייטר, אז בימי צירוף בחור צנוע ושקט ועתה אחד מן הרבנים הגדולים והמחברים המפורסמים בארצות הברית. בניו־יורק זכיתי לראות את אדוננו ומורנו רבי יעקב רוזנהיים, אשר עתה בחר בציון ואוה למושב לו.

ופה בארץ כמה ידידים ואהובים, מנהיגים מאז, חברים מאז. ראיתי

— ושמח לבי — את רבי ומורי הרה״ג ד״ר אברהם יצחק קליין בחיפה עם ״שלישו״ חיים אהרן (הוגו) היינמן, ומתלמידיו הקרובים: פישל גלרנטר, אשר גם פה פעיל כבימי הנוער, הוא אחד מיוזמי ישיבת ״קול תורה״ בעיר הקדש.

נפגשתי עם האחים היקרים, הרה״ג רבי יצחק מאיר הכהן (לוין), אז מנהיג היהדות החרדית בפולניה וגם פה המנהיג הפעיל ביותר, והרב רבי פנחס יעקב (בימי קדם רבי ״פני׳ה הנעים״). ד״ר פלק שלזינגר, הרברט קרוסקל, יחיאל גוגנהיים, כולנו הזקנו, אני והחברים מימי הנעורים בארץ מולדתנו. בנותיו של ידידי הבלתי נשכח רבי מנחם מנס מציריך; ביתה של בתו השניה (ד״ר ישעי׳ לוי בתל־אביב) פתוח הוא לי כבית ההורים אז בציריך.

ידידים וחברי העבודה מכל הארצות: חיים דב קסטנר מפרעשבורג; בניו של רבי שמואל ריינר פרעשוב; אסתר גרוס־המבורגר מצ׳רנוביץ; צילי סרוצקין־נייגרשל מביליץ. הזכרתי אחדים מהמון היקירים. זאת נחמתי בעניי: ״שאי סביב עיניך וראי... בניך מרחוק יבאו ובנותיך על צד תאמנה״.

שני חללים יש ללב: באחד אני נותן את זכר כל האבודים לעד, ובאחר את הנשארים לנו לטובה ולברכה, ואנסה לקיים: אודה השם ב כ ל לבב.

בתוך עמי אנכי יושב פה בשכון פאג״י בירושלים עיר הקדש; בידידות ובשכנות עם בוני השכון ויושביו הראשונים: רבי אברהם טרגר ורבי אברהם מוקוטובסקי, רבי יהודא בלויא ורבי אוריאל צימר, כולם חברים מזמן המבורך, שהמשכן היה אחד ומאוחד. וכן אנו קרובי־נפש ליושבי השכון שבאו עמנו יחד מכל ארצות אירופה.

על ידי נמצא המוסד ״חתם סופר״, שמיסדו הגאב״ד פרעשבורג, עוד ינוב בשיבה, מפעל יקר ונעים, וכן ״ועל פתחינו כל מגדים חדשים גם ישנים, דודי צפנתי לך״.

היום הזה הוא לי יום של זכרון. כבר הזכרתי, כי חגגנו את היום הזה בביתו של ידידי הרב זובר־שטוקהלם כהיום־טוב החב״די.

וגם ממלא מקומו, הרב הגדול רבי מאיר חיים חייקין, גם הוא מנכבדי לובאוויש, ידע לחוג את החג בשמחה, שרק אנשי החב״ד שמחים אותה, שמחה פנימית עם תורת חב״ד ונגוני חב״ד.

הרבה נעשה בינתים — בין יום כ״ט כסלו תש״ד הנ״ל והיום — בשבע שנים אלו.

אדבר קצרות על תהליך הדברים, ואחר כך ארחיב דבורי קצת על התפקיד, שהוטל עלינו בס״ד ושהביא אותנו לבסוף לארצנו הקדושה.

שיבת היהודים לדניה

שובו לבצרון אסירי התקוה

הימים מאלול תש"ד עד שבועות תש"ה עברו עלינו, הפליטים מדניה, שקטים. הממשלה השבדית דאגה באופן נהדר עבור כל אלה, שלא יכלו לפרנס את עצמם ע"י „עזרת הפליטים הדנית", מוסד שבראשו עמדו מטובי הפליטים.

וכן ספקה הממשלה כל צרכינו הדתיים.

הרב ד"ר מלכיור נבחר ל„רב לפליטים" ואני ל„עוזרו".

מנוי זה היה פרי עמלו של הרב מלכיור ואות לידידותו הנאמנה אלי, כי הפליטים החרדים לא היו זקוקים לרב מיוחד.

יושבי שטוקהלם, מאלמי ועוד מצאו במקומותיהם כפי צרכיהם, ורוב החרדים שהיו במחנה העלשין כנ"ל ראו במהור"ר נ. צ. קניפלמכר את מנהלם הרוחני. הוא בנה שם גם מקוה, שממנה נהנו אחר כך הפליטים שבאו ממחני הרכוז לשבדיה.

בכסלו תש"ה באו יהודי דניה מטרזיענשטט לשבדיה. מלך דניה, קריסטיאן העשירי, טרח ועבד לטובתם, יגע ומצא.

כל מה שעשה לטובתנו לא עשה בתורת „חסד" אלא מתוך רגש עמוק של „צדק": יהודי דניה היו „אזרחיו" והפליטים (במצב כמוני) היו „אורחיו", ולכן דאג עבור אלו כאלו.

הוא היה מחסידי אומות העולם ומצדיקיהם, וכמוהו היה רוב עמו: מושל מקשיב לדבר אמת משרתיו צדיקים (חולין ד:).

וכמו שהתפללתי לשלומו ולשלום אשתו המלכה אלקסנדרינה, שהיתה דומה לו במעשי הצדק, בימי חייו המבורכים, כן אתפלל עתה ממרחקים על בנו ויורשו המחזיק במסורות אביו: „ימים על ימי מלך תוסיף שנותיו כמו דור ודור. ישב עולם לפני אלקים, חסד ואמת מן ינצרהו".

בראש השבים מטרזיענשטט היה הרב הראשי ד"ר פרידיגר ודיין הקהלה, רבי יוסף פישר.

אחרי תום המלחמה — 7.5.1945 — חזרו יהודי דניה, בלב תודה לבעלי האכסניה השבדיים, למולדתם והתחילו מחדש חייהם. אך הרב ד"ר פרידיגר לא האריך ימים על כסאו ומת; תהי נפשו צרורה בצרור החיים. הקהלה בחרה את הרב ד"ר מלכיור לממלא מקומו.

גם בחוג „מחזיקי הדת" התחילה העבודה כמקדם. בראש החוג עמדו האנשים המנוסים מכבר, ועבודתם הכשרה נשאה פרי. אחרי דרישה ממושכת

זכו לבחור את הרב רבי מרדכי ליבוביטש, שניהל בזמנים האחרונים את הרבנות בפרעשבורג. שמחתי מאד להכניסו בכהונתו בשבוע לפני שבת הגדול תש"ח, כי ידעתי שאחד מאנשי שלומנו יהיה האיש על העדה, שיסדה הרב ד"ר לוונשטיין ושהרב ד"ר וינקלר מסר נפשו עליה.

את תקופת „הרבנות" שלי אסיים בדברי תודה לאיש המיוחד בעדרו, למהור"ר ד"ר נפתלי כהן זצ"ל, שעמו למדתי שיעור מזמן באי לקופנהגן עד מותו בדמי ימיו. כלפי חוץ למדתי „עמו", אך על סמך האמת למדתי „אצלו", כי היה חריף עצום ועמקן נפלא. על פי שיחותינו כתב פרושו על פרק ראשון של מסכת שבת, שיצא לאור בהוצאת „חרמון" בשנת תרצ"ו: „אנלייטונג צום תלמוד שטודיום". אניח שמאות אקסמפלרים של פירוש נפלא זה ימצאו עוד בעזבונו, ומצוה גדולה להפיצו בחוג הלומדים, כדי שתהיינה שפתותיו דובבות בקבר.

וכן אזכר לטובה ומתוך לב אסיר תודה את מרת גרדה אייכל מקופנהגן. היא ואחיה פיליפ היו ידידי ביתנו מיום באנו לקופנהגן, ואחרי שמתה בגלות שבדיה הניחה עזבונה לבתי מרים, ואפשרה לה ולחתני היקר ע"י מתנה זו את בנין ביתם המבורך — נפש כולנו קשורה בנפשה העדינה והטהורה.

„ועד ההצלה"

מים קרים על נפש עיפה ושמועה טובה מארץ מרחק

בימי הספירה תש"ה טלפן אלי הרב ברלינגר ממאלמי והודיע לי, שיום יום באות לשבדיה־הדרומית ספינות עם פליטים מאשכנז, רובם נשים וצעירות; חולות, מזאות רעב. ודרישתן הראשונה לא היתה לחם או בגדים — אלא סדורים, נרות לשבת וכדומה.

אי אפשר לו לשאת לבדו את המשא הענקי, ולכן הוא קורא את ידידיו לעזרה, את החרדים בשטוקהלם.

בשטוקהלם פעל אז הרב רבי שלמה וולבה (כעת המנהל הרוחני של ישיבת באר־יעקב בארץ ישראל) כנציג של „ועד ההצלה" בניו־יורק; הוא שלח מדי חדש בחדשו סכומים גדולים בשם „ועד ההצלה" לשנאגהי לקיום ישיבת מיר ושרידי שאר הישיבות הקדושות, קמיניץ, קלעצק, „ישיבת חכמי לובלין" לובאוויש ועוד.

הרב וולבה הבריק את כל הפרטים להנהלת „ועד ההצלה", והיא הסכימה לייסוד „הועדה השבדית של ועד ההצלה", והחזיקה במשך שנתים שנה ביד נדיבה וברוח נכון את כל המעשה, שנעשה לטובת הפליטים החרדים בשבדיה.

מספר הבאים הלך וגדל מחדש לחדש; לבסוף היו יותר מעשרת אלפים, רובם מחוג החרדים.

ועד ההצלה השבדי עשה את מלאכתו במסירות הנפש.

אפרט בה שמות החברים, שכולם נתנו מיטב כחם: הרב יעקב ישראל זובר (כעת בבוסטן, ארצות הברית), הרב אברהם ישראל יעקבזון (שטוקהלם), הרב שלמה וולבה (באר יעקב), הרב ישראל חסדן (בית־לחם, אפריקה הדרומית), ד"ר תנחום משה פינעאס (כעת קעפטון), שמואל סמסון (כעת ציריך), ולהבדיל בין חיים לחיים: רבי חיים לעמאן זצ"ל שטוקהלם, שהיה נשיא הועד. נבחרתי למנהל הועד, והתחלתי אז בעבודה שהתאימה לגמרי לחפצי ולטבעי.

פרטי העבודה הבאתי בחבורי „פירות מפוזרין" (חלק ב'), ושם הבעתי תודתנו לכל עוזרינו, רבים מקרב הפליטים עצמם, ורבים שבאו מרחוק. בראש האחרונים הרב רבי שלמה פנחס וולגלרנטר מסיעטיל (ארצות הברית), איש המרץ והאהבה, שם רמזתי גם כן, מי הם שגרמו לנזקי הנשמות.

ואשנה מה שהדגשתי כבר אז: השלטון השבדי לא היה לו שום חלק

בכל הקשיים, רצונו היה טוב וכוונתו היתה להגן על כל צרכי החרדים, אלא המהרסים והמחריבים ממנו יצאו.

כתבתי אז, מה שהיה בלב העזובים, אשר יהודי שבדיה הרבו להטיב לגופם ולהרע לנפשם, והמנהיג הרוחני של היהדות השבדית היה ראש המדיחים:

„פינו פתחנו, מי ישמע הקריאה?
יהדות דרשנו, לשוא היגיעה,
נפשנו כבר קצה מכזב ומניעה.
חסד לאומים... מה לנו המציאה?
סמכונו, לנטוע מחדש הנטיעה...“

ואז בא ועד ההצלה ועשה מה שעשה, והפליטים הבינו, מי היה מושיעם וגואלם.

„אם נשוב לציון, לבית חיינו,
מכם נספר לדור אחרינו:
ועד ההצלה, שהרים קרננו.
נצח נברכו מעמק לבנו:
ישמרם צורם ממכשול ותקלה
את מושיעי השארית: ועד ההצלה“!

פעם אחרי פעם אני מדגיש: יחס הרשויות השבדיות לפליטים היה מצוין, ואם לא קבלו „הוראות מסוימות“ „מצד מסוים“, הושיעו בכל מיני עזרה, לבריאים ועוד יותר לחולים ולחלשים.

ראש וראשון המושיעים היה המלך השבדי, גוסטאף החמישי, בן־התשעים, בכבודו ובעצמו פעל למופת, גם לטובת היהודים באונגרן. והציל אלפי מאחינו מחרב המנאצים. פרטים מעבודתו המבורכת זו הבאתי במאמר ב„המודיע“ לרגלי פטירתו. מעשי ראול וואלנברג, אחד מן השבדים העדינים שמסרו את נפשם להצלת בני עמנו, נזכרים לטובה ולברכה גם פה בארצנו הקדושה, כמה יהודים מאונגרן ספרו, שהם מודים על הצלתם בס״ד לו ולבדו.

גם המלך הנוכחי, גוסטאף הששי אדולף, הוא אוהב ישראל ועשה בתור יורש העצר הרבה לטובתנו, בזמנים של אז אשר הדבר לא היה קל לשרים בארצות נייטרליות להראות את חבתם לעמנו.

כאשר צרות בני התורה בשאנגהי הלכו וגברו, נתקבלנו אצלו לראיון, ידידי הרב אברהם ישראל יעקבזון ואני. ספרנו לו מצרות בני הישיבה שם. כדרכו הצנוע השיב לנו, שאין בכחו להבטיח לנו דבר של ממש, אך שינסה לעשות לטובתם, וידידי הרב הנ״ל בטרם חזר לביתו, וכבר

הודיעו לביתו ממשרד החוץ השבדי, שהממשלה הבריקה 400 „רשויות הכניסה" לשאנגהי לטובת כל בני מיר ושאר בני הישיבות.

לא זכינו (ודאי היתה זאת מדרכי ההשגחה), למצא ספינה להביאם לשבדיה, אך עד שעזבו בני הישיבה את שאנגהי, קבלה הממשלה השבדית בתמידות ידיעות מפורטות על מצב בני הישיבה, שעמדו תחת חסותו של הנציג השבדי שם. יזכור לו זאת אלקים לטובה ויחוס עליו כרוב חסדיו.

הממשלה השבדית הכינה לטובת הפליטים החרדים מחנות שונות (בתוכן גם העלשין, מחנה החרדים עוד מימי הפלטים מדניה). לבסוף יסדה את המחנה הגדול „פרנאבריק", אשר שם רוכזו כל החרדים, שלא יכלו לפרנס את עצמם ממעשי ידיהם. לזמנים היו שם כשש מאות נפשות, הרוב נשים.

המחנה עמד תחת הפקוח של קצין שבדי, המאיור קרלסון, איש קפדן, אך אוהב צדק ויושר. ואחרי שהפקידו בידו את היהודים האורטודוקסיים, שמר בדייקנות על זכויות הדתיים. הוא הבין מאד לצרכיהם ועשה כמיטב יכלתו להיות להם לעוזר — ולי לידיד.

(מרת קארו סמסון, אשת מר שמואל סמסון הנ"ל, הקדישה חדשים לסדור ולשפור המחנה, בלי לעזוב את המחנה אפילו יום אחד, וגם זה השפיע מאד לטובה).

גם אחרי שעזב את תפקידו, נשאר ידיד הפליטים ועשה לטובתם כפי השפעתו אצל „החלונות הגבוהים".

לבסוף היה לנו במחננו רב מיוחד: הרה"ג רבי מאיר הגר שליט"א (בנו של הגאון מאובר־וישו, איש מצוין, אגודאי שלם ו„אוהב ישראל כזקנו, שידע לקשר את כל חסידי המחנה לחברותא חזקה. היתה לנו ישיבה, בית ספר לבנות, בית המדרש מצוין, מאפיה למצות, והפליטים חיו חייהם, חיי יהודים חרדים בסביבה משלהם. כעת מכהן ידידנו הרב הגר בברוקלין.

לאט לאט נוסדו ישובים שונים של הפליטים במקומות, אשר שם מצאו פרנסתם בבתי חרושת. בשטה זה פעלו הרבה ה„בח"ד" (צעירי המזרחי) ו„החלוץ החרדי" (צעירי האגודה). בהזדמנות זו עלי להזכיר, שאף פעם לא היה סכסוך רציני בין הבח"ד ו„החלוץ החרדי", למרות שפה ושם עמדו אנשים „נלהבים" בראש: בראש האגודאים רבי לייזר מורגנשטרן, „נכד מקוצק".

שני הצדדים הבינו ש־„לכל זמן", וגם „עת לשלום".

הישוב הגדול ביותר היה בלנדסקרונה (בדרומה של שבדיה). שם פעל השוחט רבי יצחק בלוך, איש שכולו „לשם שמים". הוא יסד בית המדרש לחסידי גור, אע"פ שהוא עצמו הוא ליטאי ולמרות שסיכן ע"י זה את המנין

הקבוע שלו. הוא רץ כל היום לטובת הפליטים כמו שרץ לפני שנה ושנתים לטובת החולות והחלשות, כמו שרץ לפני שלוש שנים לטובת הפליטים שבאו מדניה. הוא ואשתו קיימו במשך שנים: „דרך מצותך ארוץ כי תרחיב לבי"; במעשיהם הטובים מצאו הרחבת דעתם. הוא בנה בביתו הקטן מקוה קטנה, ואשתו עמדה לשרות כל הבאים כמשרתת ממש, והכל על מנת שלא לקבל פרס, עד שבמשך הזמן בנה קבוץ הפליטים מקוה גדולה, הודות לעזרה שקבלו משטוקהלם מכספי הג'וינט ע"י המלצת חברי הרב יעקבזון הנ"ל.

קבוץ הפליטים זה בלנדסקרונה קיים עוד היום, הגם שרוב חבריו מצאו מקומם או פה בארץ ישראל או בארצות הברית.

כל ההיצאות בעד צרכי החרדים המיוחדים שלם ועד ההצלה עד הקיץ תש"ז. בריש שנת תש"ח שלח הג'וינט משלחת מיוחדת לשבדיה תחת הנשיאות של הרב אפרים אפשטיין משיקאגו, לבחון מצב הדברים „במקום". מפורים תש"ח והלאה שלם הג'וינט ההוצאות לטובת החרדים כפי החוזה בינו ובין „ועד ההצלה", ונציג הג'וינט בשבדיה, העורך־דין גוטפרב, עשה את מלאכתו בכנות.

כל מגמתנו היתה, להביא את הפליטים החרדים לארצות, אשר שם חיה היהדות השלמה חיים שלמים. פרטי עבודה זו תארתי בחבורי הנ"ל. פה ארשם רק, שמשני צדדים באו לעזרתנו בזה באופן מפליא. ישיבת „נר ישראל" בבלטימור (הרב הגאון יעקב יצחק רודרמן) והסמינריון של בית יעקב בברוקלין (הרב הצדיק ברוך קפלן). בבלטימור דאגו לטובת בני הישיבה, ובברוקלין לטובת בנות בית יעקב. פה ושם הצילו נפשות רבות ועדינות. (מצד הג'וינט וה„היאס" עשו הרבה, להקל (ולפי הרוב: לשלם) את נסיעות האלה.

עוד לפני פתיחת שערי ארץ ישראל לעליה בלתי מוגבלת, עלה חלק גדול מן הנוער בשבדיה ארצה דרך „עלית ב", וכולם הגיעו אחרי תלאות ועכובי הדרך בס"ד למחוז חפצם. עם הקמת המדינה עלו במשך הזמנים מאית ואלפים משבדיה לא"י. ואלה שנשארו עוד בשבדיה, נשארו שם או מתוך זקנה ומחלה, או מתוך התבוללות (ר"ל) או שמצפים עוד ל„מספר" שלהם מארצות הברית.

(ופה מוצא הלוה מקום לשלם את חובו ולתת תודה עמוקה לידידי כה"ר יוסף גרוס — „גרוס באשי" — החונה כעת בברוקלין. הוא עמד לימיננו הן בשבדיה והן אחרי הגירתו לברוקלין, אשר גם שם הוא פועל מאד לטובת הפליטים והפליטות, וכעמלו כן יהיה שכרו מן השמים).

דאגה מיוחדת גרמו לנו העגונות הרבות שבין הפליטות. בשבילן דאג ועד מיוחד תחת הנשיאות של הרב זובר, ואחר כך תחת הנשיאות של

ממלא מקומו, הרב חייקין. הם זכו להתיר לא מעטות מכבלי העגון. אך אף פעם לא התירו עגונה בלי ההסכם המיוחד של הרב הגאון רבי יחזקאל אבררמסקי־לונדון, אשר כל שאלה ושאלה הביאו על שלחנו, שלחן מלכים, וכהוראתו עשו.

העבודה היום־יומית שנעשו בפקודת ה„ועד ההצלה" ועל חשבונו היתה קשה, לפעמים יותר מקשה, אך היום היא עומדת לפנינו כשלשלת של זהב. איזה אושר, להקים אנשים שבורים, להרגין לב אלמנות ולהשיב נפשות עדינות. ועוד הפעם: מה שעשו אנשי „ועד ההצלה" לפליטים בשבדיה, בזה קנו את עולמם. ומה שאמרתי אז אשנה היום: מארצות הברית שלחו מ ע ו ת לשבדיה, משבדיה שלחו ד מ ע ו ת, דמעות של תודה, לארצות הברית, נדמה, שאחינו בארצות הברית הרויחו במקח זה!

אסיים את הפרק הזה בזכרי את האיש המורם, שהיה הגורם הראשון לכל העבודה שנעשה בשבדיה לטובת הפלטים: הרוזן פולקה בערנדוט.

שמו יקרא תמיד בין שמות הנעימים, שהיו עבדים אמיתיים לאנושיות. הוא הביא את כל המרודים לשבדיה; הוא הביאם לא מפני שהיו יהודים אלא מפני שהיו מדוכים ונשברים.

אך אנו מודים לו ומברכים את זכרונו כיהודים, כיהודים שזכו מפעו־לתו ההומניטרית, שנבעה מלבו הטהור והשלם.

הוא נהרג פה בארצנו, שבה חיים ופועלים מאות ואלפים, רק הודות לו ולמעשה החסד שלו.

חסידי אומות העולם יש להם חלק לעולם הבא — והוא היה אחד מהם, אחד מן המיוחדים שבהם.

בית הספר לידינגה

א. בשבדיה

כי אבי ואמי עזבוני וד' יאספני

כמעט בטרם נסתדרו הפליטים הראשונים, תחלה במחנות זמניים, אשר הגדיל שבהם — דוברסדורף — כלל מאות רבות, רוב רובן יהודיות, כמעט שלא ידענו על המהות והגיל של הבאות, וכבר הציע הרב וולבה, ש„ועד ההצלה" יקח מספר מסוים של בנות תחת חסותו וידריכן על חשבונו.

מר חיים לעמאן זצ"ל, מר הלל שטורך, יו"ר „הקונגרס היהודי העולמי" בשבדיה, שהיה אחד מעוזרינו בעבודה הפנימית, והרב ברלינגר, הרב החרדי מרבני שבדיה הרשמיים, הביאו את הענין לפני הממשלה וקבלו הרשיון, להקים מוסד חנוכי אורטודוקסי עבור ששים בנות; המספר הוגדל אח"כ אחרי משא ומתן ארוך לשמונים.

קבלנו רשיון זה, עוד טרם שה„רבינרראט בשבדיה" ארגן את החנוך תחת „השגחתו". כבר אז רשמתי, שהיה עלינו לכתב פרק מיוחד על החנוך שלו, מגילה עבה, מגילת איכה. נערות ונערים, מאות ומאות, נאבדו ליהדות החרדית הודות לחנוך „שלהם"; כל האחריות בעד התפתחות הדברים חלה על אלו, שידם היתה תקיפה ושעכבו את התפתחות החנוך החרדי במקום להגן עליו. מלבד 125 תלמידות של לידינגה זכו חוגי המזרחי להציל כפי השערתי 150 מבני הנוער, הרוב הגדול בנות, מבאר השחת של האחרים. זכו לכך הודות ליגיעה ענקית. ואף כאן עמדה מרת סמסון הנ"ל בראש. היא ניהלה את בית הספר ב„פולישטרים" במשך ימי קיומו, וידעה לשמרו מההתקפות של ה„רבינרראט". וכן אזכיר לשבח את השליחים של המזרחי, שבאו מארץ ישראל, מאיר סמפולינסקי ודוב קולה, ואת צירו המיוחד של הרב־הראשי, הרה"ג הרצוג, הרב ד"ר מסינגר, שבאו להציל גזול — פשוטו כמשמעו — מיד עושק.

הממשלה קיימה הבטחתה, ואף פעם לא באו שליחי ה„רבינרראט" לגבול בית־הספר לידינגה. עבודת בית־הספר התחילה ב 15 בנות מפולניה, שהיו יחד עם הרבנית דוקיס (אלמנת הרב דוקיס־אלטונה הנ"ל) במחנה באשכנזי. שם החיתה את רוח הילדות, והיא הביאה אותן לנו; ב 10 נערות מאונגרן הישנה וב 8 נערות ממרמרוש. יום ג' דסליחות תש"ה היה יום פתיחת בית־הספר, אך ההוראה התחילה רק אחרי החגים בסוף תשרי תש"ו. בערב ראש השנה תש"ו בא הרב וולגלרנטר כבא־כח של ה„ועד

ההצלה" לשטוקהולם. הוא ראה בביתי שתי מורות צעירות מליטא, שבאו לשטוקהלם לבלות שם את הימים הנוראים: רבקה גרודזנסקי, בתו של הרב הגאון רבי אברהם, המנהל הרוחני המפואר של ישיבת סלובודקה, (עתה הרבנית וולבה בבאר־יעקב) וחיה גפנוביטש (עתה אשת רופא־השנים מרקוס־ביטש בנוה־עז אצל פתח־תקוה); הרב וולגלרנטר ידע להלהיבן, לעזור בבנין בית־הספר, והן הסכימו.

בדו"ח על בית־הספר שלנו אחרי שנתים שנה לקיומו נאמר: „אבל אם משבחים מצדדים שונים, וגם מחוץ לחוג החרדים, את „רוח לידינגה" ואת מהות התלמידות, אז יש לחלק השבח והתודה בין מקבלים רבים: „הרבנית", המנהלת הרוחנית, ברצינותה הבלתי רגילה, מר ומרת איגלל (הוא „מנהל המחנה" מטעם הממשלה והיא ה„קוראטור") עם מסירות נפשם; המורה צפורה ברייער (מארץ ישראל) עם חריצותה שהיא חוץ מדרך הטבע, וקודם כל המורים הראשונים: הרב שלמה וולבה בחסידותו, המורות חיה גפנוביטש ורבקה גרודזנסקי, שהניחו את אבן היסוד יחד עם הרבנית; ישראל חסדן, שנתן מחנו ומהודו על כל המחנה, ואחרון אחרון החביב הרב אברהם ישראל יעקבזון, שהצליח ע"י חכמתו ומתינותו, להתיר לאט לאט את הקשר, של מחננו עם השלטון, וכן זכינו לסדר את כל הלמודים ואת כל העניינים כפי רצוננו בלי שום השפעה מחוץ. אבל באמת נראה לנו, שהגורם ה ר א ש ו ן ל„צורת לידינגה" היתה ההשפעה, שהתלמידות השפיעו אחת על חברתה: אשה את רעותה תעזור ולאחותה תאמר: ח ז ק י".

בדו"ח שנשלח באופן רשמי לירושלים נזכר בית־הספר לידינגה לשבח, „בית־הספר לפליטים היחיד באירופה, שבו שפת ההוראה והדבור היא עברית, למרות שהנהלת בית־הספר היא אגודתית". האמת היא, שעשינו, לפחות במקצת, מחסרון יתרון. מובן מאליו, שכולנו התנגדנו לשפה הגרמנית, השפה שלמדו כל הילדות אצל נוגשיהן י"ש. הבנות מאונגרן לא הבינו „יידיש", וגם חלק הבנות מפולניה כבר שכחו שפה זו. וכן בחרנו בעברית, שהיתה קרובה לכולן בתור „לשון הקודש", הלשון של התפלה והקדושה. השפה העברית קשרה קשר חזק בין כל בנות, היא עזרה לישר נגודים שונים כתוצאות המלחמה, וד"ל. חוץ מאשתי דברו כל המורים והמורות עברית כשפה חיה, אשתי למדה במשך חדשים אחדים לדבר ולהורות בעברית; רק אני נשארתי בבורותי עד היום הזה, (כפי שגם תרגום „זכרונותי" זה מעיד למדי).

בחירת השפה העברית היתה ג ם מטעמים חיצוניים, היחס החיובי לארץ ישראל היה אצל כ ל הבנות, ואף אלו שקבלו „אפידאויטס" מקרובים בארצות הברית, השתמשו בהם רק אחרי התלבטויות רבות, ורק האהבה

לקרוביהן הביאתן ל„ארצות הברית" ולא ל„ארץ הברית", לקרובים שהיו הירושה היחידה של בנותינו.

בטבת תש"י, כאשר הרב וולגלרנטר, הידיד הקרוב של לידינגה, ראה כמה קשה היה למצא דרכים לא"י, פעל אצל ממשלת ארצות הברית, לתת לנו אפידאויט בשביל כ ל בית־הספר, והצליח. אשתי הביאה את הצעתו לפני התלמידות, ואחת מהן השיבה: „כאשר היינו ביד נוגשינו, ראינו בחלומותינו — ירושלים כתקותנו היחידה, ירושלים ראינו, אך — ניו־יורק ל א ראינו". תשובה זו היתה ההחלטה הסופית (הגם שהאפידאויט מואשינגטון נשאר תמיד בתקפו).

(ב„שערים", מיום י"ד אלול תש"ט רשמתי את הפרטים על עלית לידינגה לארץ ישראל. גם בזכרונותי אלה עלי לקבוע, שמהר"ר בנימין מינץ כיו"ר של פא"י הגשים את שאיפת בנות לידינגה — ראה למטה).

עד אוקטובר 1946 שלמה הממשלה השבדית כל הוצאות בית־הספר, שהיה לו אופי של „מחנה פליטים"; מראשון לחדש אוקטובר 1946 עמד בית הספר ברשות עצמו. רק עבור הצעירות והחלשות ביותר שלמה הממשלה סכום מסוים. וכל הוצאות בית הספר מתאריך זה עד סוף אפריל 1948 כוסו ע"י חברת „רעסקו שילדרן" בניו־יורק. מאז עד סוף ספטמבר 1948, יום עלית רוב לידינגה לא"י, ע"י הג'וינט. עבור 25 בנות שעלו בהדרגה או נסעו לארצות הברית, דאג הג'וינט עד יולי 1949.

במשך שלוש שנים, מסוף אלול תש"ה עד סוף אלול תש"ח, למדו בלידינגה 125 בנות; כשלושים בנות היו אצלנו מיום הראשון עד הסיום החגיגי בחיפה ביום ט"ו באב תש"ט.

כל הבנות — חוץ משלוש שנטו מן הדרך ר"ל — חיות ברוח לידינגה, לשם ולזכר הוריהם תאות נפש. וגם אם אינני יכול להעיד עליהן כ„קרוב", הלא הן חיות ופועלות ומעידות על עצמן ברוך השם.

חיות ופועלות, מלבד שלוש:

תלמידתנו האהובה, פרידה גנס ע"ה, הצנועה והחסודה, שהלכה לעולמה ביום י"ח אלול תש"ו.

„האלול בא עם שירתו:
„דודי לי ואני — רק — לו";
ודודי ירד לגנו ללקוט —
ויקח ממנו הצבי וההוד,
בשבת מתה, אות לה לברכה:
היא למנוחה ואנו לאנחה".

אסתר רוזנפלד ע"ה, הנערה העדינה והחרדה מפרעשבורג, שהיתה אצלנו

רק זמן קצר ויגענו להביא אותה לאביה שחי בקבוץ באשכנז; אחרי חדשים אחדים מתה שם, והשיבה נפשה הטהורה לאביה שבשמים.

ואילונקה רובין. איך שמחנו להביאה עמנו לארץ ישראל; קוינו ששמשה של א"י שכבר זרחה עליה, תביא לה מרפא בכנפיה, אך לשוא קוינו; נרה פחת והלך — וכבה. ואנו זוכרים את זכרון השלוש לברכה.

תלמידותינו חיות ופועלות ומרבות את כבוד השם, כל אחת במקומה ובחוגה, וכולן מרגישות עוד היום שהן אחיות, „בנות משפחת לידינגה":

שמשה של לידינגה זרחה עלינו,
אהבה ואחוה קשרו הלבבות,
רעבה ללחמה של תירה — נפשנו,
למדנו — ונתמלאו מהרה היקבות
עסיס ויין — זאת נחמת עינינו:
סעדנו, שבענו ממסורת האבות!

ב. בארצות הברית

אלקים מושיב יחידים ביתה

בסיון — תמוז תש"ו התחילה הגירת בנותינו לארצות הברית. הראשונות נסעו ע"פ אפידאויט של קרובים. אך אחרי שראינו שרוב בנותינו קבלו „מספרים" של פולניה ורומניה, ולפי זה היה להן להמתין שנה אחרי שנה, ומכיון שראינו שהיו בשבדיה כמה נערות, שחיו בפחד תמידי, ותחת הלחץ הנורא של העבר הכבד — ולכולן השאיפה האחת, לעזוב את אירופה, הארץ המלאה דמים, נשאתי ונתתי עם הרב קפלן מן הסמינריון בברוקלין כנ"ל, והוא הבין צרות נפשן והוא עזר לכולן באופן יוצא מן הכלל.

וכך באו, הודות לעזרתו, מאות לארצות הברית, ובתוכן 41 מבנות לידינגה, (אחדות ע"י הקרובים אך הרוב על ידו).

חלק גדול מהן הוסיף לימודיו בסמינריון בברוקלין ופועל או פעל כמורות של ב"י בארצות הברית.

גם שם חיות בנותינו בחברותא ובידידות. בניו־יורק ובשיקאגו יסדו חברות מיוחדות, אשר תכליתן היא לעמד לימין האחיות פה בארץ ולימינן של אלו שנשארו בשבדיה מאיזה טעם שהוא. הן מקיימות: „שלח לחמך על פני המים..." הרוב הגדול של בנותינו בארצות הברית זכו כבר לבנות ביתן, כולן מצאו זווגים מאד הגונים, עם תלמידי חכמים, עם חסידים ואנשי מעשה, מהם ראשי ישיבות, רבנים ו„כלי קודש".

ועתה היינו לשני מחנות. כאשר התחלנו את העבודה בלידינגה היו לנו מתנגדים וגם שונאים, אך זכינו לחסדי השם, כי לא תמנו. וכאשר סיימנו את העבודה, דבר כל אחד שהשתתף בה: „קטנתי מכל החסדים ומכל האמת אשר עשית את עבדך" — את אמתך.

בכ"ז אלול תש"ח עזבה אשתי יחד עם מנהלת המשק, מרת יענני וינקלר, ועם 45 מבנותינו את מקום מקלטן בלידינגה, ועלו דרך אמשטרדם, אשר שם חגגו את ראש השנה תש"ט, לארצנו הקדושה.

ביום ראשון לזמן שמחתנו הגיעו לחיפה, יום אחד אחרי פטירתו של מרא דארעא דישראל מרן רבי יוסף צב"י דושינסקי זצ"ל, דודן של שתים מבנותינו, אשר כל זמן היותן בשבדיי צפו כל כך לראות את פני מלכן, עטרת משפחתן, ולא זכו לזה.

אני לא יכולתי ללותן, כל עוד שלא סודרו בנותינו — 25 במספר — שנשארו בשבדיה, באופן המניח את הדעת.

פה בארץ ישראל פגשו ב12 מבנותינו, שעלו כבר מקודם: שתים ע"י עלית הנוער ועשר ע"י עליה ב'. במשך הזמן באו עוד ארבע משבדיה, ואחדות שחזרו בשעתן לרומניה או לסלובקיה ושבו עתה לגבולנו, לארצנו, אני זכיתי להגיע לארצנו ביום כ"ה טבת תש"ט.

(לפני עליתי קבלתי את ברכת הפרידה מידידי בקפנהגן ובאנגליה. בלונדון ראשית כל מרבי הרה"ג ראבינאו, מידידי גודמן, מחברי חיים פלס, ד"ר שלמה בירנבוים והרב מרדכי קנובלביטש ומשאר בשרי, רבי יששכר יעקבזון, שביתו נעשה לביתם של ארבעה בני שלמדו בישיבת גיטסהד.

מאד קשה היה לי לעזוב את גיטסהד ואת ישיבתה הנהדרת, את בית הספר למורות המצוין של רבי אברהם דב כהן, את בית הספר לנערים, שיסד שם הרה"ג רבי משה אריה במברגר (ממאינץ), האיש הדגול, שדאג יחד עם אשתו הרבנית הצדקת לטובת בני כל זמן היותם בגיטסהד כאב נאמן. ועוד יותר קשתה הפרידה מבני עצמם, עזבתי אותם בתקוה, לראותם בס"ד במהרה על אדמת הקודש).

בהתאם להבטחתו של רבי בנימין מינץ הכינו פא"י בית נהדר בחיפה (בית חלוצות של פא"י). ואחרי שבועות אחדים שבילו בבנימינה, נסעה אשתי עם כל תלמידותיה לחיפה, ושם המשיכה יחד עם מרת צפורה ברייער הנאמנה את הלמודים עם 21 מתלמידותיה עד הגמר המבורך. שאר

התלמידות עבדו כגננות וכעוזרות בגנים, והשלימו את ידיעותיהן ע"י שיעורי ערב ושיעורים בשבת, והשנה הראשונה בחיפה היתה כמעט כמו בלידינגה, כי חיו כולן גם פה כמשפחה אחת.

רבי יעקב כץ מפא"י דאג הרבה עבור מוסדנו, וגם ר' משה בליטנטל עמד תמיד לימיננו. הג'וינט חש גם הוא לעזרתנו, ושר הסעד, רבי יצחק מאיר לוין, הושיט ג"כ את ידו לעזרה.

ואעפ"כ היו החיים החיצוניים בחיפה קשים, והרגשנו גם אנו, שארץ ישראל נקנית רק ע"י יסורים, וע"י — מתינות, כמו שהדגיש בעל "חזון־איש" בבקורי אצלו. וכן היה קשה קצת להרגיש בחיפה — דוקא בחיפה — קדושת הארץ, ששאיפתנו לה בשבדיה היתה כל כך עמוקה. ואעפ"כ במשך הימים נודע גם לנו שארץ ישראל גבוהה מכל הארצות.

והמסקנה ממעשה לידינגה? אשתי הפצה ליסד „בית יעקב" חדש לכבודו של רבה האהוב ד"ר דייטשלנדר זצ"ל, וכן כתוב בחוזה שחתמו בנימין מינץ, הרב ד"ר קלמן כהנא ואני על מוסד החנוך בחיפה: „בית אולפנא זה נוסד לזכרו של ד"ר שמואל דייטשלנדר, אחד ממיסדי תנועת חנוך הבנות „בית יעקב". אני חפצתי להכין את בנותינו לקראת בתיהן, „בתי יעקב", ובחסדי השם נתמלאו חפצה וגם חפצי.

רוב בנותינו יסדו את בתיהן, וגם כאן זכינו שחלק מ„לוקחי בנותינו" הם תלמידי חכמים, שתורתם אומנותם, בני הישיבות המפורסמות בארץ. כל בנותינו פעלו, וחלק מהן פועל עוד כיום, בבתי הספר וגני הילדים של אגודת ישראל או ב„בנות ירושלים", וכולן עושות את מלאכתן לשביעת רצון מפקחיהן, כן אמר לי ראש המפקחים, הרב ד"ר אברהם דייטש, בכמה הזדמנויות.

וכן נסתדרה ה„לידינגה שלנו" היטב ב„בית יעקב של ארץ ישראל", המוסד היקר שיצרו ידידי וחברי רבי פ. י. לוין ורבי הלל ליברמן לפי המסורות הטובות של „קראקא".

מעט יותר מחמש שנים עברו מן הימים ש„ועד ההצלה" בשבדיה לקח את ה„נערות הקטנות" תחת חסותו, והיום נעשו לנשים מבוגרות ורציניות, אשר כל אחת מהן יודעת את דרכה בחיים ומוליכה גם אחרות בדרך זו.

„ומתלמידי יותר מכולם": ברור הוא, שבנותינו קבלו ממנו ידיעות וגם השקפות, אך כמו כן ברור הוא, שאנו למדנו מהן יותר, למדנו מהן את התורה השלמה: להתגבר על הצרות הכי גדולות ולחייב את החיים, לחייבם ע"י התורה, הטהרה והתמימות.

כהטל לעם־הספר — עד שיפרח כשושנה
כן הבנות בנות שפר — הן הגדולה הן הקטנה
כן רעיתי בין הבנות
כשושנה הכהנת — פאר ויופי בערוגה
כן כל אחת מצוינת — כולן כשושנים סוגה
כן רעיתי בין הבנות.

כמו שאי אפשר לצייר את ריח הפרח או למשש את צבעי התמונה, כן אי אפשר לתאר את מראה „לידינגה", האחדות של מספר גדול של ילדות, שבאו מארצות שונות, מסביבות שונות, מבתי אבות שונים. מפולניה וממרמרוש, מגליציה ומאונגרן, מסלובקיה ומיוגוסלביה, מ„אוברלנד" ומ„אונטרלנד". מבתים פשוטים ומחצרת של רביים, אדמו"רים מפורסמים; מבתים שאולי אף פעם לא נשמע שם ה„קדוש" ומבתים שחיי ההורים היו קדוש שלם מבקר עד ערב. אביה של זו היה סנדלר ואביה של זו רב ידוע, ובלידינגה נעשו כולן למשפחה אחת, לאחידה אחת במחשבה, ברגש ובמעשה.

יגעתי למצא פתרון החידה הזאת, ואני חושב שהטעמים שמצאתי אינם רחוקים מן האמת.

היו בין בנותינו אחדות, שהיו גבורות בכח האמונה הטהורה, האמונה שנצרפה בכור הצרות — היו בתוכן אחדות, שידעו להתפלל מתוך עמקות לבן בכונה עצומה, שקטות אך נלהבות — היתה בתוך אחדות טובת הלב, שלא ידעה גבולות ושהיתה ערה ופועלת בכל רגע! והיחידות האלה היו הסמל לכולן ולבסוף נעשו ה— קנה־מדה לכולן. לא כל אחת יכולה להיות איתנה באמונה כפלונית או מסורה בתפלה כאלמונית או עושה צדקה בכל רגע ובלי קצבה כזו — אך כולן שאפו למדה הכי גדולה של אמונה, של תפלה ושל צדקה, וכן נהיו דומות זו לזו יותר ויותר.

דרך החנוך היתה: לא להדריך או להוכיח בדברי המחנך אלא בדברי התנ"ך, קודם כל ע"י דברי רש"י לתורה. „התוכחה הישירה מדכאת את התלמידה. התוכחה ע"י רש"י מדברת לכולן ונוגעת בכל זאת באופן מיוחד בלב התלמידה, שאליה מכונת התוכחה, ופועלת בה יותר. לא המחנך מדבר אליה אלא רש"י בכבודו ובעצמו". צורה זו של התוכחה הבלתי ישירה, אשר מנהלת בית־הספר עמדה עליה בתוקף, עשתה כפי מה שראיתי רושם עמוק: הנפש ההומיה נעשתה שקטה, התלמידה קשת־הערך נעשתה רכה, הואיל ורש"י דבר לכלל ישראל, אשר היא חלק ממנו.

וכן בטחנו בכח הטוב שבחניכה מבלי להגביל את הבטחון הזה: אף פעם לא בדקנו את דבריה או מעשיה של ילדה, כל ילדה עמדה תחת אחריות עצמה ונשאה אחריותה: כל אדם הוא טוב במדה שאנו מניחים שהוא טוב. וכן היה: כל אחת השגיחה על כבודן של כולן ונתנה כערבון את כבוד עצמה!

ועוד: כל תלמידותינו ידעו שהן היו ה„בעלות הבית" של המוסד, ושאנו עמדנו בצדן להקל עולן, להתגבר על הצרות שעברו עליהן — ושהתגברו עליהן, „אע„פ שמיצר ומימר לי דודי בין שדי ילין".

אולי פחות מחמש תלמידות לא הבינו את הכללים האלה, כל האחרות הבינו והוציאו מהם את המסקנות, וכן נעשתה לידינגה למוסד שלהן, לכבוד שלהן, למשפחה שלהן.

כן נוצרה הסביבה אשר ממנה צמחה לאט, לאט — למרות ההבדלים בדעות, בכשרונות ובתכונות — האחדות הנפשית, אשר לבסוף היתה מציאות. ומציאות זו השפיעה גם על אורחות המוסד, שבאו במספר מסוים כל שבת ושבת. אבל בחגים הזמינו בנותינו עד כששים מחברותיהן, בעיקר מבתי החולים ומבתי ההבראה. ועל פי רוב מצאו בנותינו דרכים, לשלם את ההוצאות של הזמנות האלה לא מקופת המוסד אלא ע„י עוזרים מחוץ, אשר בתוכם היה תמיד ידידנו הרב א. י. יעקבזון.

השבת והיום טוב — ובזה אבוא ל„מכשיר" אחר, שהכשיר את ה„רוח של לידינגה". לידינגה היא קרובה לשטוקהלם, אך היא נמצאת מחוץ לתחום שבת, וכן היינו מוגנים ממבקרים סקרנים. יגענו להתפלל במנין ברוב השבתות, להשריש בלב הבנות את ה„צבור" ואת „קריאת התורה ברבים". וארהיב בנפשי עוז לומר, שבשום ישיבה או „שטיבל" לא התפללו בכונה יותר עמוקה מבנותינו, שהתפללו ב„אולם הירוק" של לידינגה, בזמן שאנו — המנין — התפללנו במשרד הקטן של מר איגלל שבצדו.

כל השבת למדו האנשים — מר איגלל הוא מתמיד להפליא, ובכל יום העיר אותי באשמורת הבקר לשיעורנו הקבוע — האנשים לפי דרכם והבנות לפי דרכן. אמירת תהלים, פרקי אבות, מסילת ישרים וכו', מלבד השיעורים בפומבי שהגדנו לפניהן, ואשה לא נעדרת.

וסעודות השבת עצמן. בארץ ישראל מדברים בכל עת ובכל שעה על נושא אחד: צנע. אני מעיד שסעודותינו היו גם בלי סדרי הצנע מאד־מאד צנועות, ואעפ„כ היה מצב הנפש והרוח בכל שבת „מעין עולם הבא".

מחנכינו — אשתי, הרב וולבה והרב חסדן — הכירו שע„י השיר היה אפשר לרומם שוב את כח החיים בבנותינו, אשר רבות מהן — בזמנים הראשונים — מאסו בחיים ולא אבו שמוע מתענוגי החיים. והרב וולבה,

וחסדן ובני שרו כל הזמירות שידעו בכל סעודה וסעודה. ולבסוף שרו גם הבנות, שרו ושרו, תחלה מתוך בכיות ודמעות, אך שרו, ואז הבנתי: בנותינו אסירי הצרות והזכרונות הנוגים באו מבכי — לשירות. וה„הנה מה טוב", בנגון ויזניץ, ששמעה פריידה גנס, זכרונה לברכה, עוד בשלחן אביה ז"ל, נעשה לשירה של לידינגה. ועוד היום מסיים שיר זה, נגון זה את כל אסיפה של „בנות לידינגה", הן בא"י והן בארצות הברית. הכח לשיר עוד על אדמת נכר, להחיות מה שנראה כבר מת — ע"י השיר, אז בלידינגה הבינונו כולנו דברי רבי מאיר: שר לא נאמר אלא ישיר! התחילו לשיר, וסוף השירה העידה על תחלתה: מקדש ד' כוננו ידיך!

באו אורחים אלינו והיה עלי להצדיק לפניהם את שירת בנותינו. אחד מהם, הרה"ג צבי הירש מייזליש, הרב מברגן־בלזן (כעת שיקאגו), אשר בתו היקרה הינדה היתה מבנותינו, ספר לנו המעשה שהיה אצל דודו, הרבי הקדוש מבובוב זצ"ל. שם בבובוב עשו הצגות בכל פורים. פעם אחת היה „דו־קרב" בין אגודאי ובין מזרחי. האגודאי: „אצלכם, אצל המזרחים, שרים בנים ובנות יחד". המזרחי: „ואצלכם בסמינריון בקראקא שרות התלמידות כל כך בקול, עד שקולן נשמע בכל החוצות". האגודאי: „שוטה שבעולם, איך לדמות זה לזה, הלא הן — בית־יעקב־מיידלך". ועל זה קרא הבובובר זצ"ל: „אמת, אמת"! ברור, שהרבי הקדוש לא רצה להסכים שבנות תשורנה, אך תמיד חשבתי אני בלבי: „הלא הן „בנות לידינגה".

בימי פסח תש"ז אחרי נסיעתי השניה לארצות הברית חליתי קשה, ובנות לידינגה לא משו ממטתי במשך חדשיים. בימי הבראתי עלה על דעתי: הנני מקבל כל כך אהבה וחבה, והנה שם במחנה הבראה נמצאת עדינה מזרע קדושים, שסבלה כל כך הרבה, ואין מי שדואג עבורה. בהסכמת אשתי כתבתי לה בשם בנות לידינגה, לבוא ללידינגה ולהיות שם עד נסיעתה לארצות הברית, (אשר שם היא עתה ב"ה אשה מאושרת ואם שמחה). והנה היא באה, ראתה, והפכה את כל בית הספר ל—משרד דואר. עוד לפני בואה שלחו בנותינו משלוחים לבתי החולים ולבתי ההבראה ובקרו שם את החולים, אך היא ארגנה והלהיבה את כל בית הספר. מאות ומאות של חבילות נשלחו לפני החגים לבתי החולים וליחידים, היא ידעה להוציא כסף מן האבנים.

בנותינו אפו כל הלילה. איני יודע, איך אשתי הגיבה כשבאו התלמידות עיפות לשיעורים בבקר, מסתמא שתקה, הא השתקנית הגדולה. אך אני יודע שם, ו, היתה ידידת כל בית הספר וביחוד ידידתה של אשתי עד היום הזה.

ואם כן נעשה אחת לברכה לרבים, אספר עוד מתלמידה שעשתה מעשה, שנראה כל כך פשוט אבל הי' כל כך קשה. באה לשטוקהלם יחד עם דודה קטנה בת שלוש או ארבע שנים. הבנות לחצו על אשתי להסכים לקבלה, והן ידאגו עבור הקטנה. אחרי פקפוק גדול הסכימה, הגם שהיא ידעה, איך קשה הוא להדריך קטנה כזו במחנה של נערות מבוגרות. בשבועות הראשונים היתה הקטנה דאגת כולן, אך ההרגל נעשה טבע. לבסוף היתה שעה אצל זו ושעה אצל זו, עד שקמה ר. א., שידעה, ש„מחמד של כל איש הוא באמת המחמד של אין איש". ולקחה את הקטנה ל„בת". העבירה מטתה ליד מטתה, שנה שלמה לא זזה ידה מתוך יד הקטנה. הלבישה אותה, הרחיצה אותה, נעשתה לה לאם ונתנה לה את כל נפשה, עד שהקטנה נסעה לקנדה, ושכחה את ה„אם". אך אני לא שכחתי אמהות זו: מסירת הנפש של צעירה זו היתה לי למוסר גדול.

וכך אוכל להוסיף פרטים ממעשי בנותינו, ממסירת נפשן, וחסידותן, ממה שהטיבה לי זו או זו באופן מיוחד. אני כותב רק עובדות אחדות, כפי שעולות בזכרוני בעת הכתיבה, ומן המפורש ילמד הקורא על הסתום.

שש שעות רצופות דברתי על לב תלמידה, שתאכל בשר בשבדיה עד שהסכימה סוף כל סוף, ואחר כך שמעתי שהיא צמה כל יום שני וחמשי, מפני שהיתה מוכרחה לשתות חלב שחלבו עכו"ם ואי"ר (ואין ישראל רואהו), כי אז לא היה חלב כשר מצוי אצלנו; היא היתה ממוצא יוגו־סלאבי.

נערה צמה חדשים בכל יום שני וחמשי כקרבן תודה על שזכתה לבוא לבית הספר שלנו, ב"ס אורטודוקסי, ולא יכולתי להשפיע עליה להתיר נדרה, והוכרחתי להביא רבנים יותר „מומחים" להתיר נדרה; היא היתה ממוצא פולני.

תלמידה לותה את חברתה, שמתה לה אחות בשבדיה, כמעט בכל יום לבית החיים, אשר שם חשבה האבלה למצא מנוח ונחמה. אמרתי לתלמידה הראשונה החלושה והרכה, שזה יזיק לבריאותה הגופנית והנפשית. והלה השיבה: „וכי חושב הרב, שהקב"ה קרוב לנו יותר בבית הכנסת מבבית החיים"? היא היתה ממוצא פולני.

תלמידה קבלה את הידיעה האיומה ממיתת אביה כבר אחרי השחרור ביום שבת קודש. בצערה דאגה בכל כחה, שהחברות לא ישמעו את השמועה, כדי לא להפריע את מנוחת שבתן; היא היתה ממוצא אונגרי.

אשה זקנה וחלושה היתה זמן מה „אורח הכבוד" של מוסדנו. חדרה היה על יד חדרי. הרגשתי שבכל יום בשעה חמשית בבקר הובא לה כוס תה חם. שום אדם לא ידע, מי הביא לה התה, עד שנודעתי ע"י תחבולות, שהמביאה היתה אחת מן התלמידות „הפשוטות", היא היתה ממוצא מרמרושי.

אם היו עבודות גרועות ומאוסות לעשות, והיה קשה למצא מי שיעשה — הרי טרם שהתחלנו לחשוב, איך וע"י מי לעשות את הדרוש, כבר היה המעשה נעשה ונגמר בחשאי: העושה היתה ממוצא מרמרושי.

בליל שבועות אחרי התפלה בקשתי מתלמידה להביא לי כוס קפה לגן המוסד; רק אחרי ארבע שעות היא נפרדה ממני; כל הזמן היא פרשה לפני כעומדת על רגל אחת את יסודי אמונתה ובטחונה, היא השרידה היחידה ממשפחה גדולה בישראל. (באותו לילה למדתי מה היא אמונה טהורה); היא היתה ממוצא גליצאי.

כעסתי מאד על תלמידה בימים הראשונים של פסח תש"ח, אחרי שראיתי שכמעט אינה טועמת כלום, ראיתי בזה כעין יוהרא. ביום הראשון של הוה"מ היתה מוכרחה לנסוע לשבדיה הדרומית. התחרטתי שדברתי אליה קשות, ובבקר השכם הלכתי לתחנה, לתת לה את ברכת הפרדה. שאלתיה, אם יש לה צדה לדרך רחוקה, והשיבה, שיש במזודתה כל טוב. לקחתי את המזודה ומצאתי בה — שלשה תפוחים ולא יותר. וכאשר אמרתי לה, שלכל הפחות היה לה לקחת מצות עמה, השיבה כמעט בבכי: „וכי אין הרב יודע, איך קשה לקיים בנסיעות מצות נטילת ידים כראוי"?. היא היתה ממוצא גליצאי.

הנערה שהגיחה חדש אחרי חדש רשימה על מצרכים נחוצים של תלמידה זו או זו בחדרי מבלי שיכולתי לדעת, מי היא הדואגת תמיד עבור האחרות, היתה ממוצא אונגרי.

הנערה, אחר כך מורה אצלנו, שהחזירה למשרד „ועד ההצלה" הסכום, שהלה שלח לה בפקודת גדולים מאמריקה, בשורה אחת: „וכי מפני שאני בתו של... צרכי יותר גדולים משל חברותי"? היתה ממוצא ליטאי.

וכהנה וכהנה יש לי להוסיף. ומדוע אני מדגיש את המוצא? למחות בתוקף נגד הטעות (אני משתמש במלה הרכה ביותר!) שראיתי בארץ ישראל בחוגים מסוימים, לדון את האדם על פי מוצאו ויחסו במקום לדונו על פי מדותיו.

אהבנו את בנותינו כבתנו וכבנינו, ולכן: „כלום אב מעיד על בנו" או בתו. ואע"פ שאני מכנה את תלמידות לידינגה „בנותינו", כי כאלה הן חיות בלבנו, אני מוסיף, שרק בזמנים הראשונים חשבתי בחפזי שיש „במקום" להורים. ההורים הם מתת אלקים, ולזה אין „במקום" ואין תמורה, ליתומים יש רק אב אחד: „כי אבי ואמי עזבוני — וד' יאספני".

לבסוף אשא דעי למרחוק, בזכרי את הפגישה עם הנערה, שראיתיה ראשונה מכל בנות לידינגה. הממשלה שלחה 150 נשים צעירות ונערות

שהקפידו על סביבה חרדית ממחנה דוברסדורף להעלשין, המחנה האורטו־דוקסי עוד מזמני הדניים, שהוכן מחדש למחנה פליטים חרדים.

באתי משטוקהלם, לבלות עם האורחות את השבת הראשונה. והנה מאחת המכוניות הגדולות שהביאו את האורחות יוצאת נערה רזה ורכה. היא פונה הנה והנה, היא מתפלאה וקוראת: „הנה אילנות, אילנות, אילנות; ואין גדר תיל".

עיניה זלגו דמעות ובקול גדול היא ברכה את ברכת שהחינו בשם ומלכות!

אני משוכנע, שברכה זו ברכה וקדשה את כל מעשה לידינגה!

(אחת מתלמידותינו שקראה את הפרק על לידינגה בשעת ההדפסה, תמהה ואמרה, מדוע לא הזכרתי את מעשי אשתי שתחי' בהתפתחות לידינגה כיאות. השבתי לה, שאני מכיר את אשתי והשפעתה עלי ועל בני ועל כל תלמידותי' עוד לפני לידינגה. ואעפ"כ לא כתבתי עלי' בזכרונות האלה. כי כל ימי אשתי, שאיפתה היחידה היא לאמת את דברי הש"ס חולין פ"ט: „האמנם אלם צדק תדברון מישרים תשפטו בני אדם (תהלים נ"ח) מה אומנתו של אדם בעולם הזה ישים עצמו כאלם. יכול אף לדברי תורה, תלמוד לומר: צדק תדברון, יכול יגיס דעתו, ת"ל: מישרים תשפטו בני אדם" — ואם כל ימי' מוקדשים למטרה זו — מה לי לרדת לתוך אומנות חברי הקרוב לי ביותר ולאבד אומנות זו ע"י דברי שבח?!)

בארצות הברית

רחוקים נעשו קרובים

שלוש פעמים הייתי בארצות הברית בקשר עם התפקידים שתארתי למעלה. לא אדבר על הרושם שעשו עלי אישים ודברים. רק את ההתראות עם בני בכורי יצחק אחרי שנים רבות של געגועים, כי שנות מלחמה ושואה נחשבות ככפולות, ארשם כאן בתודה למרום ובברכת מחיה המתים בשם ומלכות; וכן ההתראות עם מרת יוספינה גוטליב. לפני חמש ועשרים שנה נסעה ע"פ עצתי מהמבורג לארה"ב, ומצאה שם בס"ד את ביתה ואת מקומה. היא שלמה לי גדולות תחת הקטנות שעשיתי לה. היא נעשתה ל"מרבניתא" לבני בכורי ואח"כ גם לשאר בני שלמדו בארצות הברית, ועתה גם לבתי ולמשפחתה אחרי הגירתם לשם. מעל לכחה הטיבה לכולם, ובעלה היקר והעדין זירזה עוד בזה; ישלם השם פעלה ותהי משכורתה שלמה מעמו.

פה בניו־יורק השתתפתי בישיבת ה"ועד הפועל" שלנו תחת נשיאות מורנו רבי יעקב רוזנהיים, ושם נפגשתי גם עם ידידי היקר מאז הרב ד"ר יצחק לוין, בנו בכורו של הרב הגדול מריישא, מנהיגנו רבי אהרן לוין זצוק"ל.

נהניתי מן הכנסת האורחים של ה"רודניקר רב", רבי בנימין הלברשטם, אשר אצלו גרתי שבועות וחדשים, בכל שלושת בקורי בניו־יורק, ובבית מדרשו, אשר שם התפלל גם רוזנהיים, מצאתי תרופה לפזור הנפש של ישיבת כרך כניו־יורק.

מצב הפליטים בשבדיה בכלל ומצב בית־הספר לידינגה בפרט הביאוני לארצות הברית.

כבר כתבתי לעיל, שמצב החרדים בשבדיה היה דאגת האנשים היקרים ב"ועד ההצלה" בניו־יורק: יצחק מאיר בונים, שבתי פרנקל, שטיפן קליין וחברי מכבר יוליוס שטיינפלד ואחרים.

הסכומים הגדולים שנתנו לרגלי בקורי בשנות תש"ו ותש"ז איפשרו לנו לבנות את הסביבה ההגונה לפליטים בשבדיה, הסביבה שהיתה שאיפתם העיקרית. ואני מעיד בעדות נאמנה: אנשי ועד ההצלה עשו מתוך אהבה ואחוה, מתוך טובת העין וטובת הלב, כולם יחד ושטיינפלד בראש.

ומרחוק המקום ומקרוב הלב אברך את כולם: יישר כחכם וחילכם לאורייתא, כי הרבה עשיתם לכבוד ישראל ואורייתא, בניו האהובים של הקב"ה.

וכן אזבח זבח תודה לכבוד הרבנים היקרים והקדושים ב"ועד־

העזרה", שהשתתפו בצרותינו ובהוצאותינו — ומתי לא השתתפו אנשים כהאדמו"ר מבויאן והאדמו"ר מקופישיניץ בצרות הזולת?

וכן אשתחוה לפני הרב הגדול והחסיד ד"ר יוסף ברייער, שקירב אותי כל כך, ודרש בקהלתו בשבועות תש"ו לטובת עבודתי. הוא עמד לימיני כל פעם שבאתי לארצות הברית בכל כחו, וכן מצאתי בקהלתו ידים פתוחות ולבות פתוחים.

ובכל זאת הייתי בימי שליחותי בסוף סיון תש"ו במבוכה גדולה. קבלתי מברק מחברי, הרבנים יעקבזון—וולבה, שהממשלה בשבדיה החליטה להפסיק התשלומים עבור כל בנותינו מגיל שש עשרה ולמעלה, החל מראשון לחדש יולי. (באמת שלמה עד ספטמבר). רוב בנותינו היו למעלה מגיל זה, וכן היתה משמעות החלטה זו — חסול מוסד לידינגה.

הרב ד"ר אליהו יונג, היו"ר של ה"קולטור־קומיטה" של ה"ג'וינט", הזמין מיד לישיבת הקומיטה הנ"ל ויגע בכל כחו והשפעתו, שהקומיטה יקבל עליו הוצאות מוסדנו או חלק חשוב מהן. ברם אחד מחברי הועד שאל אותי, איך פרופסור ערענפרייס התיחס למוסדנו ואני השבתי לו כפי האמת; וכן נדחתה הצעת יונג ברוב הקולות. אך מחשבתו הטובה של הרב יונג אינה שכוחה בלבי, והקב"ה יצרפה לו למעשה.

לבי ידע מרת נפשי: מה לי לעשות? עמדתי לפני חזירתי לשבדיה; מה לומר לבנותינו, שראו בבית הספר את תכליתן ואת תפקידן. מהרתי לשבתי פרנקל, שהיה ידידי מכבר ואשתו הכירה היטב מבקורה בשבדיה את המצב בבית הספר ואת תלמידותינו. פרנקל אמר לי, למרות רצונו הטוב, שאין בכחו לעמוד בפרץ רחב כזה, אך הוא נתן לי העצה (ימחול לי ידידי היקר, שגמל לי ולביתי כל כך טובות בימים טובים ועוד יותר בימים רעים, שארשם את הדברים כהויתם), לפנות אל עשיר אחר, שרליס אוללמן.

הייתי כל כך בצרה, עד שבלית ברירה שמעתי לעצת פרנקל, שהיתה בעיני רק דחיה בעלמא, וטלפנתי למחרת למר אוללמן. והנה ארשום את השיחה שבינינו מלה במלה. „יש לי הכבוד לדבר עם מר אוללמן"? „כן; מי מדבר שם"? „פה מדבר הרב יעקבזון משטוקהלם". „רב יעקבזון, אתה רב חרדי"? „כן אדוני". „אם כן, הרי הכבוד בצדי"!

אבן נפלה מלבי, כי היום אין אנו רגילים לשפה כזו.

אמרתי לו שרצוני לדבר עמו בענין שהוא נחוץ לי מאד. „אני מניח, שתבקש דבר ממני, ואם כן תוכל לבוא אלי מיד". גרתי כמעט בשכנותו (אצל ה„רודניקר רב"), ובמשך רגעים אחדים הייתי אצלו. ספרתי לו עניני,

דאגת לידינגה, הראיתי לו את המברק מן הרבנים, והוא שמח, כאילו באתי לקנות ממנו סחורה!

„באת בשעה טובה; יסדנו עכשיו את „ריסקו שילדרן" (ועד להצלת ילדים), ואני חושב, שאנו יכולים לעשות עמך „שותפות"; המתן מעט בחדר הסמוך".

והוא התחיל לטלפן, ואחרי רגעים אחדים בא אלי בפנים שוחקות: „מזל טוב! הדבר הוא בסדר; דברתי עם הרברט טנצר, יו"ר ועדנו, ועם שטיפן קליין, והם מסכימים. בא אלי ביום מחר בשעה זו, ואז נחתם על החוזה". ולמחרתו מסר לי חוזה, לפיו קבל „ריסקו שילדרן" עליו כל הוצאות לידינגה עבור שנתים.

זו היתה לי שעה טובה ומוצלחת, והשבת האחרונה בניו־יורק היתה לי שבת של מנוחה ואהבה.

משעה זו נעשה שרליס אוללמן הפטרון האמיתי של לידינגה והראה את אהבתו לבנותינו בכל הזדמנות.

בשנה הבאה ((תש"ז) הגדיל „ריסקו שילדרן" את הסכומים ושלם גם סכום הגון לטובת בית הספר של הבח"ד, שהיה אז בצרות גדולות.

לפני פורים תש"ח באתי בפעם השלישית לניו־יורק.

בראשונה חשבנו, שיהיה דבר קל, להעביר את כל לידינגה לא"י, ושהכל יהיה רק ענין כספי. פורסמו שמועות, ש־100000 סרטיפיקטים יעמדו לרשות הפליטים, מהם 4000 לשבדיה, ומהם 400 לחברי האגודה. חברי האגודה בשבדיה ששאפו אז לארץ ישראל, יחד עם בנות לידינגה, לא היו יותר מ־400. אך במהרה נוכחנו, שכל התקוה היתה לאכזבה גדולה; לא דבר ולא חצי דבר.

כמעט כל שנת 1947 נמשך המשא ומתן עם ממשלת המנדט, להקציב 40 שטודנט־סרטיפיקטים לטובת לידינגה. המשתדלים אצל הממשלה היו מר יוסף גולדשמידט וד"ר יונה כהן. תחלה היו האנגליים מוכנים למלאות את הבקשה, אך כעל שהיחס בין הממשלה ובין היהודים הלך ורע, סרבו האנגליים יותר, עד שבהתחלת 1948 דחו את הבקשה סופית.

בנותינו התחילו להיות קצרות־רוח ועצבניות; חלק גדול מהן כעס עלי בסתר. כי התנגדתי תמיד לעליה ב' — וכן ויתר הרוב המכריע מהן על עליה זו.

להשאר עוד בשבדיה, זו היתה מחשבה מפחידה ומחרידה. וכן נסעתי בריש אדר תש"ח לניו־יורק, להעביר את בנותינו לשם, לכל הפחות באופן

זמני. שם בארצות הברית הלך שמם הטוב של בנותינו לפניהן, היו להן ידיעות טובות, דברו היטב עברית, תנאים שאפשרו לסדרן באופן הגון.

שרליס אוללמן קרא לישיבת הועד של „ריסקו שילדרן", להתיעץ על פרטי העברת לידינגה. פתאום הופיע בנימין מינץ באותה ישיבה — ודרש את בנותינו בשם ארץ ישראל.

פרטי ישיבה זו תארתי במאמר הנ"ל ב„שערים", ושם הזכרתי גם כן חלקו הגדול של הרב משה מונק בהתפתחות העניינים, שבקר אותנו בלידינגה שבועים לפני נסיעתי והבטיח לנו לשלוח 40 סרטיפיקטים עבור בנותינו.

היה לי קשה להסכים מיד לדרישתו של מינץ, כי המצב בא"י היה אז קשה מדי. אך באנו לפשרה: לידינגה נשארת בשבדיה עד הראשון לחדש אוקטובר, ואני התחייבתי לא לעשות שום פעולה להעבירה עד אז לארצות הברית. מינץ לקח על עצמו בשם פא"י שהג'וינט ישלם כל הוצאות לידינגה עד התאריך הזה. כן התחייב מינץ לדאוג, שאשתי תמשיך עבודת לידינגה עם עשרים מן הבנות המוכשרות ביותר להוראה עד הגמר, ושכל „משפחת לידינגה" תשב בארץ ישראל בבית אחד. מינץ קיים את כל הבטחותיו, וביום 30 לחדש ספטמבר (יום אחד לפני תום זמן ה„אופטיון"), ביום כ"ז אלול תש"ח עזבה לידינגה את — לידינגה; כל היתר כתבתי לעיל.

נסיעה זו היתה מיגעת יותר מדי, אך זכיתי גם כן לשמחה גדולה: השתתפתי בחתונתה של מרים פדר (מרת משה פאסטג), הנערה העדינה משארית הפליטה, שדאגה עבורי ועבור שני בני הקטנים במשך שנתיים ימים, ימים טובים וימים קשים, בזמן שאשתי עשתה מלאכתה בלידינגה.

זו היתה התודה היחידה שנתתי לה בעד כל אהבתה, נאמנותה ומסירותה!

סוף דבר...

הכל נשמע את אלקים ירא ואת מצותיו שמור כי זה כל האדם

אשתי שבה לאהבתה; היא פועלת כמורה ב„מכון בית יעקב" פה בירושלים, ואני עושה מעט, זעיר שם וזעיר שם, ואולי גם אני חוזר לאהבתי: לעשות מה לטובת החנוך האורטודוקסי, כמו שיגעתי ומעט מצאתי בימים מאז, בימים המבורכים.

מה שהכרתי במשך השנים, אשר עליהן ספרתי בעמודים האלה, היא ההכרה הנאמנה: סדנא דארעא חד הוא.

נסעתי בכמה ארצות, דברתי עם כמה אנשים, ובתוכם גדולינו, ראיתי את דרכי החיים פה ושם, חייתי ארבע שנים בצותא חדא עם „בנות לידינגה" שבאו מכל הארצות, טפלתי בפליטים, שבאו לשבדיה מכל פנות אירופה. — ראיתי וגם הבנתי את ההבדל בין עשיר ורש, בין תלמיד חכם ועם הארץ, בין בעלי רוח ואנשי האגרוף: אך הבדלים עקרוניים ואף נגודים בין „מוצא" ל„מוצא" לא ראיתי.

בהיותנו בארצות אירופה חשבתי וקויתי: שם, בארץ ישראל, שם נזכה „לאגודת ישראל" גם באופן כזה, שכל החרדים אל דבר השם יהיו אחודים באמת ובתמים. שתתקיים נבואת החוזה „וקרב אותם אחד אל אחד לך, לעץ אחד, והיו לאחדים בידך", שקבוץ בני ישראל אחרי לקיחתם מבין הגוים והבאתם אל אדמתם יגשם לנו את התאמתות ההבטחה: „ועשיתי אותם לגוי אחד בארץ בהרי ישראל ומלך אחד יהיה לכלם למלך..."!

והנה אנו רואים פה בארץ, שאפילו אלו שהם יתירי מדע מיסדים ארגונים לפי „מוצאיהם" ומקום לחזק ע"י זה את היהדות. גם פה אנו רואים אחרי כל הצרות, שבאו על כולנו יחד, שמזוגים זווגים על פי ה„לנדסמנשפט" וחושבים, שעושים בזה נחת רוח לנוחי עדן בארץ המוצא.

לפי דעתי עושים כל אלו, שמנציחים את ה„מוצא", טעות גדולה, כי עלינו למזג את הכחות היותר טובים — בדורות הבאים, כי רק אז נהיה במעשה וברוח אגודת ישראל, אגודה אחידה ושלמה.

כי זה כל האדם: כן, רק כן, נזכה בדורות אחרינו ליהודים, אשר בהם מיטב כל הארצות.

ימחול לי הקורא, אם דברתי גלויות, אך ענין זה מעיק מאד על נפשי, ולכן הרשתי לי — להציל את נפשי. בטוי הכרתי זו יהיה הסיום לזכרונותי.

ימי חנוכה ממשמשים ובאים — וההלכה היא כבית הלל.

הלכה זו מלמדת אותנו, שהימים היוצאים הם מקור חיינו וכחנו: באור הנרות אנו זוכרים ימי קדם, כל מה שעבר עלינו, על עמנו, ועוד הוא חי והוא יחיה בס"ד לנצח.

הלכה זו מזרזת אותנו, לרכז רצוננו וכחנו, לשאוף תמיד למטרות הכי טהורות והכי עליונות: מעלין בקודש.

הלכה זו מנחמת אותנו ומחיה אותנו. אם אנו חושבים, שהיום הוא קשה וקשה הוא המשא: אתא בוקר, הנר מוסיף והולך.

אני תפלה ותקוה ללכת עם כל אשר לי בתוך כלל ישראל בזוהר בהירות זו — בעזרת השם יתברך.

ירושלים עיר הקודש, י"ט—כ' כסלו התשי"א.

רשמי נסיעות

אני מצרף ל„זכרונות" חלק מן מאמרים, שכתבתי בזמנם על אישים וערים בנסיעותי כפעיל האגודה וקרנותיה.

הרב ד"ר עזריאל הילדסהיימר נ"י העתיק את דברי המסעות מעתונים ישנים בספרית „רמב"ם" בתל-אביב. תודתי לידידי הנאמן הזה.

לצערי לא נמצאו בספריה המאמרים על פולניה (ורשא, וילנא, לודז, ראדין ועוד), אשר הייתי רוצה להדפיסם, כדי לתת תמונה יותר מקיפה על חיי אחינו במדינה זו, לב היהדות האירופאית.

בלטביה.

ר י ג ה

מוינה, היקרה והקרובה לי בשל מנהיגינו וצעירינו שבה, מוינה עם המרכז שלנו, הפועל כל כל הרבה ושמרנגים עליו כל כך הרבה, שולחתי ללטביה. פחדתי מפני נסיעה זו, חשבתי שלטביה נמצאת בעולם אחר לגמרי, אי־שם ב„ארקטיס", עולם הקרח המלא סודות ואגדות. והנה באתי וראיתי — ונצחתי.

הרושם שקבלתי — ואני מתון במשפטי כי נסיונותי האגודתיים למדוני להיות זהיר מאד : אני מ ש ו כ נ ע, שהרעיון האגודתי ישתרש בארץ זו ואני ת ק ו ה שארגון האגודה יעלה ויצמח בה. כבר היום יש לנו אגודה חשובה בריגה. ראשית כל הודות למרדכי דובין, נציג האורטודוקסיה בסיים, נאמן הממשלה וידיד נשיא המדינה, וידיד כ ל נצרך בכל המחנות ובכל הדתות ; הודות לאביגדור וולשונוק, יו"ר האגודה, איש פיקח ובעל מעש ; הודות לנוער (ונוער בתי הספר בכלל) המסור לאגודה באופן מיוחד ; וראשית כל הודות לעובדה, ש כ ל בני התורה שם הם אגודאים — מלבד האדמו"ר מלובאוויטש שליט"א. על יחסו לאגודה נדבר ביחוד. כאמור : הרבה גורמים חצוניים, גורמים חשובים, סוללים לה את המסלה, אבל יותר מאלה יפעלו גורמים פנימיים, מצב הנפש אצל קטן וגדול, לאשר דרכה, לפנות אורח החיים למעלה למשכיל.

כי הכירו, שהעמידה מן הצד והאדישות הן כמעילה בקדשים. קודש הקדשים שלנו, הנוער, הולך ח"ו לאבדון, מפותה ע"י משיחים כוזבים, אם הצבור אינו ממהר לעזרתו. הכירו פה את המצב והוציאו את המסקנות. או ששומעים לקול האגודה : „מי לה' אלי", או הנוער יהיה נלכד בפח היוקשים הרבים, הקומוניסטים, הבונדיסטים, הלאומניים ועוד. ולכן נשמע מפי הנבונים : „התנערי מעפר, קומי, לבשי בגדי תפארתך עמי". בגדי תפארתך, ולא הבגדים של זרים, שעושים את המוניך לבוגדים. לבשי בגדיך, בגדי עוז וישע, את בגדי החמודות שלך !

במקומות אחרים מתחילים ה„משכילים שלנו" להבין, פה כבר הבינו. לפום ריהטא נראה זה כיתרון, אבל באמת הוא חסרון. כי בשאר „ארצות

הגבול", בליטא ובפולניה, היו חיי התורה עשירים: הישיבות הנהדרות בליטא והחדרים המפוארים בפולניה. פה לא שטו בים התלמוד בהמית גליו כמו שם; פה השחיתה ה"השכלה שלהם" מאד מאד. פה יושבים בארץ ה"פרזי", פה חסרו המבצרים החזקים, מבצרי התורה, נגד התקפות האויב. פה לא היה התפקיד לשמור על צורה מסוימת כירושה מדורות שמכבר. וכן ראו פה בעין פתוחה ובלב מבין את הסכנה ואת ערות הארץ. האנשים הרציניים ביותר הכירו את המחלה וחפשו אחרי הרפואה ומצאוה — כפי תנאי הזמן והמקום פה — בבנין החנוך על היסודות של שמשון רפאל הירש ועזריאל הילדסהיימר, על היסוד של תורה עם דרך ארץ.

תורה עם דרך ארץ

אצלנו באשכנז ישנם הרבה מחנכים, שכבר התרחקו במקצת משיטה זו ושבו לדרך הקדמונים, ללימוד הטהור (הישיבה בפרנקפורט!). אבל פה בלטביה הרי שיטה זו הסמל לכל השאיפות, שמטרתן היא היהדות הישנה, חזוק הדת; כל עבודת ההצלה בשדה החנוך נעשתה כאן תחת הדגל „תורה עם דרך ארץ". המוסד החנוכי של תעד"א כולל גן־הילדים, בית הספר העממי ובית הספר התיכוני; תעודת הבגרות של בית הספר התיכוני בלטביה מאפשרת את הלמוד באוניברסיטה. 450 תלמידים בבתי הספר לנערים, 450 תלמידות בבתי הספר לנערות, זו פרי העבודה המסורה של זמן קצר. כל החניכים עומדים ברשות עצמם; ארגון התלמידים „התאחדות" מוציא את העתון שלו „התלמוד" בעד הנערים, ארגון התלמידות נושא את השם „בית יעקב". פה ושם ספריה משלהם ובית־תבשיל מיוחד. ושאיפה אחת לכל אלה, להנהלת בתי הספר, להתאחדות החניכים ולעתונות: להחזיר עטרה לישנה. להעמיד דורות של נאמנים, דורות מלאים מסירות נפש עם השקפה חזקה ועם רצון ברזל; לוחמים ולוחמות עבור תורה ומצוות. ואם המורים וגם התלמידים — גם האחרונים — אגודאים נלהבים הם, אז הרי כל זה אינו ענין של „מדיניות" — מדיניות המתחילה בבית הספר — אלא ענין של חנוך. האחראים הם משוכנעים, שרק באופן כזה מגדלים „דור דעה", דור שיודע, שהיהדות היא ענין של כלל ישראל ולא ענין פרטי.

נתרשמתי מאד מאד מבקורי בבתי הספר. לומדים שם כל הידיעות כמו בבתי הספר הממשלתיים, ולומדים שם את למודי קדש פי שלשה ממה שלומדים התלמידים אצלנו באשכנז. לשון הלמודים היא עברית — במבטא

אשכנזי כמו שהדגיש מנהל בית הספר ; גמרא לומדים רק ביידיש.

יצאו כבר שני מחזורים של תלמידים, כ ל הבוגרים עומדים באמונתם, איש לא נעדר ! כולם הם איתנים בהשקפתם ; חלק מהם נהיו למורים, חלק סוחרים, וחלק לומדים בבתי הספר הגבוהים ; האחרונים התאחדו בחוג מיוחד, אך כ ו ל ם עושים את עבודתם בתוך צעירי האגודה בהתלהבות יתרה לטובת האגודה.

מי יסד את מוסד החנוך הזה ומי משלם את ההוצאות הענקיות ? נקדים להשיב על השאלה האחרונה. חלק מן התקציב מכסה הממשלה, חלק הורי התלמידים ; אך חלק הארי משלם במשך כל השנים איש אחד ושמו דבבער ל ו י ט ס ; קופתו משלמת מדי חדש בחדשו את הגרעון, מלבד זה נתן בית מפואר כבית ספר לנערים ותרם בית ש נ י, כדי להבטיח לבית הספר הכנסה לדורות מכספי שכר דירה.

ונדיב אחר מריגה, כה"ר סובולביטש, עשה כמו כן לטובת הגימנסיה „תושיה", בית הספר הגבוה שעומד תחת ההשגחה האישית של הרב דמתא, הרה"ג מנדל זק. אני רושם את הדברים הללו, המראים לנו שישראל קדושים הם, נתבעים ונותנים, נותנים וחוזרים ונותנים.

ומי יסד את כל המוסדות האלה ? ישמעו האגודאים אצלנו וילמדו לקח : צעירים אחדים מצעירי אג"י היו היוזמים, המיסדים ; הם אספו את הכספים הראשונים, הם רכשו את הנפשות, התלמידים הראשונים והתלמידות הראשונות, והם עד היום מנהלי בתי הספר, המוכרים ע"י הממשלה. מר ש. ויטנברג לכל בתי הספר בכלל ומרת מרקושביטש לבית הספר לתלמידות. כ ל המורים והמורות יצאו מחוג זה ועובדים שכם אחד, וידו של זה לא זזה מידו של זה.

ומי הלהיב את כל אלה, מי חינכם, כדי שיהיו הם עצמם מחנכים למופת, מי פעל כל אלה, מי עשה כל זאת ? הוא האיש, שיסד את ארגון הצעירים, הוא האיש שלימד דעת, דעת התורה, את כ ל הנוער, הוא רבם של הנוער, (תלמידו של בעל „חפץ חיים"), האיש אשר רוח אלקים בו : רבי יואל ברנשיק !.

האדמו"ר מלובאוויטש

השם לבדו מקסים. נושא השם, יורשו של בעל „התניא", הוא מנהיגה של היהדות החסידית בכל מדינות רוסיה. לבו הגדול של האדמו"ר יודע מרת נפש־אחינו בני ישראל ברוסיה. יומם ולילה הוא דואג את דאגתם, הוא סובל את צערם, הוא חושב ואומר ועושה למען הקל עולם הקשה, עולם

הנורא. שמענו שבימים האלה עשה פעולה ענקית לכלכל את אחינו שם במצות ; שמענו זאת במקרה, אך לא נשמע מכל מה שהוא עושה בכל רגע ורגע לטובת אחינו שם. השפעת האדמו"ר, מסירות נפשו, השתתפותו בצער בת עמנו — שומעים עובדות וחושבים שהן — אגדות. כי כל מעשה האיש הנורא הזה הוא גדול מאד מאד.

ואם מקבלים את פני הרבי ; פשוט הוא, לבבי הוא, כולו אהבה הוא, האיש היחיד והמיוחד הזה. הוא מדבר אליך בחסד ובחבה. רבע שעה אצל גאון זה הוא השכר השלם בעד כל הצרות של ה„אגודניק", שם הכנוי שלנו, שנהפך ע"י חברינו בפולניה לתואר של כבוד.

אחרי ברכת שלום לבבית מדבר הרבי מיד על רוסיה, על פעולת־המצות ומפאר את שתוף הפעולה של חוגים רחוקים, ומשבח ביחוד את זריזות ידידו הרב ד"ר מאיר הילדסהיימר, (שהוא ידוע בריגה כמעט כמו אצלנו!).

על אחת משאלותי השיב לי הרבי : „כלל הוא אצלי, שלא להפריע ליהודים אף פעם ; צריך לחנך את היהודים!" (הלואי, שתשובה זו היתה גם תמיד בפינו!). שאלת שוא היא : אם הרבי הוא „אגודאי" ? הרבי הוא הבריח התיכון של חוג ענקי, שתורתו אומנתו ואמונתו. כל חסידיו וכל נושאי כליו פה הם אגודאים, מנהיגי האגודה !

אם הרבי מרגיש טוב בריגה, העיר השמחה כל כך, שהרבי שוכן כבוד בה ? שמעתי בחוגו : הרבי מתגעגע לאחיו ברוסיה, לאחיו הנרדפים ; שם חם לו, שם טוב לו ; אך ריגה היא קרה, נהר דינה הוא מלא קרח — והרבי בוער, בוער תמיד, כנאמר : אש תמיד תוקד על המזבח...

(בשעה זו של ההעתקה ארשה לי להוסיף דבר. בני בכורי יצחק נסע לפני פסח ת"ש יחד עם האדמו"ר לארצות הברית. כאשר בני לקח את ברכת הפרדה מן הרבי, הזמינו הרבי לבקרו בברוקלין. — בשנת תש"ו הייתי בברוקלין וקבלתי את פני הרבי, ובני ליוה אותי. מיד כשבאנו להיכל כבודו, אמר הרבי לבני : „והיכן היית כל השנים?" בני השיב כשהוא מבויש מעט : „לא העזתי להפריע את כבודו". על זה השיב הרבי בלשונו הזהב : „וכי כל כך נתדלדלה מדת האהבה, שקוראים לדרישה בשלום הזולת — הפרעה?")

מרדכי דובין

ישיבתו של האדמו"ר מלובאוויטש בריגה — הרבה שלוחים למקום אבל השליח הנגלה לעין כל הוא האיש, שלו מודה היהדות הלטבית על כל

הצלחתה : ד ו ב י ן. בדרכי לריגה נסעתי עם ציוני, בשובי מריגה נסעתי עם בונדאי, זה וזה כעסו על האגודה, על מנהיגיה, מפריעי השלום — אבל דובין, זה וגם זה : דובין, כולנו אוהבים אותו, כולנו מכבדים אותו. לפני הבחירות האחרונות נשמע בלטביה, שדובין סרב להיות מועמד — מ כ ל המחנות באו אליו, ובקשו ממנו לעמוד על מקומו. ואיזו סיסמה המציאו מתנגדינו החביבים ? „אל תבחר בדובין, כי דובין יבחר גם בלי קולך" ! וכן משכו את הקולות לטובת רשימתם, כי ללחום נ ג ד דובין, זה היה כגלוי חרפת עצמם.

מי זה האיש דובין ומה יש בו ? בחוגי הממשלה ובחוגי הסיים, אצל יהודים ואצל גוים, אצל אגודאים ואצל המפלגות האחרות, בכל מקום הרי דובין האיש העממי ביותר, האיש האהוב ביותר. ומדוע ? כולם יודעים, שהאיש הזה, בן השלשים ותשע, אינו מכיר לא כבוד, לא כסף ולא פרנסה, לא אכילה, לא שתיה ולא מסבות רעים. חפצו רק באחת : לעזור לזולת. וההשפעה הגדולה, שהוא משפיע על האחרים בתור נאמן של כל המשרדים, בתור מדינאי ודברן, השפעה זו היא רק האמצעי לתכליתו היחידה, להיות לאח בצרה.

במשרד הפנים יש לו חדר מיוחד, ותמיד באים המבקשים — מכל השכבות, מכל הדתות, מכל מקומות המדינה, ודובין מושיע לכולם, דובין עוזר תמיד. מזכיריו — כמובן מצעירי אג"י — בקרו אותי והראו לי את ה„יומן" שלו : איני מגלה סוד — אך אין משרד ממשלתי שאינו מקבל בקשות דובין — בכל יום ; ואין משרד, שאינו ממלא בקשות דובין — בכל יום. הייתי במשרדו בעש"ק, למען „לכבוש" אותו לתרומה גדולה לטובת „קרן הכנסיה הגדולה", אך כשראיתי ארבעים איש שחכו לו, למושיעם בעת צרה, הלכתי לדרכי בבושת פנים.

דובין הוא נאמנו של האדמו"ר, דובין הוא נאמנו של הרב המרא דאתרא — הוא מבקר אצלם בשעות הלילה, מחצות עד השעה הרביעית, הוא ראש הקהל, והעניינים, שפרנסינו עסוקים בהם כל היום וכל אחד מאתנו רואה, איך הם „טרודים" מאד, דובין גמרם ב„דרך אגב". לא כתבתי על דובין למען הרבות בשבחו, כי אינו זקוק לשבחים מדידי ומדכותי, כתבתי, כי מלמד מוסר למילדי אור הוא נמסר !

ל י ב א ו

ליבאו היא עיר „מתה". נבנתה מראש למרכז המסחר הרוסי, עם נמל גדול, היחיד בכל ארץ רוסיה שאינו קפוא בכל ימות השנה, עם קו

ישר עד שפת הים המזרחית באסיה, ועתה הרי כל העיר כמנותקת מכל העולם כולו. והמסחר המעט שנשאר הולך דרך ריגה. הנמל ריק, ריקים גם המחסנים הענקים. הסוכנים, רובם יהודים, הם בלי פרנסה, מספר התושבים ירד עד למחצה, וכולם מדוכאים. ואגודת ישראל ? מה מלאכתה, ומה תקותיה ?

גם פה בית ספר של „תורה עם דרך ארץ", מיוסד ע"י צעירי אג"י, והמנהל כה"ר צופנת עם המורים, חבריו בדעה, מתאמצים, לחנך נוער חרדי בסביבה פחות או יותר חפשית. הייתי נוכח בשיעור הגמרא של ילדים, שלומדים רק שלשה חדשים, ונשתוממתי מהבנתם הרבה. אך אין שם איש כמר לויטס, שתומך את בית הספר בנדיבות לבו. גם שם אגודה מקומית, ששואפת לחזק ולהחזיק, אך הבטחון הפנימי, תקות העתיד חסרים לה. גם שם צעירי אגודת ישראל, חלקם „תוצרת ריגה", אך אשו הגדולה של רבי יואל ברנשיק חסרה להם. בקצור : ידידינו בליבאו זקוקים לסיעתא דשמיא יתרה, לקיים חוגם ולהרחיבו.

גם ב"ס של „בית יעקב" יש בליבאו, קטן, מצבו החומרי הוא קשה מאד, אך הוא חי, מפני שאיש אחד נתן לו את לבו : מר ש ל מ ו ן. הוא אינו בעל הון, יש לו קיוסק קטן. אך הוא יסד את בית הספר, הוא מורה בו והוא מחזיק אותו, הוא לבדו. יומם ולילה הוא „קובץ" לטובת מוסדו האהוב לו.

וכמעשה חסידי נראה לך העובדה שהייתי עד לה השתא, שנת תרפ"ט. בא איש מארצות הברית לליבאו. מר שלמן מבקש ממנו מתנה לטובת הבית יעקב, הלה ממאן ומצלצל להזמין סבל, כי ברצותו לנסוע. „אביא את המזודות לתחנה" אומר מר שלמן. והאיש הרזה נושא החבילות הכבדות וגובה המחיר הקצוב : שני לאטס לטובת בית יעקב. מהשבח הזה, המגיע מ„כתפים" והראוי להנצח ע"י „כתבים", הוא מחזיק את בית יעקב.

ליבאו היא בת תמותה, ליבאו היתה חיה, לו היו לה עוד מספר „שלמונים" כזה !

השבת בריגה

יום מיגע היתה השבת בריגה אחרי שבוע מיגע. דרשות, ישיבה עם העתונאים, שכתבו על האגודה באופן ידידותי, אסיפות עם, כל אחת עם נאום של שעה וחצי (זה קצב קבוע של נאום פה). לא ידעתי, שידידי בריגה אוהבי דרשות הם, כך שדרשה גוררת דרשה. הזמינוני לדרוש באחד מבתי הכנסיות הגדולים, (סרבתי ומהרתי לרב זק, כי אצלנו חלול קודש

הוא, אם „זר" עולה על הדוכן, אך הרב לא רק שזירז אותי, אלא הוא בעצמו היה נוכח בדרשה!). נאמתי בבית יעקב, דרשתי לפני נובא"י, „חדשתי חדושים" בסעודה השלשית בחוג הצעירים, נאמתי ונאמתי לכבוד האגודה כל היום כולו, והרגשתי באמיתת הדבר, שהרוח נושא את הגוף. שמחתי להיות בקרב אחים ואחיות כאלה, שכולם הם אחודים וקשורים ע"י רעיון אחד : אגודת ישראל, שמחתי כל כך עד ששכחתי את כל היגיעה, השמחה היתה שלמה, כי היא היתה שמחה של מצוה.

ריגה היא במצב קשה. אנו במערב עומדים כבר א ח ר י ה„השכלה" ותוצאותיה, שם עומדים עוד ב ת ו ך המלחמה. אולם נקוה, שהיהדות בלטביה תלחם את מלחמתה ותעמוד בכל הנסיונות, ואם תנצח בס"ד, הרי אז הנצחון פרי עמלה של האגודה ומיסדיה שם.

חבריה מקיימים : „כוס ראשון מברך על היום", הם הם הבעלים על היום ועל נסיונותיו ועל סכנותיו. הם אינם שוללים את החיים ; הם נהנים מן המותר לנו באופן הגון וכשר. הם אינם עבדי הזמן, עבדי העבדים, הם עבדי השם, ורק הם לבד חפשים. וכן הם מקיימים: כל המברך על החדש בזמנו כאלו מקבל פני שכינה.

(מ„מסעותי" „איזראעליט" ניסן תרפ"ט)

בוינה ובפרעשבורג

„וינה ואנשי וינה", התערוכה הגדולה שנערכה בשבועות האלה בוינה, מושכת את לב כל יושבי העיר. אני תופס המועט. שם התערוכה, שמשכה את לבי בכל פעם שאני מבקר פה, הוא: „וינה ואנשי האגודה". תערוכה זו מראה לי כל הדברים הנחוצים לי לשאיפתי ולעבודתי. ה„שיפ־שול" ו„בית המדרש" שלה. המשרדים ב„ליאופולדגאסע 26" (ה„ועד הפועל"), המועדון הגדול ב„פלוסגאסע" (צעירי אג"י) ה„שטומפרשול" (במחוז 6) ה„ד"ר קריגרהיים" (בית יעקב), כל דבר ודבר של תערוכה זו הוא מענין למדי.

האגודאים המבקרים בוינה, רואים בדרך כלל רק את „המחוז השני" (ליאופולד־שטאט), אני דר כ„איש פרטי" מחוץ למחנה זה, בדירתו של ד"ר דייטשלנדר, וכן אני רואה גם את החיים שם ב„מחוז הששי", ואני רואה לשמחתי הגדולה את הקשר החזק שבין „2" ו„6", כרמז ל„26", מקום המרכז, אשר שם יושבים בשבת אחים ה„ועד הפועל", „קרן התורה", „בית יעקב" וה„יידישה פרעסע". הרב ד"ר פינחס כהן, ד"ר שמואל דייטשלנדר והרב ד"ר יואל פולק — כל שם ושם הוא אישיות בפני עצמה, תפקיד בפני עצמו, שטח פעולה בפני עצמו. ואעפ"כ עובדים שם שכם אחד ובהתאמה גמורה.

„שיפשול" (מחוז 2) ו„שטומפרשול" (מחוז 6), זו לעומת זו; הרב פירשט והרב פלעש, רבי וולף פפנהיים ורבי משה פלזנבורג, החזן ברוין והחזן פינק, פה ושם ידידים נאמנים, עסקנים מעשיים, פה ושם מביניים ומסיקים המסקנות: הקהלה והכלל, הא בהא תליא; ה„שיפשול" היא האם, ה„שטומפרשול" הבת, „כעובדי אמא עובדי ברתא"(כתובות ס"ג). פה פועל רבי עקיבא ושם בן־עזאי, וכן רוחא שמעתתא ונבנתה האגודה, וכן חונך הדור הצעיר.

הייתי נוכח בבחינה בת"ת בשטומפרשול, ושמעתי דברי ההערצה מפי מפקח ה„קולטוס־גמיינדה", בל כרחו ענה „אמן" וספר בשבחם של הרב והמורים ושמם עלה כשמן הטוב. אך לא להנאתי ולטובתי באתי, באתי להשתתף ב„ועידה ארצית של ה„קרן התורה באוסטרייך". נשיא הועידה הרב, רבי ישעי' פירשט, פתח בנאום נלהב: חכמים הזהרו בדבריכם, דבריכם ומעשיכם יהיו מזהירים, מלאים אור ונוגה, כי רק אז תצליחו, להזהיר הגדולים על הקטנים. אור הגדולים, המחנכים, יאיר על הקטנים,

החניכים. וכן יאירו להם את הדרך, אשר ילכו בה. גדולי וינה היו נוכחים, האדמורי"ם המפורסמים, וגם זקן רבני וינה רבי אראק, אחי רבי מאיר אראק זצ"ל.

בשם הישיבות נאמו הרבנים מצלים וממטרסדורף, דברו בפשטות ובנעימות גם יחד על פעולות הישיבות ועל צרותיהן. הם התחננו שהצבור ישתתף בצערם של תלמידי החכמים. אנו שומעים הדברים, וחפצנו עז, להיות האחים בצרה — האם נצליח ? התשובה על כך אינה תלויה בנו, הכלל צריך להשיב : נעשה — ונשמע. אם רוצים שקול התורה ישמע לעד צריכים ל ע ש ו ת, כל אחד ואחד יותר ויותר ממתנת ידו.

צעירי אג"י הבטיחו את עזרתם. כבר א ז היו הערבים, ערבים נאמינם, "כי עבדך ערב את הנער מ ע ם אבי", לא "לאבי" כי "ע ם אבי", הערובה שהנוער ילמד ויקיים את התורה שהיא מ ו ר ש ת האבות.

הגשר מוינה לפרעשבורג הוא ה"בית המדרש". מספר ממתפלליו הצעירים הם בני ישיבה, ורבים מהם תלמידי פרעשבורג. והזקנים, פעם כבר קבעתי : כ"אלו דירי ארעא — ס פ ר א", נראה, כאלו כל ה"מצוינים" של חוג זה — או לכל הפחות רובם — הם "שרייבר", מגזעו של ה"סופר הגדול, בעל "חתם סופר"! — — —

ועכשיו אנחנו נמצאים ב פ ר ע ש ב ו ר ג. בפרעשבורג עצמה, בעירו של רבינו משה סופר, ב"קרית סופרים", בפרעשבורג עם ישיבתה המפורסמת ביותר בכל אונגרן הישנה.

אני משער, שלא הכל, מה שנראה לאורח כזהב, הוא זהב טהור. אני חושש, שלא כל איש ואיש בעיר זו, אשר בה פעל בעל "כתב סופר" והקים משם את הארגון החזק ביותר לטובת היהדות האורטודוקסית, הוא חבר של ארגון החרדים, של אגודת ישראל. אני חושד, שרבים מן הבאים להרצאה על "אגודת ישראל" באו רק לשמוע ולא לשאת עמנו בעול הקשה, אני מתירא שרבים מושכים את ידיהם מן העבודה הכללית ואינם "מושכים ב"שבט סופר"! ואעפ"כ : פרעשבורג היא העיר והאם בישראל, גם היום.

אני רואה את העיר הגדולה הזאת בראי מנהיגה הרוחני : חכמת אדם תאיר פניו. אני רואה את פני רבינו הגדול רבי עקיבא סופר, ואני רואה את כל האצילות של השרים האלה, שירשו והורישו את התורה מדור לדור, התורה שחיה בישיבת פרעשבורג, תורת האבות והבנים, תורת דור דעה זה של עדים נאמנים. פה אני רואה תורה וגדולה במקום אחד. ואם חרב הגדול מפרעשבורג יזכה להביא מחשבתו הטהורה מכח אל הפועל,

לבנות לישיבתו פנימיה גדולה, הרי תקותי, שהישיבה תהיה בודאי לבה של קהלת פרעשבורג וראשה של האגודה בה.

בית הכנסת הגדול, ה„שיעור־שטובע", הישיבה הקטנה בהנהגתו של הרה"ג ברוך לאבל מבני ציון המצויינים, המצויינים בהלכה, קפוצינרגאסע ויודענגאסע עם חצרותיהם הגדולים והיציעות המיוחדים סביב לבתים, הכל מושך ומענין את המבקר. ועוד כתבת חשובה לנוסע האגודאי: טורנרגאסע 14, שם פועלים הצעירים, ושם חושב מחשבותיו „ראש הממשלה" (כלומר: המזכיר הכללי של האגודה הארצית) ידידנו הותיק רבי יעקב יואל ברוין.

...הפעם הייתי בפרעשבורג לרגלי סבה מיוחדת, לשבות את השבת יחד עם אלופי היקר, הרב ד"ר אברהם יצחק קליין מנירנברג. כתבתי לפעמים על פרעשבורג, על רבה הגדול, על חיי אחינו אנשי שלומנו, על הישיבה ; על ה„ספר" בידי הלומדים ועל ה„סייף" בידי הלוחמים. היום אספר רק על הנוער שלנו.

כאשר הייתי בפרעשבורג בשנת תרפ"ז נמצאו הצעירים בחדר קטן, שהשאילה להם הקהלה, היום הם שוכנים כבוד — הם הגורם הראשון לחיים האגודתיים של הקהלה — בחדרים נאים ובאולמים גבוהים ב„אדלהוף", אחד הבנינים היפים ביותר בעיר.

פה חיים הצעירים חיים עשירים, פה הם לומדים ופועלים בלי הפסק. הנוער נחלק לשלוש כתות, לכתה הנמוכה שייכים תלמידי בתי הספר עד הבר־מצוה.

פה מושב ההנהלה הארצית של צעירי אגו"י בסלובקיה, ההנהלה היא מלאה מרץ והתמסרות, פה עומד גם רבי יעקב יואל ברוין על משמרתו. וכולנו תקוה, שאחרי התחדשות הארגון, שהוא תפקיד השעה, יראו האגודאים בארץ, שהם מבני בניהם של אלו, שבנו בימי בעל „כתב סופר" את הבנין המפואר של ה„אורטודוקסיה האונגרית", הבנין לדורות.

השבת היתה נעימה מאד. בלינו את כל היום בחוג הצעירים, בחורי חמד. התפללנו במנין שלהם, כמאתים מתפללים, וכולם לא רק ספרו את ימי הספירה, אלא קיימו גם את דיני הספירה. פה התפללו לא רק „זקנים עם נערים", אוהדי הצעירים, אלא ראשית כל „נערים עם זקנים" (בעלי זקן), „פרחי" כהונה ;

קודם כל תפלה ותפלה שיעור עם משתתפים רבים ; לומדים את ה„דף היומי" בשתי מחלקות. בין הערבים היתה „סעודה שלישית" נהדרה לכבוד הרב ד"ר קליין, והלה ידע להלהיב את הנוער, והנה הבנתי, מדוע אצלנו באשכנז באים האגודאים הטובים ביותר דוקא מ—נירנברג.

ומה מאד שמחנו בסעודה זו לקבל את פני הרב הירשלר, מחנך כל הנוער הזה, אחרי מחלתו הארוכה. הוא זכה לגדל דור של צעירים ישרים ונאמנים, נאמנים כמוהו באמונתו ובנאמנותו הגדולה — כן יזכה להשפיע גם על בעלי הבתים, בחפצו הטהור, לגיסם כולם סביב דגל האגודה — יישר כחו וחילו לאורייתא !...

(מ„מסעותי" „איזראעליט" תמוז תרפ"ז וסיון תרצ"א)

רבי אברהם אהרן כ"ץ ורבי שמואל דוד אונגר

(בנייטרה ובטירנאו)

...פרעשבורג היא מושב המזכירות של אגודת ישראל בסלבקיה, נייטרא היא מושב הנשיאות. שם מכהן פאר הרב רבי אברהם אהרן כ"ץ, בנו וממלא מקומו של אביו הגדול רבי משה כ"ץ זצ"ל, מיסדה של האגודה בסלובקיה, שהלך לעולמו לפני זמן קצר. לו היתה ההסתדרות של אג"י בסלובקיה מצטינת בארגונה, כשם שנשיאה מצטין במעשיותו, לו בערה בחבריה האש הקדושה שבוערת בלבו הטהור של הנשיא במלחמתו התמידית נגד כל אלו שתורתם היא ה"לאומיות", לו היו בכל חברי האגודה בכל הארץ רק מעט מן המסירות האגודתית שחיה בקרבם של אחדים מבעלי בתיה ושל רבים מצעיריה של נייטרא, אז — אשרינו מה טוב חלקנו.

הלואי שנזכה מהר לארגן מחדש את האגודות המקומיות ואת צעירי האגודה בכל אתר ואתר. כמה כחות עשירים מקוים להפעלתם, כמה נצנים מצפים להפרחתם, כמה וכמה יחידים עומדים מוכנים לענות "הנני", אם ישמעו רק את הקול הקורא להם.

קהלת נייטרא היא קהלה חשובה ויקרה, גם לגר הגר בתוכה היא מראה את סבר פניה היפות. מענינת מאד החצר הגדולה, שבה דרים רק פקידי הקהלה.

מלון גדול ומודרני יש שם, בעלו הוא יהודי, אך שמו הוא "מלון־שילר". אשער ששם זה הוא לכבוד התרבות של מערב־אירופה, כי מערב־אירופה נעשתה קרובה לנייטרה ע"י שדה התעופה הנהדר שבה. אך אני לא בתרבות זו חפצתי; אני דרשתי את ה"תרבות שלנו" ומצאתיה בשיעור של הרב מנייטרא, שהוא לומד ב"ש"ס־חברה" בכל ערב בדירתו של אביו המנוח, אשר שם משרד רבנותו. ובו ראיתי אחד מן החלוצים המנוסים של "תרבותנו" במלאכתו.

("מסעותי" "איזראעליט" תמוז תרפ"ז)

...ביום הראשון בבקר נסענו מפרעשבורג לנייטרא להקמת המצבה על קברו של הרב הבלתי נשכח רבי אברהם אהרן כ"ץ זצ"ל ביום ט"ז א י י ר ולועידת צעירי האגודה בסלובקיה ביום י"ז אייר לשם ולזכר רבם האהוב ומנהיגם היקר.

בבית החיים הספידו את רבינו הרה"ג טיגרמן מנייהויזל, הזקן שבחבורה, והרב אבעלעס מגרוס־סאלא. שניהם תארו את אישיותו הכבירה, את הלוחם למען האמת, את איש הזהב, שלא ידע את הפחד מפני אנוש ושאוצרו היתה יראת השם.

אחר כך היתה ועידת הנוער באולם־הפאר של הקהלה. שם נאם לפני אלפי איש הרב ד"ר קליין מנירנברג על מיסדה — האב — ועל נשיאה — הבן — של האגודה הסלובקית.

אי אפשר לי לתאר את רושם הנאום הזה, שהלהיב את כל הקהל. „מהיכן זכה משה לקרני הוד"? מה המהות של המנהיג האמיתי? מתוך התשובות על שאלה זו נוצרה הצורה של נושא דגל ולוחם גדול. הרב ד"ר קליין השכיל להסביר בדברים הנכנסים ללב, מדוע אגודת ישראל, דוקא היא, נעשתה לכנורו וגם לחרבו של המנוח הגדול. ומדוע הוא, דוקא הוא, נעשה לבחירו של הנוער האגודתי.

בערב היה סיום כפול: על ש"ס ומשניות: בכל סניפי הנוער למדו בשנים עשר חדש סדר שלם — תלמידיו למדו כל אחד ואחד מסכת ממסכתות הש"ס: הדרן עלך והדרך עלן: כל אהבתנו היא לך, רבי אברהם אהרן כ"ץ, ונפשך הטהורה תמליץ בעדנו, ורוחך תזרז אותנו: אתה ואנו, בני הנוער, הננו מושג א ח ד.

ארשם כאן את דבריו של הרב המנוח, שמצאתם אשתו הרבנית על ניר בתוך עזבונו: „עולם, אתה עמק עכור בלי שום מרץ, רק רדיפת הכבוד ובצע הפרטי שולטות בך. איך קשה הוא לאיש ישר, לאיש עם שדרה, למצא בך מקומו. אני חושב שאני איש ישר (אני חושב כן), ולכן אני מוכרח לעמוד מן הצד ולראות, איך אי־ישרנות ורמאות הן מושליך. אך אני מקוה, שיבואו הימים, והשמש תדחה את החשך והאמת את השקר, ואז, אז אשוב אל מקומי להיות מחדש מן העומדים בשורה"!

לא לשוא יגע רבינו, אנו רואים את הנוער שהוא הדריך, והמוציא עכשיו גם עתון שלו; אנו רואים זאת מבחירת ידידו היותר נאמן וחברו היותר קרוב במלחמה בעד האמת לממלא מקומו: הרה"ג מטירנאו. אנו רואים את פעולותיהם של אנשי נייטרא, להשפיע על הרב מטירנאו לשמוע אל קריאתם. הם טוענים: משה ואהן בכהניו ושמואל בקוראי שמו. אחרי שני הכהנים הגדולים מנהיגינו, רבי משה הכהן ורבי אהרן הכהן, יש לנו דרישה מוצדקת: ימלא מקומם שמואל הלוי, רבינו שמואל דוד הלוי אונגר! כן הם טוענים וכן הם מקוים, אנשי נייטרא היקרים.

(מ„מסעותי" „איזראעליט" סיון תרצ"א)

להתגבר על כל הצרות וסכנות ע"י התפלה, לנצח את המרד ע"י הלמוד, להנצל מחבלי משיח ע"י התורה, ע"י התורה לבדה, כל זה עלה ברעיוני בהיותי בטירנאו. שם יסד הרב — אגב אזכר שהוא הנשיא השני של האגודה הסלובקית — שם יסד הרה"ג אונגר מוסד של תורה נשגב ואדיר מאד יש מאין. אולי שהצליח כל כך בס"ד, מפני שהיש (להנחיל אוהבי י ש) נובע מעין, ממעין תורתו, חסידותו ואהבתו המשולשת — למקום, לתורה ולבריות.

יותר ממאתים בחורים לומדים בישיבתו בטירנאו, מקום, שלא היה כמקום תורה עד שרב זה בא ועשאו למקום תורה. הרב אינו ראש הישיבה לבדו, הוא אב הישיבה, הוא משגיח בעינא פקיחא על כל צרכיו של כל אחד מבחוריו, על נשמתו ורוחו וגם על גופו. „מענסא" (בית תבשיל) מצוינת מכלכלת את הבחורים, והרב מקוה, לבנות במהרה גם פנימיה לבחוריו. ומכיון שהקהלה יודעת, מי הוא רבה, עושה הכל למלאת בקשותיו, ולכן יש לקוות שהישיבה תעלה ותפרח לתפארת.

זה היה לי לאות: רק ימים אחדים הייתי בסלובקיה המערבית. יצאתי מפרעשבורג וגמרתי בטירנאו: מן המקום הקלסי של התורה למקום שנעשה קלסי ע"י התורה. כן היתה הנסיעה וכן היא דרכה והתפתחותה של האגודה: מתורה לתורה!

(מ„מסעותי" „איזראעליט" תמוז תרפ"ז)

...תמיד קשה לי להפרד מוינה על כל הטוב שבה, אך הפעם הוקל לי הדבר, כי נסעתי למרכזי התורה, לארץ אשר שם התחילה התורה לצמח ואשר שם עוד היום היא על רמתה.

תחלה נסעתי לטירנאו. עוד לפני זמן קצר שאלו אנשי טירנאו את האורח שבא את השאלה הראשונה: מה דעתך על ישיבתנו, כי מאד מתפארים בישיבת רבם האהוב ועלי' גאותם, ובצדק, אך היום הם שואלים מתוך פחד וחרדה: „מה הוא חושב, הישאר הרבי אצלנו"? יודעים היטב, שהאורח אינו יכול לומר מאומה, אך דאגה זו עומדת כל כך במרכז כל מחשבותיהם, עד שמניחים, שכל העולם משתתף בצערם, שכל העולם ישפיע על רבם (הגם שיודעים שזה אי אפשר). עוד לא ידועה החלטתו של הרב מטירנאו, עוד מקוים אנשי טירנאו — ואנשי נייטרא, אך זוהי כבודה ופארה של טירנאו, שדאגה זו משכיחתם את כל שאר דאגות היום־יומיות. „רבנו", היא דאגתם ותקותם!

רב ה„שיפשול", הרה"ג רבי ישעיה פירשט, רבה הראשון ומיסדה של הקהלה האורטודוקסית בטירנאו, אמר לי בחנו הנעים: „לי לא התירו אנשי

טירנאו להכניס — א ז, לרבם הנוכחי אינם מרשים לצאת — עתה, ברוך משנה עתים".

על ישיבת טירנאו כתבתי כבר מקודם. היא צומחת ועולה מ"זמן" ל"זמן", ועם הוספת ספסלי בית המדרש מוסיפות והולכות דאגות הרב. "התורה נתונה בתוך נסים, ולכן צריכים לקיימה מתוך נסים". כן היא אמרתו של הרב מלובלין, רבי מאיר שפירא, המלומד הגדול בנסים.
(מ"מסעותי" "אזראעליט" סיון תרצ"א)

זכיתי לבקר את הרב הגדול הזה בקהלתו בנייטרא, שנייטרא זכתה לו. זכיתי לשמוע מפי החסיד הזה את פרקי התהלים בפתיחת הכנסיה הגדולה השלישית: "מי מאתנו ידע שאפשר לומר תהלים באופן כזה" אמר אז רבי אלחנן וסרמן הצדיק. שמענו ממעשיו ומתקפו ותפארתו בנייטרא בימי השלוה, ושמענו מגבורתו בימי השואה. ושמענו משעותיו האחרונות ומפטירתו ביום ט' אדר תש"ה.

למותר הוא להרבות בשבחו, הוא היה עיר וקדיש בתוך בני אנשא!

רבי אברהם אהרן כ"ץ ורבי שמואל דוד אונגר, הרבנים הגדולים של עיר נייטרא, המנהיגים הדגולים של האגודה הסלובקית: נפשנו קשורה בנפשותיכם הקדושות.

ותזכון די תיתבון בעלא דרתא
ארי תציתון למלי דנפקין בהדרתא.

על רבי שאול בראך ומסביבתו

...למחרת נסעתי לסלובקיה המזרחית. מושג זה מעלה בלבנו, לב אנשי המערב, מחשבות של חשכה ואופל, במובן הגיאוגרפי והרוחני גם יחד. ברם אנו טועים בזה ובזה.

הארץ היא, עד כמה שאני ראיתיה, יופי המרהבת כל עין ומושכת כל לב. הנסיעה דרך הקרפטים, ודרך „הטאטרה הגבוהה" בפרט, היא הנאה וחויה לכל מי שאוהב את הטבע, וגם זה שרחוק קצת מרגשות אלה יקרא פתאום: „השמים מספרים כבוד א־ל". ההרים מכוסים שלג והעמקים בהוד פריחת האביב. הייתי בכמה ארצות בתור „פועל האגודה," רק ארצות מעטות דומות בזיו תוארן למדינה זו.

ומה שמספרים אודות יושבי הארץ, אודות ה„חסידים הפרועים", מקטני אמונה אני בכל אלה. נפגשתי עם הרבה יהודים, זקנים ונערים, חברי ואוהדי האגודה ומתנגדיה, גם מתנגדים חריפים; אך כולם הטעימו את עמדתם באופן הגיוני למדי. והמזגים השונים — כזה יש גם ב„מערבנו המיוחס" וביחוד בימי בחירות ופולמוסים.

בשבת קדש וביום הראשון הייתי בפרעשוב. המרא דאתרא הרה"ג רבי משה חיים לאו, הוא מחברינו הותיקים, אגודאי בלב ונפש. לוחם עבורה בלי עיפות. ושמואל ריינר, אחד מן הנאמנים ביותר, רוח מרוח קרובו, הרב מנייטרא זצ"ל.

הנוער, „הנציגות בסלובקיה המזרחית של מרכז הצעירים בפרעשבורג", המעשיות שלהם גדולה, „מטאטאים חדשים מנקים היטב" ולפעמים גם יותר מדי. בעלי־הבתים הם על פי הרוב תלמידי הרב הצדיק רבי שמואל רוזנברג מהונסדורף, חלק מהם הוא כבר מתלמידי נכדו וממלא מקומו, שהוא עתה רבה של קהלת עדת ישרון בפרנקפורט. בחוג זה, אצל אנשים מכניסי אורח, בליתי שבת נעימה, אך לא „שבת של מנוחה", כי שם צפו כבר זמן מה לבואו של נציג האגודה.

בית הכנסת המפואר, — רבי ישעיה פירשט הניח אבן פנתו לפני זמן רב — בית המדרש גדול למתפללי „נוסח ספרד", תלמוד תורה, מקוה גדולה ונוחה, בית הרב עם גן גדול, שבצל אילנותיו לומדים בני הישיבה, תלמידי הרב; ומסביב למרכז זה כל החיים העשירים של הקהלה האורטודוקסית, אשר כל בעלי־בתיה הם שומרי שבת נאמנים. ביום הששי היה יום השוק,

ובכל היה רעש ומהומה ובשבת קדש היה בכל מנוחה ושקט, נגוד ששבה את לבי.

רוב נציגי הקהלה — ששים למספר — אינם מאנשי שלומנו. ואעפ"כ ברך ראש הקהל בדברים חמים את האסיפה במש"ק, שהיתה הפתיחה לועידת הנוער האגודתי בסלובקיה המזרחתי שהתקימה למחרת. ושם התאספו מלבד בני המקום גם חברים מקאשאו, הנושוביץ, סטרופקב, מיכלוביץ, סעבעס ו—מונקץ !

הועידה הוסיפה כבוד לרעיונה ולארגונה של אג"י. הרב לאו פתח את הועידה בלבביותו המפורסמת ; רבי שמואל ריינר הרצה על עניני הארגון ואני על מצב האגודה בעולם כולו. הוכוח היה ער מאד אבל שקט ; כל עמדה ועמדה היתה מנומקת היטב. וארחיב קצת הדבור על וכוח זה מפני שהוא מאיר את המצב בסלובקיה המזרחית ויכול להסיר טעויות רבות.

נוצרו בסלובקיה המזרחית — וביחוד בקאשאו — חברות הנוער האורטודוקסי תחת „דגל ניטרלי" בשם „בני אמונים". חברי החברות הם בדרך כלל צעירים חרדים, בחורים חשובים, מסורים לרעיון האגודה ; אך הקשר ה א ר ג ו נ י לאגודה אסור להם, כל עוד שגדולי המדינה מתנגדים לכך.

מטרת הועידה היתה לקבוע עמדת „בני אמונים" לצעירי אג"י. תוצאת הוכוח היתה ההחלטה דלהלן :

א) במקומות שאי אפשר ליסד סניפי צעירי אג"י מטעמים דתיים — עמדתו של המרא דאתרא — יש לארגן את הנוער שלנו ב„בני אמונים". במקומות שאין עכוב כזה יש ליסד מיד סניפי צעירי אג"י.

ב) „בני אמונים" מצהירים את ניטרליותם הידידותית כלפי האגודה, אשר עמה יחד יש להם המטרה המשותפת : להחזיר העטרה לישנה ולהלחם בציונות.

ג) מארגנים „חוג־עבודה אורטודוקסי של סלובקיה המזרחית", אשר אליו ישלחו הן צעירי אג"י והן „בני אמונים" שני נציגים.

הוכוח העיקרי היה על המקומות, אשר שם המרא דאתרא אינו מתנגד לייסוד של סניפי צעירי האגודה, ואשר שם יש כבר „בני אמונים" והאגודה אחרה — אשמנו בגדנו — אך הקימה שם סניף. בזה באו לידי פשרה : חברות „בני אמונים" אלו יחליטו מרצונם החפשי, אך בלי שום לחץ מצד ארגוני האגודה, אם להשאר עוד בלתי מפלגתיות או להצטרף לצעירי אג"י.

הבאתי החלטות האלה כלשונן, כי בעיני הוא שלא כדין, להשוות ניטרליות ז ו עם הניטרליות „הבוגדת" אצלנו באשכנז. זו אינה ניטרליות, שרצונה להשלים עם ימין ועם שמאל גם יחד. העמדה נגד הציונות היא

ברורה; ציונים אינם מתקבלים לחברים. הפשרה היא לארגן את הנוער האורטודוקסי, שארגונו בתוך אג"י אי אפשר כל עוד שהמנהיגים מתנגדים לו. נוער זה אינו פלוגה לוחמת מטעם מונקץ נ ג ד האגודה, כל מי שטוען כך, אינו אלא טועה; נוער זה דומה יותר אם נביא דוגמה מאשכנז — ל"חברת בחורים" בנירנברג, שהצטרפה כשהגיע הזמן, לאגודה, "לכל זמן ועת לכל חפץ". ולי נראה שלא לדחוק את השעה ולא לנסות להשפיע בתוקף על אנשים, האומרים בפה מלא ובלב גלוי: אנו חברי האגודה לדעה, אך איננו מאורגנים בה מתוך משמעת ואהבה לרבינו, שדברו קדש לנו". לפי דעתי הרי זו שטה אגודתית ל ג מ ר י, (ואם אינה שטת כל חברינו, צ ר י כ ה היא להיות שטתם).

מה שנוגע לשיטת הרב, שיטת המרא דאתרא של קאשאו: בקרתי בבקרו של יום הראשון את הרב הגאון רבי שאול בראך, לשמוע מפיו הטהור עצמו על עמדתו לאגודה. ברור לי, שהרב מקאשאו אינו מתנגד עקרוני לאג"י, הגם שהוא מתנגד לכל פעולה בארץ ישראל מלבד חזוק הישוב הישן! הוא ראה תכופות את ההשפעה המבורכת של האגודה, פעולותיה ורעיוניה על הנוער בסלובקיה המערבית, בוינה וראשית כל באשכנז. וכן הצהיר תכופות בפני רבים, ולכן זכה כבר למשפט מ"מונקץ": "הרב מקאשאו "נחמץ" בזקנותו", כן אמר לי הרב עצמו מלה במלה. הואמסכים לייסוד של "בית יעקב" בקהלתו, הוא רואה ביעקב רוזנהיים את המנהיג המובהק של האורטודוקסיה. הוא מנמק את התנגדותו לארגן את סלובקיה המזרחית במסגרת האגודה בזה: "בתוך מסגרת ההסתדרות העולמית מתבטלים הנגודים ממילא. האורטודוקסיה באשכנז: תורה עם דרך ארץ, האורטודוקסיה אצלנו: למוד התורה לבד. האורטודוקסיה בפולניה: חשיבות היהדות האישית, ואצלנו: הדגש על היהדות הצבורית". מתוך אהבתו לכלל כולו הוא מתנגד לכלול את הכלל במסגרת אחת; הוא רואה בזה סכנה לחלקי הכלל. ומה שנוגע לתועלת הארגון: ללחום בתוקף נגד סלוף מהותו של עם התורה ותפקידיו — כל זמן שיש לו השפעה על חוגי החרדים במדינתו, ילחמו הם על יד האגודה אך לא ב ת ו כ ה להשגת המטרות הרוחניות, והם ישתתפו בפעולות מסוימות של האגודה כמיטב כוחם, במדה שגדולי המדינה מסכימים להן.

שונאי האגודה טוענים, שהרב מקאשאו, תלמידם המובהק של המהר"ם שיק ושל ה"חתן סופר", הוא מתנגד עקרוני של האגודה; אני העד שזאת אינה האמת.

בבקרו של יום שני הייתי בתחנה קרובה לפרעשוב, לנסוע משם ישר לברלין־המבורג, לשוב אל משפחתי ואל דאגות ה"קרן התורה", הלוחצת עלי. ופתאום באו חברי "בני אמונים" מקאשאו והביאו אותי ואת חבילותי

לתוך הרכבת שנסעה לקאשאו. אחרי בקורי אצל הרב, אחרי נסיעתי לועידה בפרעשוב, בקשו ממנו, שיסכים שאנאם בחוג „בני האמונים". והרב הסכים בלי סרוב.

וכן ברכנו „ברכת שהחינו", אני וחברי בדעה הגם לא בארגון. זה היה הנאום הראשון של אגודאי בקאשאו על הנושא „הכלל ישראל האורטודוקסי". כפי דרישת הרב שם הנושא כסה טפח וגלה טפח, הכל ידעו מה היתה הכונה; והגם שעוד אחרי הצהרים לא היה רשיון המשטרה בידי המארגנים — אחרי שעות מעטות נאמתי לפני חוג גדול, אשר בתוכו היו גם מתנגדים חסידיים, על ה„כלל האורטודוקסי", על — האגודה!

הפסקת נסיעתי הפתאומית והבלתי צפויה נתנה לי ההזדמנות, להכיר עיר יפה מאד, את אחת הקהלות החשובות ביותר בארץ:

קאשאו.

היא קהלה מפוארת, אך כליל תפארתה הוא הרב הגאון, רב שמכיר רק את האמת ולא ראה צורתא דזוזי, המנהל ישיבה גדולה ומוציא רוב הכנסותיו עבור צרכיה; ראש בית הדין, רבי שמואל ענגל, מלפנים הרב דרדומישל, הגאון המוכר בכל העולם; שני בתי כנסת, האחד נבנה זה מקרוב ברוב פאר; תלמוד תורה למופת; קהלה עם קרוב לאלף בעלי־בתים, כולם שומרי תורה במלא מובן המלה; זאת צורת הקהלה שנוסדה לפני ששים שנה. ולעומת זה, הן הקהלה העיקרית, קהלת החפשים, והן קהלת „סטאטוס־קוא", שהיא רק סניף של קהלת החפשים, שתיהן הן רקות מכל חיים, בשתיהן אין שום נוער. ולפני ששים שנה? שלשים ואחד איש יצאו את הקהלה העיקרית, הם היו למשל ולשנינה בעיני כולם! המושג „אורטודוקס" היה בגדר חרוף וגדוף. אסרו להם להתפלל במקום סגור — כי אז לא היה לאורטודוקסים הרשות להתארגן — וביום הקדוש התפללו בגן והפסיקו את קריאת התורה מפני הגשם ששטף. אך נראה שהיה גשם נדבות, גשם של ברכה, והקהלה התחזקה ונעשתה למה שהיא היום: הקהלה הקדושה.

אני כותב את השורות האלה לכבוד ידידי בקאשאו, ולנו, הממהרים להתיאש, להתעוררות. ועוד דבר אחד ארשם: שנים רבות לחמו חבירינו „בני אמונים" בקאשאו עבור סדור הגון ברחצה העירונית בלי הצלחה. בשנה זו השכירה העיריה את כל בית המרחץ ל„בני אמונים", ואלה בעצמם עשו את כל הסדר שם לפי ראות עיניהם. ההתמדה מביאה תוצאות גדולות, אם היא לשם שמים ובלי שום מחשבה צדדית. הכל: היסוד, הדרך והמטרה!

בשבת שמעתי בפרעשוב הרצאה של הרב על המושג „נסיון". הנסיון

אינו עונש אלא הצטיינות: „השם צדיק יבחן", אותו לבדו הוא מנסה. — — — —

כמה נסיונות וכמה צרות עברו על האגודה בשנות קיומה, גם על אנשי הארץ, אשר בה הייתי בשבועות האחרונים, אבל אנו מקוים שהאגודה למדה במשך הזמנים לעמוד בנסיון, אנו מקוים שהנסיונות באו עליה לחזקה ולצרפה, לזקקה ולהעשיר כחה הפנימי: נתתה ליראיך נס להתנוסס מפני קושט סלה.

(מ„מסעותי" „איזראעליט" סיון תרצ"א)

העתקתי הדברים האלה מפני שהם מאשרים את מה שכתבתי לעיל ב„זכרונות" על מצב ענינינו בסלובקיה המזרחית. ונחוץ הוא לדעת — מכאן ולהבא — את יחסו של הרה"ג בראך לאגודה — שהוא הציג את היהדות ההונגרית המקורית בכל טהרתה.

בקראקא

כשאני מתכוון, לרשום את מה שראיתי והרגשתי בימים המעטים של בקורי הראשון בקראקא, קשה לי, לברור מתוך המון החויות, ההופעות והחזיונות את החשוב ביותר, לברר את „האוכל" ולהבדיל בין גרעין לקליפה. כי לי, בבואי לקראקא לשם עבודה אגודתית ואף גם לראות בפעם הראשונה בחיי אחינו במזרח, לי היה ה כ ל חשוב, הכל ראוי לכתב בספר, הכל חדש והכל מענין.

אומרים שמבקרי המזרח טועים תכופות: הם רואים את ה פ נ י ם וחושבים שראו את ה נ פ ש, הם רואים רק את ה ח ו מ ר והם דנים על ה צ ו ר ה. מרגיש אני את עצמי נקי משגיאות כאלה, לקחתי את עט הסופר בידי — לספרי; רק לספר מדברים חצוניים שקסמו לעיני ולאזני בימים העשירים האלה.

את הנגוד שבין מזרח למערב הרגשתי מ י ד כשעמדתי על ספה של גליציה. בתחנה האחרונה באשכנז, בגליביץ, מקום שם התעכבתי שני ימים, קראו לי מדי פעם בפעם „יהודי פולני"; הם כעסו על זקני הארוך והפרוע במקצת: „ואויבינו ילעגו למו". אך זקני זה, שעל ידו חפצתי לקיים „כי אזלת לקרתא..."‏, דוקא הוא ערר מיד את ההתענינות הידידותית בתחנה הראשונה בגליציה — את שמה שכחתי — אשר שם חכיתי לרכבת ורשא — קראקא. סבבוני מיד יהודים מכל הגילים, זקנים ונערים, ששאלוני: „מאין באת ולאן אתה הולך"?; נתנו לי עצות טובות והצעות איפה ללון בקראקא; וכאשר כבדתי נערים קטנים בשוקולדה עם ההכשר של ה„עדת"‏, פתחו כולם במשא ומתן ער עמי. כבר כאן התבלטו הטפוסים השונים של אחינו בגליציה: בעל־הבית השמן, המעשן ציגריות בלי הפסק ומדבר בלשון „אתה" עם כל הסביבה; הצעיר הגלוח, הגאה על התבוללותו ועל צורתו המערבית, והבחור החסידי בעל הפאות הארוכות והעינים העמוקות והמזהירות. העינים האלה, בהן אני רואה את כל העושר של העולם החסידי, הן כל כך נאות, הן הן חלוני נפשות טהורות אשר עוד לא ראו את רעת העולם ואת זוהמו. עינים כאלה ראיתי רק בילדים ובצעירים, עיני המבוגרים כבר הועם זהרן.

ברור הי' להם, שאני „רבינר־דוקטור" ותואר זה לוה אותי, למרות מחאותי, בכל נסיעתי. ידידי מלודז שפגשתי בקראקא תמהו מאד, כאשר שמעו ממני ששמשון רפאל הירש לא היה — דוקטור: „בית יעקב" בלודז,

הזורנל לבנות, הדפיס מאמרים ממנו, ושם המחבר היה תמיד — ד"ר ש. ר. הירש. יראת הכבוד כלפי התרבות המערבית — יראה זו, מוזרה היא אצל אחינו במזרח, שהם פקחים כל כך ובדרך כלל יודעים להבדיל בין זהב לבין פליז.

ערב שבת בקראקא

זכרונות ילדותי — ה„עלבשטראסה בהמבורג" — עמדו לפני בצורה מוגדלת, כאשר טילתי יחד עם ידידי רבי שלמה בירנבוים ברובע היהודי הישן בקראקא. בשוק הגדול נמכרים הכל, ממש הכל. אין לך דבר שאין לו קונה. ראיתי בטיול זה כל מיני בני אדם. ברם, מה שספרו לי במערב תכופות — פושטי יד בלי מספר — את אלה לא ראיתי. אמת, שמנה הימים בקראקא היו ימים של „נתן תתן", אך אני משוכנע, לו חיו במערב יהודים כמספרם במזרח, כן ירבו, אז היה מחנה של ה„מקבלים" אצלנו גדול משלהם. אמנם שמעתי מהרב ד"ר פינחס כהן, שקראקא לא רק הקהלה החרדית ביותר אלא גם הקהלה העדינה ביותר בכל פולניה, הקהילה המיוחסת. בתי העניים בקראקא הם עשירים ביחס לאלה שבורשא. ואעפ"כ: ראיתי בקראקא משכנות עוני, אשר בהם ישנים שלשים נפש בחדר אחד גרוע וצר מאד. ובתים אלה נמצאים בשכנות הבנין הנהדר של הקהלה, אשר בו התאספה ה„מועצה המרכזית" שלנו, ואשר בו ישבתי גם אני, באחד הספסלים הנוחים באולם הישיבות הגדול. וכן בשכונת בית החולים של הקהלה, שאם כי ראיתיו רק מבחוץ, הוא עשה רושם טוב מאד. — כדאי לראות את בית שחיטת העופות בערב שבת קדש: דרך חלון מגישים את העוף לשוחט ובמשך רגעים מספר מקבלים היו את ה„בשר לכבוד שבת", שחוט ע"י המומחה הגדול ביותר. בכל המאפיות, בתי המכולת, מוכרי הירקות והפירות תנועה מסחררת, כמעט שהתעלפתי. ברחנו לאחד מן ה„שטיבלן" בלי מספר, שהיו עכשיו ריקים לגמרי, כשמבקריהם היו במקוה.

בטיול זה ראיתי גם את ה„קראקא של הגוים", המונחת על נהר ויכסל, ועל שפתו ה„ואבל" עם רוב בניניו, בנויים בתקופות שונות ובסגנונים שונים.

השבת בקראקא

בספורי האגדה מתהפך הקבצן בשעה קבועה לבן־מלך. כן יתהפך היהודי במזרח, והעני ביותר גם הוא, לאציל, כשהשבת ממשמשת ובאה. בצדק הוא יכול לשיר „החלפתי שמלותי לכבוד יום השבת". מלובש בבגדי המשי

הארוכים, מעוטר ב„שטריימל" היקר, גם האיש הפשוט ביותר נראה כנגיד, ובודאי שהאורח אינו יודע להבדיל בין עשיר ורש, כולם נראים עכשיו עשירים. ודאגות השבוע כאילו נשכחו.

חצי שעה לפני קבלת השבת הלכנו — הרב ד"ר כהן, ד"ר דייטשלנדר ואני — דרך הרחובות והסמטאות של הרובע היהודי. כל התנועה הופסקה, החנויות סגורות. ראינו זקנים שהלכו לאטם, ונערים שרצו — בנוגה זיו השבת וכולם שמחי לב — לקראת אחד מן השטיבלין או לקראת אחד משמנה בתי הכנסיות הגדולים — וכל העובדים הביטו עלינו בתמהון, על שלשה המערביים משוני המראה.

בתי הכנסיות בקראקא: המפורסם ביותר הוא בית הכנסת של הרמ"א, העתיק ביותר ה„אלטע שול", שנבנה לפני יותר מתשע מאות שנה, הנהדר ביותר בית הכנסת של „ר' אייזיק יעקעלס". באחרון היינו בליל ש"ק. מספרים על בנינו כעין שמספרים על המייזליש־שול בפראג: בית הכנסת נבנה מתוך תודה על אוצר, שנגלה לרבי אייזיק בחלום. לקבוע את האבנים לקחו חלבון במקום מים ומלט. בית הכנסת הוא נהדר מאד, תמונות על הכתלים, המדגימות ספורי התנ"ך. מנורות פאר מפיקות נוגה על כל הבית, מחזה השובה את הלב — ורק החשמל המודרני משבית את ההשראה.

סדר העבודה בבתי כנסת של הקהלה הוא בעיר הרמ"א כמו אצלנו; תענוג מיוחד הוא החזן עם משורריו, הנגונים נעימים ולבביים.

עולם לגמרי אחר ב„גערער שטיבל", ששם בקרנו אחרי התפלה לדרוש בשלום חברינו האגודאים. במקום צר מאות של מתפללים; נרות בלי מספר בולעים את כל האויר; חמימות מעיקה. אבל כל אחד ואחד קשור בקונו, כל אחד מלא התלהבות פנימית. אוי לנו, אנשי המערב, שאנו רחוקים כל כך מסביבה זו, רחוקים כל כך מן ההשפעה החסידית הזו. לו השכלנו להעביר, ולו רק מעט, מחמימות המקום למקומותינו, להשפיע על הקרירות שבנו ומסביב לנו, והיינו מאושרים. כל אחד קדם את חברו לברכנו בברכת שלום עליכם, כל אחד הראה לנו רגש מלא אהבה ואחוה. ואמרתי בלבי: אלמלא באנו שלשה מהם אלינו, וכי גם אנו היו מקבלים את פניהם בלבביות כזו ?!

לתפלת השחר היינו ב„אלטה שול", שם הצפיפות היתה גדולה, הכניסה רק לפי כרטיסים, כי חזן מפורסם הפגין את כחו כי רב הוא ואת כח אמניו, משורריו. אך לא נהניתי הרבה מכל זה; מעשה שומר הדלת הפריעו את הנאתי, כי הוא מנע מכל מי שלא היה בידו כרטיס לבוא להיכל, וברצועה של עור הכה על ימין ועל שמאל.

לקריאת התורה ולתפלת מוסף הלכנו לבית הכנסת של הרמ"א.

בית הכנסת, קטן במדה אך רב באיכות. זכרונות בלי מספר למשה רבינו זה: ספר התורה של רמ"א, כסאו של רמ"א, מקלו של רמ"א, כוס לקדוש שלו — ועל הכל קברו של הרמ"א, שנראה דרך החלונות. מכל אלה נשקפה לפנינו צורת הרמ"א, הצורה הענקית, בכל יום ויום שבאתי לבית הכנסת הזה, שבו התפללתי כל ימי מגורי בקראקא השכם והערב. אנשי ביהכ"נ מראים בגאוה עתיקות עשויות זהב וכסף, מתנות לרמ"א מאוהביו וגם מתנות לבית הכנסת מתקופות אחרונות.

המזכרת הכי מפוארת: ברכנו על התורה באותו מקום שברך הוא, ראש הפוסקים. גם פה כבדו את האורחים בכל אותות הכבוד, ושוב עלה ברעיוני מה שהרהרתי כבר בערב: וכי גם אנו במערב מכבדים כך את הבאים אלינו ממזרח?

יושב ראש האגודה בקראקא, רבי בערל פרנקל היקר, הזמין אותנו לקדוש. חסידים של אדמורי"ם שונים הסבו בבית הזה הפתוח לרוחה, וכן נמצאו בו טפוסים מיוחדים כמו „ר' שלמה ארץ־ישראל ייד", שמדבר רק עברית ע"פ המלון שהוא עצמו חבר. אחת מן המצאותיו להעשיר את השפה: אם הוא קונה דגים לכבוד השבת „דגים חיים", אז הוא דורש: „דגים היף־הו"; והמוכר יודע מה חפצו.

את הסעודה השלישית סעדנו אצל רבי יצחק בוימינגר, סגן ראש הקהלה, בביתו מלא פאר ויופי, — הקבה מחתה נגד שבת זו עם שנוי וסתה, עם המון מאכליה ומשקאותיה, אך הנפש צהלה. הזמירות והנגונים, חדוות החסידות ועצבותה גם יחד, האנשים בהמוניהם, הכל השפיע עלי מאד, ובצאת השבת יצאה הנשמה היתרה — וי אבדה נפש.

שבת זו, השבת הראשונה במזרח, עשתה עלי רושם עמוק. מלבד כל מה שזכיתי לראות, הייתי כל השבת בצוותא עם הרב ד"ר כהן, וכן למדתי מקרוב את האיש המורם הזה, אשר הנוער במערב — ולדאבוננו גם הנוער שלנו — רואה אותו רק כמו שבקורת הציונים מציירתו או — וזה עוד יותר מסולף — כמו שהלצנות של גרונימן מתארתו.

בבית יעקב.

אצלנו במערב אם אשה משכבת האמידים, שבביתה היא מעסיקה עוזרת וגם מבשלת, דואגת מעט לטובת האחרים, הרי משבחים כולם את לבה הטוב, את שאיפתה הסוציאלית. עכשיו, אחרי שראיתי את שרה שנירר ואת מעשיה, אני יודע, מה הם מעשיה וכחותיה של אשה יהודית, שהיא כולה אשה וכולה יהודית.

התורה מספרת לנו: „ויהי בימים ההם ויגדל משה ויצא אל אחיו וירא בסבלותם, וירא איש מצרי מכה איש עברי מאחיו. ויפן כה וכה וירא כי אין איש ויך את המצרי." כשיכתבו בימים הבאים את תולדות ימי אשה זו, כשיתארו את פעולתה הכבירה, יתחילו כעין זה.

היא היתה הראשונה שהכירה וראתה את הדבר, שהיום יודע כל אחד ואחד בפולניה, ושנתן בירנבוים נתן לו ביטוי בדברים נלהבים בישיבת המועצה המרכזית: בת ישראל תאבד ותתנכר לגמרי ח"ו, תדחה את מוסר האב ותטש תורת האם, מפני שאין איש דואג עבורה. שרה שנירר היתה היחידה שהכירה את המצב; ותפן כה וכה ותרא כי אין איש ותך את המצרי, את רוח הנכר והטומאה — את המצרי בלב בת עמי בפולניה.

היא היתה פליטה בוינה בימי המלחמה. שם קראה בספרי הירש ולעמן, שהלהיבו אותה, והחליטה אחרי שובה לארץ מולדתה, ליסד שם בתי „בית יעקב", מקומות עבור הבת היהודית, להלהיבה עבור תורה ומצות, לחנכה ברוח האמהות, להדריכה בדרך הטוב והישר.

היא התחילה את העבודה בלי שום סיוע כספי ומוסרי כלשהו מצד אחרים. היא ידעה לעורר חוג של פעילות צעירות, שהדריכתן בחדרה הצנוע בקראקא ושלחה אותן לעשרים־וחמשה עד שלושים מקומות בפולניה, לנטוע שם בלבות הצעירות את אמונת האומן. אנו ממערב דורשים את הברייתא בפרק ששי של אבות: כך היא דרכה של תורה: פת במלח תאכל ומים במשורה תשתה ועל הארץ תישן וכו' אם את ה עושה כן וכו'. אך היא עם עוזרותיה קימו הברייתא פשוטה כמשמעה. ולכן הצליחה כל כך בלי לדעת מראש את עיקרי החנוך ושטות ההדרכה. הלכה בדרכה בתמימותה השלמה ובשאיפתה הטהורה ומצאה מאה שערים: כך היא דרכה של תורה. לא היה לה ספר למודים. כל מה שלימדה לקחה מספרי הירש וכדומה, עוזרותיה מעתיקות „תורותיה", הכל הוא כל כך פרימיטיבי, ואעפ"כ הצליחה. הארון נושא את נושאיו, „תומת ישרים תנחם... צדקת תמים תישר דרכו".

בקראקא, אשר שם נמצאו לשרה שנירר אחרי כך אנשים שהבינו את התפקיד הגדול של בית יעקב, ועמדו ועומדים על ידה, צרפו לבית יעקב עצמו, אשר שם לומדות רק למודי קודש, גם בית מלאכה לתופרות ולכבעניות: תורה עם דרך ארץ!

אנו במערב בדאגתנו על בנותינו שיתגדלו בסביבה כשרה, אנו שחושבים על דרכי בנותינו לכל פרטיהן ופרטי פרטיהן, אנו איננו מבינים את גדולת מעשי אשה זו. אך מי שהשתתף בישיבות המועצה המרכזית ונודע לו, שחנוך הבנות הוא ה בעיה של אחינו במזרח, הוא כורע ברך

לפני אשה זו, האשה הגדולה והדגולה. חיובנו הוא, החיוב הגדול ביותר של נשי המערב, לעמוד לימין אחותן זו, לסמכה ולתמכה, „לאדרה להדרה לסדרה לחזק ידיה ולאמץ זרועותיה" !

בבית החיים הישן.

אחרי שתארתי בדברים מעטים את מעשה שרה שנירר, את העבודה לטובת העתיד, אזכר עתה את המקום אשר בו טמון העבר הגדול שלנו, את בית העולם הישן בקראקא. אם יש בית הקברות הראוי לשם בית החיים, הרי זהו המקום ראוי לשם זה, כי בו טמונים גדולי גדולינו. מתוך הצדיקים והקדושים הטמונים פה, אזכיר את השמות של הב"ח (רבי יואל סירקיס) הט"ז (רבינו דוד הלוי) תוספות יום טוב (רבי יום־טוב ליפמן הללר) הרמ"א (רבי משה איסרלס) מגלה עמוקות (רבי נתן שפירא) מגיני שלמה (רבי יהושע חריף).

עמדתי לפני קבריהם ושמעתי קולה של התורה הבוקע מתוכם, קול העולם הנצחי. „צדיקים במיתתן נקראו חיים", ולכן חיים הם עוד כל גבורי רוח הקדש האלה: הרמ"א. קובע את אורח חיינו, התוספות י"ט מלווה את למודנו במשנה, הב"ח והט"ז עומדים עלינו כשנרד לעומקו של הדין. בית הקברות הזה — אין זה כי אם בית החיים, בית עולם. במקום המצומצם הזה גנוז האוצר הגדול של עמנו, ותמיד ותמיד חזרתי אל המקום הזה, כמעט אחרי כל תפלה ותפלה. פה שוכבים גדולינו עד שיתקע בשופר הגדול, עד ביאת הגואל ויום התחיה במהרה בימינו.

כמה אגדות קשורות במקום מקודש זה. פה הוא הקבר של ה„איש הנעלם" שנקבר אצל בעל „מגלה עמוקות". וחרות על המצבה: ולא ידע איש את שמו עד היום הזה. והמעשה שהי' הוא: בא איש לגבאי של החברא הקדישא ושאלו על המחיר של הקבר ע"י קברו של בעל „מגלה עמוקות". הסכום הענקי, שהלה דרש, שלם מיד תמורת קבלה מיד הגבאי. אחרי שלשה ימים נקרא הגבאי של הח"ק למלון בקראקא, אשר שם מת איש מחוץ לקראקא. הגבאי הכיר מיד את האיש שמכר לו את הקבר ובניירותיו נמצאה גם הקבלה על דמי הקבר. ואעפ"כ סרבו לקבור את האיש הזר הזה אצל רבי נתן הגדול, וקברוהו בקבר אחר. אך למחרתו מצאו את הקבר הזה ריק ואת הנקבר מצאו בקבר חדש אצל קברו של רבי נתן !

גם על בית הקברות ממול לבית הכנסת של הרמ"א מסופרת אגדה: שמו הוא בפי העם ה„חתנה—קברות". מספרים שפעם היתה חתונה ממול בית הכנסת של הרמ"א, ביום ערב שבת קדש. כאשר הרמ"א בא לבית הכנסת

שלח את שמשו בדרשו להפסיק במוסיקה מפני שיום השבת ממשמש ובא. לא שמעו לקולו. כאשר הרמ"א יצא מבית הכנסת שלח את שמשו שנית להפסיק מ י ד, ואם לא — יבוא עליהם ח"ו אסון נורא. גם הפעם הזאת הזהיר לשוא, ואחרי זמן קצר נפל כל הבית וקבר תחתיו את החתן, הכלה וכל חבורת החתונה. איני יודע, אם אגדה זו נכונה, אך זה ידוע: בכל המזרח עורכים חתונות בעש"ק, אך בקראקא נמנעים מזה מאז — מתקופת הרמ"א.

גם בבית החיים החדש הייתי והתפללתי שם על קברם של הרבנים הגאונים רבי שמעון סופר וחתנו וממלא מקומו רבי עקיבא קורניצר; בנו של האחרון, הרה"ג רבי יוסף נחמיה קורניצר נבחר לפני זמן קצר לשבת על הכסא, שעליו ישבו האב והסבא; ועל קברו של הראש בית דין המפואר, רבי יוסף ענגל, שה„יארצייט" הראשון שלו היה זה לא כבר. גם בבית עולם זה נמצאים קבריהם של כמה גדולי ישראל, שזכרונם מאיר ומחיה את ההוה הדל.

הרבה היה לי לספר עוד על קראקא, על מקומות יקרים, מוסדות מצוינים ואנשים מיוחדים. היה לי לספר באריכות על „ר' בערישל הבעל תשובה", והספור היה דומה לאגדה, לולא העידה כל קראקא על דרכו בקדש, הרמה והנעלה. או על „רבי אבעלי זישה", המתפלל הנורא, המכין את עצמו שעה אחרי שעה לפני כל תפלה, ושכל גופו רועד כל פעם שהוא מוציא את השם המבורך, או על הנוער בקראקא, הנוער האגודתי, בכח למודו ובמסירותו החסידית, או מישיבות ה„מועצה המרכזית" עם אישיה המורמים, עם וכוחיה העשירים; מן ההחלטות שהחליטה, ומן התקוות שאנו תולים בהתגשמות ההחלטות. מקראקא האגודתית בכלל, שראינוה בכל מרצה, בכל עשרה ובכל יפיה. מן הכנסת האורחים הקראקאית הנודעת למופת. ומעוד כמה וכמה דברים.

אך אני מפסיק, כי אם אמשיך, אין קץ לדבר.

הימים בקראקא היו לנו, לאורחים ממערב, מתנה טובה מבית גנזי עמנו. הם היו לנו להתעוררות ולהכשרה לימים הקדושים, שנלך עתה בס"ד לקראתם.

(מ„מסעותי" „איזראעליט" אלול תרפ"ד)

...וינה היא העיר המערבית עם נטיות „מזרחיות" — הוינה „שלנו" — קראקא היא העיר המזרחית עם נטיות „מערביות". פה מנשבת „רוח המערבית" מעט, רוח המערב הקרוב, ואעפ"כ — וזו תפארתה של קראקא

— נשארו חוגינו „מזרחיים" לגמרי. קראקא נשארה העיר החסידה והאדוקה ביותר.

לפני שנים אחדות, לרגלי ישיבת ה„מועצה המרכזית", הייתי פה וספרתי ב„איזראעליט" על המון הזכרונות ההיסטוריים, על בתי־כנסת ועל בתי מדרשים ועל בתי החיים. ומה שהדגשתי אז, אני מדגיש עוד הפעם: גדולי קראקא אינם טמונים בקבריהם, אלא הם ח י י ם בלב יושבי העיר. עתה הייתי בקראקא שני ימים אחרי ל"ג בעומר, יום ה„יארצייט" של הרמ"א: ראיתי על קברו מאות ומאות של פתגמות („קויטלעך"), בקשות ופדיונות, שהניחו שם ההמונים, שיודעים שהרמ"א חי עוד בתוכם, והוא רבם, מנהיגם ומליצם. ועל כסא הרבנות של הרמ"א יושב עתה נינו של ה„חתם סופר", והוא שומר וגם מגדל את אוצר הקדש, האוצר מימי קדם.

מטרת בקורנו עתה היה לחזק „בית החיים" אחר: בנין הסמינריון של בית יעקב. ידידינו חברינו בקראקא קנו מגרש גדול, אחרי ש„מרכז בית יעקב בוינה" הקציב הסכום לקנותו.

לפני כשלוש שנים ספרתי, שבית יעקב הוא ה ת ק ו ה של היהדות החרדית בפולניה, הדואגת עבור בנותיה, היום בית יעקב הוא מ צ י א ו ת. אז היה בית יעקב התחלה קטנה, כיום הוא מוסד גדול. אז עמדה שרה שנירר ב ר א ש י ת דרכה, היום כבר התקדמה בה. אז נאם נתן בירנבוים את נאומו הגדול להצלת הבת, היום כבר עסוקים הטובים שבנו במעשה הצלה זה. חברי מרכז בית יעקב הפולני, בנשיאותו של רבי אהרן לוין, הרב מריישא ויו"ר של ה„מועצה המרכזית", הם האישים הידועים ביותר באגודה הפולנית; ד"ר דייטשלנדר ועוזריו בונים את החנוך ומפקחים עליו. בסמינריון לומדות המורות העתידות; והמורות שהן כבר בתפקידן משתלמות בקורסים מיוחדים.

מ א ה בתי ספר ועשרת אלפים תלמידות בפולניה.

א ז הודינו ל ש ר ה ש נ י ר ר על כונתה הרצויה, היום אנו מודים לה על המעשה הרצוי.

הסמינריון בקראקא, אחרי בנינו, על אולמיו הגבוהים, מלאי אור ואויר, יעיד על כחה של האורטודוקסיה העולמית ועל רצונה החזק, להיות העוזרת והסומכת של האחות בצרה.

אנו מקוים לתנועה חדשה של ביל"ו: בית יעקב לכו ונלכה — באור ה', תנועה חלוצית על האדמה הקדושה של חנוך הבנות!

(מ„מסעותי" „אזיראעליט" תמוז תרפ"ז)

כמה פעמים הייתי בקראקא ופעמים מספר כבר תארתי, איך העיר

בנעימותה מושכת את המבקר מדי פעם בפעם: בקורי הנוכחי גרם לי שמחה אגודתית מיוחדת.

הנהלת בית יעקב הזמינה אותי, לחנך את אולם הלמודים בבנין החדש של הסמינריון בהרצאה.

עוד לא נגמר הבנין כולו, עוד חסרים בו הרהוט וההסקה המרכזית, טרם נלמדים בו השיעורים הקבועים, טרם נמצאות בו התלמידות, ברם מי שיודע את עמל הדרך ואת המכשולים בלי מספר, הוא מברך מעומק לבו: ברוך ה', שהנחנו עד כה.

ואחרי שבאתי מן הבוקובינה, אשר שם כל עיר וכל כפר דורשות בתי הספר של בית יעקב (רק בגורה־הומורה לבדה המקום היחיד בכל בוקובינה יש ב"י בהנהלת מורה צעירה מפרנקפורט, נכדה של ש. ר. הירש) הייתי שליח נאמן למשלחי שם, ו„הדרשה" נעשתה ל„דרישה". כל טכס החנוך היה בזה, שהתפללנו מעריב בצבור, התפלה הראשונה בבנין הסמינריון, ואני זכיתי להגיד שם קדיש אחרי אבי מורי הכ"מ.

מנהיגינו הגדולים שיסדו בקטוביץ את האגודה ופה בקראקא את הסניף המקומי הראשון שלה, הכריזו בהתלהבות: למען הנוער שלנו אנו מיסדים את האגודה. פה בקראקא אנו רואים את פרי עמלם, והנוער מודה להם באהבה ובאמונים: לא יגעתם לריק. יחד עמכם נלך, בנערינו ובזקנינו, בבנינו ובנותינו — כי ח ג ל ה' — ל נ ו!

(מ„מסעותי" „איזראעליט" שבט תרצ"א)

בגליציה המזרחית

מוינה, אשר קויתי למצוא שם מנוחה ומצאתי מלאכה, נסעתי ללבוב (למברג), להשתתף בועידה הארצית של אג"י בגליציה המזרחית ביום כ"ט טבת ובר"ח שבט.

לא אספר על פרטי הועידה, כי אני מניח שהעתונות כבר כתבו על מהלך העניינים, ברצוני רק להדגיש את הרושם הגדול, שאסיפה זו עשתה אף על אלו, שבאו אליה בתקוות קלושות, אלו — בעלי היאוש, שכבר התיעפו בעבודה האגודתית המתשת את הכח. כי הרבה שמענו מראש על מחלוקות, מלחמות ומשברים במחנה חברינו שם, וכן הפתענו הפתעות נעימות, כאשר באנו ראינו ושמענו.

התמונה החיצונה: אסיפה גדולה מאד, אסיפה מפוארה באולם הישיבות הגדול של קהלת לבוב, שלוש מאות וחמישים צירים מ כ ל ערי ועירות גליציה המזרחית, ובתוכם מאה וששים פרנסים אגודתיים, ומהם ראשי הקהל וסגני ראשי הקהל של הקהלות הגדולות ביותר של המדינה. הארגון והסדר למופת; נאומים מצוינים ע"י אנשים מוכשרים ביותר על השאלות של האורטודוקסיה העולמית בכלל ושל החרדים בגליציה בפרט. אחדים מן הנואמים: הרב מריישא, יו"ר ה„מועצה המרכזית" שלנו, רבי אהרן לוין; יעקב ויטלס — לבוב; מינצברג — לאדז; אלכסנדר זישה פרידמן — ורשא; הרב יוסף לאו — קולומיה; ד"ר בנציון פסלר — קולומיה; והרב הירשהורן, המארגן העיקרי של האגודה במזרח-גליציה. הנאומים לא היו נאומים הפגנתיים כלפי חוץ, כל נאום ונאום היה דבר בעתו, היוצא מן הלב והנכנס ללב. כל הרצאה היתה רק כעין הפתיחה לוכוח, שהיה רציני וער מאד, ושימש כבסיס לעבודת הועדות, שארכה עשרים וארבע שעות בלי שום הפסקה.

והנה, פתאום עמד על הדוכן אחד ממנהיגינו המערביים, מן הידועים והמסורים ביותר, הרב ד"ר לונשטיין מציריך, לעורר את הלבבות, לחזק במלחמתם לטובת האגודה, ולבאר את הסכנות עבור היהדות החרדית ע"י התקון בלוח, שחוגים מסוימים מתכונים להכניס, וכל הקהל הגדול האזין לנאומו המזהיר.

„כאב הראש" של העסקנים שבאו בשנים — היה לי למחיה ועדוד

— הנוער בפעילותו הגדולה, שלא נרתע משום קשיים ושאף רק קדימה: „אין לך נאה במלחמה אלא בחור".

כמה חלוקי דעות היו שם, גם מתיחות וקצת התרגזות. מושב ההנהלה בלבוב והנהלת הקרנות — קרן התורה וקרן ישוב ארץ ישראל — מקולומיה, היו הסבות לכמה נגודים. אך הועידה מצאה את הדרך לשלום, ויש לקוות שהעבודה בעתיד תעשה בלי שום סכסוכים.

התוכחו הרבה על היחס של „בעלז", שמענו שיחס זה הוטב מאד בזמן האחרון, כמה חסידי בעלז היו נוכחים ופעילים, חסידים שלמים ואגודאים נלהבים; דעתם היא, שאם אגודת ישראל תלך בדרכה בשקט ובלי רעש, אם היא תיסד בתי ספר של ב"י בכל אתר ואתר, אז יתקיימו בה דברי התנא הקדש: מעשיך יקרבוך.

ואם נצליח למצוא את האיש, שיקדיש את כל עתותיו לארגון האגודה במדינה זו — והבטחות כספיות כבר ניתנו במשך הועידה להגשמת הענין הזה — אז יש לקוות, שהאגודה תחיה פה בס"ד חיים עשירים ומבורכים.

בראש ההנהלה הארצית החדשה עומד העסקן הותיק שלנו כה"ר יעקב ויטלס, ועל צדו יעמדו אנשים ידועים אנשי שם, מסלתה ומשמנה של לבוב ושל כל המדינה; וכן יעמדו נציגי הנוער, החרוצים והחלוצים, מוכנים לשרת בקודש.

ברם צריכים אנו להודות שהשעה היא מ א ו ח ר ת. התפתחות האגודה בגליציה ובבוקובינה היא צורך השעה. כי המדינה כולה היא מאז מבצר ה„משכילים". רק ע"י האגודה יכולים להציל את הנוער, ורק על ידיה אפשר לחנכו לתורה ולתעודה. המטרה אינה האגודה למען האגודה, המטרה היא — האגודה כיסוד לחזוק ולבנין היהדות החרדית. פה ההשכלה והבגידה הן היינו הך; פה הרי הרופא החרדי, והעורך־הדין החרדי הנם יוצאים מן הכלל. פה תמצא האגודה את תפקידה ההיסטורי עוד יותר משמצאתו במערב. באשכנז או בהולנד יכול היהודי להיות חבר ה„מזרחי", וזה אינו משפיע כלל על חרדיותו למעשה — ואפילו להלכה. אבל במדינה זו: האדמו"ר מבוין שליט"א — אגודאי בלי תנאי והסתייגות — אמר לי בשיחה ארוכה: „פה מתחבר ל„מזרחי" אותו צעיר, שמתבייש בפני האב או הסבא ללכת ישר לציונים או לחפשים. היחיד פה יכול לחיות בצל בית המדרש או בחסותו של האדמו"ר שלו, ברם עבור המון העם יש רק ברירה אחת: או הדרך לתוך שורות האגודה או ח"ו הדרך הרחוקה, הרחוקה מדרכי אבותיו".

ואם אצלנו באשכנז ישנם רבים שעומדים מן הצד, „ברוגז", מ„ימין" או מן ה„שמאל", עצתי להם היא, שיבואו הנה, פה יכירו, שהאגודה היא

יותר מעקרון רוחני מופשט — הגם שגם זה הוא נחוץ מאד — פה הרי היא חוט השדרה של האורטודוקסיה, פה הרי היא בלי כל הפרזה עץ החיים.

תוצאת הועידה בלבוב היתה כפולה: החרדים פה הכירו שהם כח גדול וחשוב, והם יביאו הכרה זו מכח אל הפועל: ההמון ומנהיגיו יטעו אילן שיוצא בס"ד פירות טובים לכולם. יעשו המעשה המבורך או במסגרת האגודה עצמה או במסגרת „חבר הפרנסים האורטודוקסיים האגודתיים", שנוסד במשך הועידה.

(מ„מסעותי" „איזראעליט" שבט תרצ"א)

בבוקובינה

א) ועידת הצעירים בצ׳רנוביץ

הימים בלבוב והימים שאחריהם בקולומיה, ששם בקרתי את ידידי, חדשים וגם ישנים, היו פחות או יותר „יום טוב אגודתי", אך השבוע בבוקובינה היה יום עבודה שלם של שמנה ימים של דבור, וכוח, בקורים בלי הפסק, קיימתי את ה„כבד את ה׳ מהונך, א״ת מהונך אלא מגרונך" במלואו, לבסוף הייתי צרוד לגמרי. „סחטנו אותך כלימון", אמר לי היו״ר של הצעירים, כה״ר לייב מינסטר, בעל המרץ, בישיבת הנעילה. והוא הוסיף: „תמסור נא להנהלת האגודה, שהיא אשמה, היא לבדה, כי ברומניה יש ישוב של מיליון יהודים, רובם מהם אנשים חרדים בלע״ה, ולמרות כל בקשותינו ודרישותינו הזניחה אותנו עד היום". הצדק אתו, ואני הבטחתי לו, שהאגודה תמלא בעתיד את מה שהחסירה, ותקותי שהאחראים יקיימו את הבטחתי זו, בעזרת ה׳.

יודעי דבר, הן בבוקובינה והן בצ׳רנוביץ עצמה, הזהירו אותי, לא להעיז ולדבר גם בצ׳רנוביץ על האגודה כארגון מדיני. אך אני כן עשיתי זאת למרות כל האזהרות, כי לדעתי חרפה היא, להעלים מטרותינו, רק כדי שהאחרים יניחו לנו. ואיני מתחרט על שהלכתי את דרכי בלי פחד: הוכוח גלוי הלב עם ה„אחרים" ועם נוהג עתונם, להלשין במשך כל השנים על האגודה, על מנהיגיה ומטרותיה, לא לבד שלא הזיק לנו אלא גם נשא פרי להועיל. יחד עם הרב ברוך הגר, בנו הצעיר של האדמו״ר מויזניץ, נאמתי באסיפת עם, וכולם באו, המונים המונים ויקירי העיר, ראש הקהל, נציג העיריה והמדינאי הידוע ד״ר שטרוכר. בכל כח קראת באזני „ידידינו", שאיננו כפי לשונם „הטהור" מוסרים, מחבלים או בוגדים: „אנו מציגים את עם ה׳, העם הנאמן לו יתברך ולתורתו, מנהיגינו המוסרים מוסרים נפשם על קדושת השם". והדברים האלה מצאו הד חזק אצל הנאספים, אצל הרוב הגדול מהם.

איני יודע, אם יש לסמוך על הדברים הלבביים שנאמרו ע״י הדוברים השונים בדברי ברכה אחרי הנאומים: הדרישה של ד״ר שטרוכר, ש כ ו ל ם יכנסו לתוך האגודה, ההבטחה של ראש הקהל ד״ר גוטהרץ, שיתמוך בנו בכל כחו אם ניסד בית ספר של ב״י בצ׳רנוביץ, חושבני שהדברים נאמרו

כתוצאה ממצב רוח ספונטני. אך נהיה בעלי אופטימיות, ולכל הפחות ישאו מהיום והלאה כל האגודאים בצ'רנוביץ את דגל האגודה קוממיות ובגאוה. תקותי, שגם ידידנו הרב הגדול מצ'רנוביץ רבי בנציון כ"ץ ישוב לאהבתו הראשונה ויקדיש את כחו הגדול לאגודה, כמו שעשה זאת בימיו המבורכים בוינה, רק אז יהיה המנהיג הנלהב והמלהיב של הנוער היקר, שהוא כל כך מסור לתפקידינו ולתקוותינו.

אשריכם, אישים רמים ויקרים, שגם בזמן הקשה עמדתם איתנים וחזקים, אתם ששמרתם משך כל הזמנים את משמרת הקדש, אתם ששמרתם את השמן החתום בחותמו של כהננו הגדול. אשריכם החוט המשלש היקר והעדין: רבי אליעזר הגר, רבה של ויזניץ, רבי יוסף נפתלי שטרן בסירט, ורבי יצחק זוננשין בצ'רנוביץ. אתם נטעתם, אתם שמרתם את הנטיעה, ועכשו תראו בס"ד את פרי עבודתכם המסורה.

המטרה המיוחדת של בקורי היתה ועידת הנוער האגודתי. בקצור: ידידינו הצעירים עשו את שלהם בשלמות. כל שאלות הנוער נדונו מתוך כובד ראש; הנוער הישיבתי, היחס בין חבר לחבר, ענינים ארגוניים ומדיניים במדה שהם נוגעים בנוער, גם — לרבות — הדאגה עבור חנוך הבנות, שמחתי מאד לשבת יחד עם האחים האלה, הנאמנים כל כך לאגודה. להם הרי הדאגה עבור הפרחים, היא לא „בעיה" אלא „תפקיד".

צ'רנוביץ נבחרה למקום ההנהלה; משם יצאו השליחים לכל הגליל.

רקודים וזמירות היו הסיום היפה של ועידה נעימה זו עם שחר. אז הלך איש ואיש אל מקומו ואל עבודתו העתידה בבטחון, כשהימנון שלנו הוא שוה בפה ובלב: עוצו עצה ותופר... כי עמנו א־ל.

ב) בויזניץ ובסירט

לפני „ימי הקרב" בצ'רנוביץ בקרתי בויזניץ, אחריהם בסירט.

ויזניץ היא עיר הבירה לחוגים רחבים; לפני המלחמה היתה המושב של האדמו"ר מויזניץ, שעכשיו אוה את גרוס־וורדיין למושב לו. האדמו"ר מויזניץ הוא אחד ממנהיגינו הגדולים, שעמד בראש האגודה מימיה הראשונים, ואחריו, הצדיק בתומו, הולכים בניו, כולם רבנים גדולים ומנהיגים אגודתיים מסורים.

בחלקה הגדול נחרבה ויזניץ בימי המלחמה, גם החצר של האדמו"ר, ארמון נהדר, וגם בית מדרשו של האדמו"ר, בנין מפואר, נחרבנו במלחמה, ורק בדוחק הוקמו מחדש. אך גם מי שרואה אותם היום, יכול לשער את תפארתם וצביונם כשעמדו על תלם.

ואף גם זאת: ויזניץ בחרבנה מראה את כח החיים הנצחיים, שחי בעיר ובמנהיגה הגדול רבי אליעזר הגר. ויזניץ — 90 אחוזים מיושביה הם יהודים — חיה על התיירים, רואה פני המלך, האדמו"ר הגדול, המספקים את צרכי ה„חצר" הגדול.

מקור זה של פרנסה, פרנסה ברוח, נסתם, קשה הוא עול הפרנסה על יושבי המקום. ובתוך דאגות אלה, בתוך חרבונות אלה, בתוך הקהלה השרופה והבזוזה והדלה, בתוך כל אלה הקים רבי אליעזר הגר את ישיבתו הגדולה והקדושה „ישיבת בית ישראל דמשק אליעזר", פה העמיד פנימיה לתלמידיו, בניו, פנימיה שהיא מהודרת גם לפי מושגים מערביים, פה סדר „מענסה" בבית התבשיל הגדול של ה„חצר", שם בשלו מקודם למאות האורחים שבאו מדי שבת בשבתו.

פה לומדים בחורי החמד מבוקובינה, מפה יוצא רוח החיים של יהדות, ושל אהבת המקום, תורתו ובריותיו. ואם אתה מוצא בכל בוקובינה, בכרכים ובכפרים, יהודים נאמנים, בעלי מסירות נפש, אז היה בטוח, האנשים האלה, האגודאים האלה הם רוח מרוחו של „ויזניץ", רוח מרוחו של רבי אליעזר הגר רבם ומנהיגם.

מתי מספר של נוער לוחמים בגבורת הארי עבור מטרות האגודה, לוחמים, לוקחים נפשות, ועולים למעלה למעלה. וכל זאת היא בזכותו של רבי אליעזר הגר, אשר הוא בענותנותו הרבה מדבר רק מ„כח האב", שברכתו הבטיחה את ההצלחה, את הנצחון.

יתכן שבטחוני בצ'רנוביץ הי' כל כך גדול, מ פ נ י שבאתי מויזניץ וראיתי שם את הפעולות של „כח גברא".

קשים היו הימים בצ'רנוביץ, אך שכחתי את כל העמל ואת כל היגיעה, כאשר באתי ביום השלישי ל ס י ר ט כאורחו של רבי שלמה אלכסנדרי שרייבר, וחתנו היקר רבי יוסף נפתלי שטרן. כי שם ראיתי את האוצר הגדול לא רק של המשפחה העדינה הזו, אלא של עמנו כולו: את כתבי היד של בעל ה„חתם סופר", אלו שכבר יצאו לאור, ואלו שהם עוד בכתובים. העולם חי ממה שפעל לטובתו הענק הרוחני הזה, מרן ה„חתם סופר". פה בסירט אנו מוצאים עושר בלי מצרים זה בביתו של נכד המחבר. וחתן נכד גדול זה, הרב שטרן, העשיר לפני שנים אחדות את עולמנו ע"י הוצאת „דרשות הח"ס". אך רוב הדברים מצפים לגאולתם ע"י הדפוס. פה נמצאים חדושי ה„חתם סופר", כתובים ביד קדשו, מימי נעוריו עד סמוך לעליתו. פה הוא הסדור, שמתוכו התפלל החתם סופר, כתוב ע"י תלמידי האר"י הקדש ובשולי העמודים הערות הח"ס; פה בליתי שעות בקסמו של עבר, שהוא ההוה הנצחי ואצטט רק דבר אחד שראיתי בפרוש הח"ס על

התורה, אשר גם הוא עוד בכתובים: מותר לו לאדם לשאף לטובתו, לטובת משפחתו, וללחום להשיג את מטרותיו, אך הכל מותר לו רק עד גבול מסוים, הכל מותר לו כל עוד שאינו נוגע ע"י זה את טובתו ואת שלומו של הזולת, את שלום העולם: השם גבולך — שלום.

כעת עסוק רבי יוסף נפתלי שטרן להוציא את דרשות וחדושי מכתב סופר של זקנו, אבי חותנו, רבי שמעון סופר, הגאב"ד קראקא. כל החומר הוא כבר מסודר, חמשה גליונות כבר נדפסו.

כך ישאר חרות על לבי היום הנהדר הזה בסירט. וברצון טוב נטלתי עלי הטרחות של נסיעה במחלקים, שעה אחרי שעה בלילה תוך יער ודרך שדות, (נסיעה כזו היא בדמיון יותר נעימה מאשר במציאות) כדי להשיג עוד בלילה ההוא את התחנה, לנסוע משם חמש־עשרה שעות רצופות דרך כל גליציה עד קראקא, התחנה הסופית של נסיעתי זו לאחינו שבמזרח.

(מ„מסעותי" „איזראעליט" שבט תרצ"א)

(תרגמתי את הכתוב למעלה היום, יום ב' שבט תשי"ג; לפני שלש שבעות הוצא החלק הראשון של החבור „מכתב סופר" לאור פה ירושת"ו ע"י הרה"ג רבי יוסף נפתלי שטרן הנ"ל אחרי כל התלאה שמצאתו בדרכו במשך הזמנים מאז ועד עתה; ברוך השם, ששמר חסדו לחסידו היקר והמורם הזה).

אישים

רבי ישראל מאיר הכהן, בעל „חפץ חיים"

(נפטר ביום כ"ד אלול תרצ"ג)

היהדות החרדית רואה בגדוליה את התגשמות משאות הנפש, הנושאות אותה, את התגשמות המטרות, שלהן היא שואפת. בבעל „חפץ חיים" ראינו ורואים אנו עוד היום: וצדיק יסוד עולם.

נהוג, כשרוצים לתאר אדם, לתאר את תוכן חייו, את פעולתו, את השפעתו, את מדותיו — מראים על מדה או תכונה מיוחדת, שהיו בו, וממנה למדים על כל אישיותו, וכל מעשיו. יוצא מכלל זה בעל „חפץ חיים", שגישה זו לגביו ללא צורך היא. כי הוא היה כל כך קשור באלוקיו ובתורתו, כל ימיו היו כלולים כל כך בעבודת השם, כל מעשיו היו שלשלת של עבודה בתוך עם השם, עד שהיה כולו תמים, כולו שלם. ובכן, אם אומרים: הוא היה הגאון האמיתי, אומרים רק חצי־דבר; אם אומרים, שהוא היה זורע צדקות, אומרים רק חצי־דבר, אם אומרים שהיה המנהיג הגדול של עמו, גם זה רק חצי־דבר. אך אם אומרים: ה„חפץ חיים" היה ה„חפץ חיים", אז אומרים את הכל, כי השם הזה כולל את הכל!

מי שזכה להמצא אצל ה„חפץ חיים", לו נעשתה זכיה זו למרכז חייו וחויותיו. ואם שואלים: מדוע? הרי קשה לענות על זה. הסביבה: נקיה, אך מאד פשוטה. הרושם: איש זקן וחלש, הצורה כפופה. הדבור: שקט, רק לפעמים הרים את קולו. והכל בלי שום פאטוס ובלי סגנון מיוחד. תוכן הדברים: לכל הפחות לפום ריהטא לא היו עמוקים יותר מדברי שאר גדולי המזרח, שאר מטיפי המוסר. ומדוע בכל זאת תקפונו הרעדה הקדושה, הזעזוע העמוק, כאשר היינו אצלו, ההרגש של חרטה, הרצון הבוער לעשות תשובה? לפרש כל זה אי אפשר, אך לבי אומר לי: השכינה גולה ממקום למקום, בימי ה„חפץ חיים" אותה בו למושב לה!

ידיעות בלי מספר מעידות, שבעל ה„חפץ חיים" ידע מחשבות, גלה מצפונות וראה עתידות. אני ארשום את הדברים, ששמעתי לפני זמן מה מתלמידו המובהק וידידו הנאמן רבי אלחנן וסרמן:

„היה זה לפני שנים אחדות באסיפת הרבנים הגדולה האחרונה בורשא, אשר בה השתתף ה„חפץ חיים". גדולי גדולינו ישבו בישיבה סודית. רבן חיים עוזר, האדמו"ר מגור, האדמו"ר מבעלז אמרו את דבריהם, ואחר

כך פתח ה„חפץ חיים" ואמר את דברו. הוא התחיל במאמר חז"ל וגלה דעתו לדברי שלשה הנואמים לפניו, הגם שלא שמע — אז כבר היה חרש לגמרי — אף מלה אחת מתוכן נאומיהם. כאשר רבי מאיר שפירא זצ"ל הרגיש את זאת, קפץ ממקומו וקרא בהתלהבות: „גלוי השכינה ראיתי כאן", ואני אמרתי לו, שאנו ידענו מזה כבר מני אז".

צדיקים במיתתם נקראו חיים. מימרא זו הולמת את ה„חפץ חיים".

הרי הוא לנו, כאלו הוא עוד חי, כאלו נשפעים מאותו החדר הפשוט בראדין כל החיים הממלאים את נפשותינו, כאלו עודו מאיר האור הגדול, המגרש את כל הפחד מלבנו ונוטע בנו בטחון ותקוה. אם נלמוד כיום מתוך „החפץ חיים" את דברי המוסר, אם נלמוד מתוך ה„משנה ברורה" את אורחות חיינו, אז נדמה לנו, כאלו עומד על צדנו האיש הקטן הזה, שהיה גדול כל כך, גדול לאין שיעור, כאלו אנו שומעים עוד את קולו שיצא ללבנו אז כאשר זכינו להיות במחיצתו: „לא כל אחד יכול להיות „למדן", ולא כל אחד יכול ללמוד משניות, אך ללמוד ב„חומש'ל", כל אחד יכול וכל אחד מחויב".

תמיד אנו שומעים את התביעה הזו; היא הבשורה הגדולה לכל חיינו, תמיד וביחוד בימינו אנו: נלמד ב„חומש'ל", נחיה ע"פ ה„חומש'ל".

ואם כן אנו שואפים לקדושה, לשלמות ותמימות, ליהדות, ואם כן אנו ממליכים עלינו את ה„מלך חפץ בחיים", אז מדריך אותנו ומברך אותנו רבינו הגדול, רבינו הנצחי ה„חפץ חיים".

(מתוך „תכנית ומעש", דו"ח של ק"ה וב"י לכנסיה הגדולה השלישית תרצ"ז)

רבי מאיר שפירא

(נפטר ביום ז' מרחשון תרצ"ד)

כשמו כן הוא. שמו העיד עליו, על מהותו ועל יקרו. מ א י ר: הוא האיר עיני חכמים בהלכה. ש פ י ר א: הוא היה משופרא דשופרא שלנו.

כ מ א י ר לארץ ולדרים עליה היה, כאחד מן המאורות, המלאים זיו ומפיקים נוגה ושזיום נאה בכל העולם, היפיפה בבני האדם שהוצק חן בשפתותיו. הוא הלך לפנינו וכולנו הלכנו אחריו.

תוכו היה כברו. חכמת אדם תאיר פניו, עיניו היו חלוני נפשו, פעולתו היתה כצורתו שדמתה לתמר. רגלו היה טבול בשמן: נעימות היה כולו, כאשר הלך אל אחיו, כאשר דבר אל אחיו, מנעליו היו ברזל ונחשת: איתן היה כולו, כאשר לחם מלחמת התורה.

„בין המצרים", השבועות מי"ז בתמוז עד ט' באב, הם זמני האבלות, ימי הזכרון לחרבן. אנו ספרנו „שלשה השבועות" פעמיים, מיום כ"ד אלול תרצ"ג עד יום ז' מרחשון תרצ"ד, מיום סלוקו של מרן בעל ה„חפץ חיים" עד יום פטירתו של אלופנו רבי מאיר שפירא.

ה„חפץ חיים" עמד בימינו כסמל העבר הקדוש, הימים שיצאו דברו אלינו מתוך פיו הטהור, רבי מאיר שפירא עמד בימינו כסמל העתיד הרענן, הימים הנכנסים היו בידו. ה„חפץ חיים" היה לנו השלום והשלמות, רבי מאיר שפירא התקוה, המלחמה הנצחון.

קודשא בריך הוא אורייתא וישראל חד הוא! לחזק אחוד זה, לבסס אחידה זו, זאת היתה עבודתו הקדושה של בעל „חפץ חיים" עבור אלקיו ועמו. כן הספיד רבי מאיר שפירא את בעל „חפץ חיים". ע"י חבוריו הקדושים, שהשאיר לנו ושאת תוכנם חיה לפנינו, עשה הכהן הגדול הזה את עבודתו המשולשת.

בספרו „חפץ חיים" הראה ל י ש ר א ל את הדרך אשר ילכו בה ואת הדבור אשר ידברון; בספרו „משנה ברורה" כבש לנו את אורח החיים למעלה, את אורח ה ת ו ר ה; בספרו „ליקוטי הלכה" בירר את חלקי העבודה לפני ה ק ד ו ש ב ר ו ך ה ו א.

במדה שאדם מודד בה מודדין לו. גם אנחנו רואים את דרכו של

רבי מאיר שפירא, את דרכו, דרך הקדש, ואת דרכו בקדש, באור דברי הזוהר הזה.

וכי ידע כבר העולם מגדולתו, כאשר התחילו לדבר בהערצה מן ה"עלוי משאץ"? וכי צפה כבר העולם לאישיותו הגדולה והכבירה, כאשר ראו מעשיו של הרב הצעיר מגליאני, מעשים מלאי אומץ ואהבה? ראו אור גדול, ראו פאר, יופי וכח והתמסרות, אך אותו עצמו לא ראו, המנהיג הדגול, ה"חד בדרא", את "רבי מאיר שפירא שלנו" אותו לא ראו.

אותו ראו, כאשר עמד אחר כך בשרותה של החטיבה המקודשת: הקב"ה תורה וישראל!

הרב מסנוק: עבד היה לעם השם, עבד היה ל י ש ר א ל, כאשר הקים עם חבריו הנאמנים את אגודת ישראל הפולנית, את אגודת ישראל העולמית, הוא היה מבנאיה הגדולים ביותר. הוא היה הבריח התיכון של הכנסיות הגדולות, הראשונה וגם השניה, הוא היה רוח החיה באופניה, הוא הלהיב, הוא חיזק, הוא לקח נפש כל מי ששמע את דברו, שראה את דמות דיוקנו.

הרב מפטריקאו: עבד היה ל ת ו ר ה, כאשר יצר "בדף היומי" את כנוס הרוחני של נדחי ישראל, עבד היה ל ת ו ר ה כאשר התגבר על כל קשי ועל כל התנגדות, ועשה את "מועצת חכמי התורה של אג"י" למציאות.

הרב מלובלין: כ ב ו ד ה מ ק ו ם — כן שמענו ממנו תכופות — רק כבוד המקום חפץ להרבות בתחתונים, כאשר בנה, הוא לבדו ואין איש עמו, את הבנין הענקי של "ישיבת חכמי לובלין". הוא לבדו בנה, הוא לבדו נשא העול, הוא לבדו היה בטוח, כל כונתו היתה לשם שמים, ולכן ידע שיצליח.

מעטות היו שנותיו בכל עיר ועיר של כהונתו, אך כל רבנות ורבנות היתה ל"תקופה בפני עצמה". תקופה של עבודה צבורית שאין דומה לה בימי תולדותינו.

אנו מציירים רק את התמונה ואת המסגרת, כי לו חפצנו לעמוד על פרטים, על מה שהיה לתלמידיו, לחבריו, להמון העם, לדלת העם: "דיו אלו ימי וכל מי כנישותא" אי אפשר לנו לפרט ולרשום, כי הוא היה היחיד, שאף פעם לא דחה את הדבר הקטן ביותר מפני הענין הכי גדול, מסירותו היתה מוקדשת לנער הקטן כמו לגדול שבגדולים.

ממה נאמר וממה נדבר?

מתורתו — אנו קוראים ב"אור המאיר", ובאורו נראה אור, אור חדש, אור גדול.

מדרשותיו — כל דרשה ודרשה היתה תפוחי זהב במשכיות כסף; כל שיחת חולין שלו מלאה טעם וחן וכל מלתא דבדיחותא — מוסר עמוק,

ממדותיו — הוא היה, בלי כל הפרזה, כליל המדות, אף אחת המדות לא חסרה באוצרו הטוב.

מגמלות חסד שלו — רחמיו על כל הברואים היו בלי גבול, וכן היתה נתינת צדקתו: „נתן תתן" היה חלק נשמתו.

ולכן, מה נאמר ומה נדבר. מי שידעו אהב אותו, מי שהכירו הוקיר אותו. בלבו חיתה כל היהדות, וכן חי הוא בלב כל היהדות.

אך ארשם דבר אחד, שהיה לי, לבן מערב־אירופה, הפתעה ועשה עלי רושם גדול.

מובן מאליו, שגם אני אהבתי אותו אהבה עמוקה מיום הראשון שזכיתי לראותו וליהנות מזיוו. אהבתי את שר התורה, את הנואם בחסד עליון, את אישיותו החזקה והנעימה גם יחד, אך בחפזי חשבתי: „המנהיג", המנהיג כפי שטת המערב, הוא זקוק גם ל„תרבות של אירופה" ל„ציביליזציה של אירופה", ועתה ראיתי אותו, ראיתי את האיש הזה, שרצה להיות אך ורק „בן המזרח", שרצה להיות אך ורק „בן־תורה", שביקש לקבל רק מן התורה את צורתו ואת עצובו, הן בנפש והן ברוח: והנה הוא המדינאי הגדול, המנהיג את כל מנהיגי המערב המלומדים, האיש המורם מעם ב כ ל השטחים. ועתה נודע לי: כך היא דרכה של תורה, התורה פותחת כ ל השערים, אם הולכים בה כמו שהוא הלך בה.

פעמיים הייתי עד למשאו ומתנו עם „אבירי הכסף", אשר כל כסות־עינים של המערב היתה ברשותם. פעם בעיר מולדתי רצה הוא לענין אחד מגדולי המסחר לטובת „לובלין". והלה, מתוך יהירות וזלזול, אמר לו „מלמעלה למטה": „אדוני הרב, אם אתה בקי כל כך בהויות העולם כפי שמעידים עליך, חוה לי דעתך על שוק־האבץ הבין־לאומי". והרב השיב לו כל כך כהלכה, עד שהסוחר התבייש ומסר לו סכום גדול מאד לטובת לובלין.

והפעם השניה במשאו ומתנו עם אחד ממנהלי חברת־בטחון גדולה. הלה הזמין את הרב למלון הכי נהדר בקראקא ונסה להשפיע על הרב בכל מעשי תחבולות. אך אחרי רגעים אחדים היה הרב ה„מנצח", הוא הכתיב את החוזה, והצד שכנגד אמר אחר כך לד"ר דייטשלנדר: „הנמצא כזה איש אשר רוח אלקים בו"?

כח תורתו ניצח את כל אחר, ואז הבנתי: „התורה מתשת כחו של אדם". פירושו: נציג התורה, הגדול, מתיש כחו של אדם שאין בו תורה.

אם האבלות על הגאון והצדיק מהר"ם שפירא תוקפת אותנו כל כך, ראוי לרשום מה ששמענו בשם ספדן אחד: יתומים היינו ואין אב; נתיתמנו כי אבי ישראל הלך, אך הוא השאיר לנו ירושה גדולה, וכל דאגתנו תהיה, שלא נהיה יורשים אדישים, יורשים עצלים.

„ישיבת חכמי לובלין" אבדה את רבה, עלינו לטפל, שהרב מלובלין לא יאבד ח"ו את ישיבתו.

אגודת ישראל אבדה את קברניטה, האדם הגדול בענקים, עלינו לדאוג, שהרב מלובלין לא יאבד ח"ו את האגודת ישראל שלו.

וזאת נשים על לבנו: בכל כחנו נשאף ולא נרפה, שהמעשים, אשר הוא חי בעדם ובתוכם, ישארו חיים. נשריש את הרב מלובלין באלפי שרשים בנפשנו, בנפש הכלל כולו ובנפש כל אחד מאתנו.

רבי מאיר חי בתולדות עמנו כאחד מגדולי גדולינו, ואתו חרותה בספר הכבוד של עמנו אשתו: ברוריה. כדי לא להפריע את מנוחת שבתו, העלימה ממנו את כאבה הכי גדול: מיתת שני בניה עד מוצאי שבת. וכאשר השמועה שברתו כמעט, היתה היא המנחמת אותו, מעל לאמהותה עמדו לה — שלום השבת ומנוחת הנפש של בעלה.

אם אנו מתודים עם רבי אחא בר חנינא: „גלוי וידוע לפני מי שאמר והיה העולם שאין בדורו של רבי מאיר כמוהו", שרבי מאיר שפירא היה כחו, נגהו, מקור החיים של דורנו, שהוא היה אבירה של אגודת ישראל, אז עומדת לפני עינינו הרוחניות על צדו הברוריה שלו, אשתו שהלכה עמו את הדרך למעלה, שויתרה על חייה הפרטיים לטובת הכלל, לטובת הישיבה, לטובת כל הגדולות שפעל, אשתו שחיה עמו, פעלה עמו — ומתה עמו.

„ויעש ד' אלקים לאדם ולאשתו כתנות עור וילבישם": בספר תורה של רבי מאיר נמצא כתוב כתנות אור.

מלובשים אור, כך עומדים נגד עינינו לנצח רבי מאיר שפירא ואשתו: חייהם היו אור, מעשיהם יאירו באור.

(מ„פירות מפוזרין" הוצאת „חרמון" פפ"מ תרצ"ז)

האדמו"ר מצ'ורטקוב רבי ישראל פרידמן

(נפטר ביום י"ג כסלו תרצ"ד)

„...הנוי והכח והעושר והכבוד והחכמה הזקנה והשיבה והבנים נאה „לצדיקים" ונאה ל„עולם"... אלו שבע מדות שמנו חכמים לצדיקים כלם נתקיימו ברבי ובבניו" (אבות ו').

לפני עינינו הרוחניות עומדת התמונה כולה עוז והדר של הרבי מצ'ורטקוב, כמו שראינוה באחרונה לפני שנה וחצי, כמו שראינוה בראשונה לפני שלוש עשרה שנה במקום הרחצה באשכנז: הנוי הפנימי, הנוי שהנפש היא מקורו, שמשוך על הפנים ועל כל הצורה, זהו ה נ ו י שעליו כיון רבי שמעון בן יוחי.

ישיבת הפתיחה של הכנסיה הגדולה השניה: שם על הדוכן עומד הרבי מצ'ורטקוב. בקול נמוך מברך הוא את הקהל הגדול, ולפניו על הבימה עומד חסידו הגדול ביותר, רבי מאיר שפירא זצ"ל. רבי מאיר, איש הגבורות, האיש החזק, הוא בולע ממש כל דבור ודבור שיוצא מפי הזקן החלש שלמעלה. והמראה נעשה לסמל, לסמל שליטת הרבי על לבות חסידיו, לסמל הכח שחי בו והפעיל את הגדולות, שעשה למופת חסידו רבי מאיר. זהו ה כ ח, שעליו כיון רבי שמעון בן יוחי.

החצר בצ'ורטקוב היה חצר של שרים, לא חסר דבר מכל התפארת והפאר, שהם הלבוש של האצילים האלה. כשהמלחמה החריבה את צ'ורטקוב, וינה אוה למושב לו. גם פה היה כל הבית הוד והדר, וכשם כן פה, הן בצ'ורטקוב והן בוינה, בתוך כל העושר ובכל הזוהר ישב ה„רבי" בצניעות יתרה. אותו הזהב, שנכנס כאות האהבה והכבוד, יצא כמו שבא; כשליח הצדקה שעשה הרבי. זהו ה ע ו ש ר, שעליו כיון רבי שמעון בן יוחי.

אלפי חסידיו כבדוהו כמלאך ממרומים, כל העולם כולו העריצו כנגיד לעמו; ועצתו אשר יעץ בימים ההם כאשר ישאל איש בדבר האלוקים. ביראה וברתת עמדו לפניו גדולי הרוח של עמנו, וגם הרחוקים והמרוחקים עמדו לפניו בהכנעה, והוא בשפלות הלך לפני אלקיו ורבים השיב מעון והחזירם למוטב ולמטיב יתברך. וכמו שהעולם הרבה לכבדו, כן הרבה הוא להשפיל את עצמו לפני קונו. זהו ה כ ב ו ד, שעליו כיון רבי שמעון בן יוחי.

בחוג גדולי התורה של זמננו עמד הוא כאחד מן הגדולים ביותר.

גדול בדעה ועמוק בחכמה. והוא לא היה מונע הלכה מפי תלמיד ועצה מפי המבקשה: כל דכפין אתא ואכל. לכל אחד ואחד ולכלל, אשר התארגנותו במסגרת אגודת ישראל הוא דרש ובה תמך בכל כחותיו, לכולם נתן עצת תורתו, כולם לקטו את פירות עץ הדעת הזה. זוהי ה ח כ מ ה, שעליה כיון רבי שמעון בן יוחי.

כאשר בא לוינה כבר הגיע לימי הזקנה, כשהלך מאתנו כבר עבר את ימי השיבה. אך למרות הזקנה והשיבה לא ידע עיפות, הוא לא ידע מן מנוחת האיש, ששובת מעט אחרי חיים ארוכים של מעשה והנהגה. כולנו יודעים וכולנו מעידים, שעד ימיו האחרונים השגיח על כל דבר קטן וגדול. מי שבא בשברון הלך בשבר טוב, מי שבא במרירות הלך קוממיות ובזריזות. כמנהיג המנהיגים היה קרוב לכל הנהוגים עד השעה האחרונה. זוהי ה ז ק נ ה, זוהי ה ש י ב ה, שעליהן כיון רבי שמעון בן יוחי.

נאה ל"צדיקים" ונאה ל"עולם". כי כן פעולתו של ה צ ד י ק שהוא עומד ב ע ו ל ם ופועל לטובת ה ע ו ל ם. וכך היתה פעולתו, וכך היתה דרכו של הרבי מצ'ורטקוב בהיותו "עבד נאמן" ל"עולמו", הוא עבד לו בכל הנוי שלו, ובכל כחו, ובכל עושרו, בכל כבודו וחכמתו, עבד לו עוד בימי הזקנה, והיה נאמן לו עוד בימי השיבה — — עד תומו.

כל זה נלקח ממנו, ולכן קשה מאד צערנו: הצדיק אבד לדורו.

(מתוך "תכנית ומעש", דו"ח של ק"ה וב"י לכנסיה הגדולה השלישית תרצ"ז)

רבי בער פרידמן

(נפטר ביום כ"ד אלול תרצ"ו)

שלשים יום עברו מיום הסתלקותו של רבי בער פרידמן. שלשים יום, שבהם נתעוררנו ע"י „הימים הנוראים", שבהם חגגנו את „זמן שמחתנו", שבהם הרגשנו את ההתרוממות של „שמחת התורה". בכל הימים האלה עמד הוא לפנינו, וכבשנו את יצרנו שלא להתאבל, שלא לבכות, כדי לאמת את דרישת החכם מכל אדם: „ביום טובה היה בטוב". אך עתה, כשימי החול באו, ימי העבודה, וכל אחד מאתנו יוצא לפעלו, ומי שהוא מפעילי האגודה, מי שמתחיל מחדש את עבודתו לטובתה, הוא: „וביום רעה ראה"! הוא רואה מחדש לפניו את יום הרעה ונפשו תרע לו: אני מוכרח לעשות את מלאכתי, והוא, היקר ביותר, המסור ביותר, האמיתי ביותר, הוא איננו. גדול האב, גדולה המרירות, כי כולנו, שהכירו את האיש, ומפני שידענוהו כבדנוהו, כולנו יודעים, „כי נלקח ארון האלקים", רבי בער'ניו איננו — ונלקח ממנו מצפונה של אגודת ישראל.

אנו מבכים אותו כמו שבני ישראל בכו את משה, כי כאשר ראה בקרב מחננו הופעות, שהסכינו או רק טשטשו את הרעיון הטהור של אגודת ישראל, אז עמד בפרץ כמשה בחיר ד', והוכיח בדברים חזקים, דברים שיצאו מעומק לבו הטהור, וכן נכנסו ללב.

אנו מבכים אותו כמו שכל בית ישראל בכו את אהרן, כי הוא היה מלא אהבה לכל זולת, כקטן כגדול, כאיש וכאשה. עוד על ערש דויו, עוד מתוך יסוריו הכי גדולים, הוא דאג לקדושת הבית ולטהרת המשפחה.

אנו בוכים אותו כמו שהדור בכה את רבי, שספדוהו בכל הכרכין. כי כמו רבנו הקדוש כן דאג הוא עבור למוד התורה. חנוך הנוער, לו הקדיש רבי בער את כל עתותיו, לחדר מסר את נפשו הטהורה. תמיד זירז את המזורזין, את מנהלי ה„קרן התורה", לחזק, לשפר ולבנות את בתי תלמוד תורה. הוא זרזם להכין לנוער מקצועות, שמבטיחים את היהדות ואת יושר בעליהם. כסולם מוצב ארצה וראשו הגיע השמימה, כן יהיה הנוער, נוער האגודתי.

וכאשר הוא הלך מעמנו, הבן הגדול של האב הגדול, בנו של האדמו"ר

הקדוש מצ'ורטקוב רבי ישראל פרידמן זצ"ל, זכרנו את השעה, שרבנו הקדוש הלך לעולמו, ושמענו את הדברים, שדבר רבנו הקדוש באותה שעה, שמענו והבינונו: "לבני אני צריך". נכנסו בניו אצלו. אמר להם: "הזהרו בכבוד אמכם, נר יהא דלוק במקומו, שלחן יהא ערוך במקומו, מטה תהא מוצעת במקומה" (כתובות ק"ג).

אנו שומעים את דבריו האחרונים של רבי בער'ניו היקר והאהוב ודבריו אינם מופנים לבן ולבת לבדם, ליוצאי חלציו היקרים, שהם יכבדו ויקדשו את זכרונו באהבתם לאם ובשמירת הקדושה, ששרתה על ביתו המורם, דבריו מופנים לכל אלו, שהיו קשורים בו בעבודה עבור האגודה. בכל אלו שאהבו כמוהו את האגודה, בכל אלו שראו כמוהו באגודה את הצלת עם ישראל, בהם ראה את בניו. לבני אני צריך, ואם אני בעצמי לא אוכל לבנות עוד את בנינגו, יבואו הם וישלימו מה שאני התחלתי ולא גמרתי.

הזהרו בכבוד אמכם: אגודת ישראל היא אמכם, כבדוה, שמרו את משמרה, שלא יעדיפו את רעיונה, שמרו את משמרתה, שלא יעמדו זרים במקדשה, שלא יחלישו את כחה ושלא יחשיכו את זהרה. עשו ועשו, תחזקנה ידיכם, כי עם ישראל זקוק לה במלחמתו הקשה עבור האמת.

נר יהא דלוק במקומו: ידעתם כי כל ימי הלכתי והתעסקתי באורו של עולם. כל ימי לחמתי למען זה, שכל הנוער שלנו ילמוד. תמיד הדגשתי, שהישיבות הן מקור חיינו, אך הן תלויות בכחן ובהשפעתן ממצב החדרים. החדרים הכי טובים הם הם השער לישיבות הכי טובות. "אל תגעו במשיחי" אלו תנוקות של בית רבן — ואז: "ובנביאי אל תרעו" אלו תלמידי חכמים (שבת קי"ט:).

שלחן יהא ערוך במקומו: זכרו ואל תשכחו מה שדרשתי תמיד בישיבות ה"ועד הפועל". אם אין קמח אין תורה. אנחנו מחוייבים לשאת את משאת הבחורים, אחרי שעזבו את החדר או את הישיבה, להכין להם את המרעה, שיפרנס אותם "בכבוד". האגודה מחויבת, לעשות את מלאכתה גם בזה, כי בבית המקדש היו המנורה והשלחן גם יחד.

מטה תהא מוצעת במקומה: "והיה מחניך קדוש ולא יראה בך ערות דבר". הזהרו בטהרת המשפחה, כי רק הטהרה מקרבת את השכינה. טהרת המשפחה היא הערב לעתידה של המשפחה, לעתידו של הכלל כולו.

כן אנחנו שומעים את הקולות, שמדברים אלינו בשמו של רבי בער, שמדברים אלינו מתוך קדושת חייו ופעולותיו. הוא מזהיר ומזרז ומלהיב אותנו אחרי מותו.

וכן אנו שומעים קולו של רבנו הקדוש: "הושיבו ישיבה לאחר

שלשים יום". גדולינו אינם רוצים, שיעמדו הם במרכז מחשבותינו ורגשותינו. אחרי שספדנו על האבדה, דורשים מאתנו שנחזור לחיים ולפעולות החיים, לפעולות חיי גדולינו, רבנו הקדוש אמר לחכמי ישראל, לחזור אחרי השלשים ללמודם, לישיבה; רבי בער קורא לנו, לחזור לעבודה. הוא קורא: שובו לעבודה לטובת האגודה, כל איש ואיש אל מקומו, זו הדרך, להודות לי, זו הדרך לשמור לי את משמרת האמונים ואת ברית האהבה.

לשם שמים! זה היה כח חייו. ממנו דקדוק מעשיו, ממנו אהבתו ורכותו כלפי הבריות וקפדנותו נגד עצמו, ממנו מרצו, ממנו אהבתו לאגודה שאין דוגמתה, ממנו אישיותו הכבירה. אהבנו כולנו את האיש הטהור הזה, אהבנוהו מתוך יראת כבוד.

„מתהלך בתומו צדיק אשרי בניו אחריו" — אם נלך אחריו כבנים ובונים, אם חיות גם בנו תמימותו, אצילותו, עדינותו וחסידותו, אז נהיה כולנו לשמו ולזכרו תאות נפש.

(מ„פירות מפוזרין" הוצאת „חרמון" פפ"מ תרצ"ז)

הרב ד"ר פינחס כהן

(ליום מלאת לו שבעים שנה — כ"ב אדר תרצ"ז)

כי אתא רב דימי אמר: הכי משרו קמי כלתא במערבא לא כחל ולא שרק ולא פירכוס ויעלת חן.
כי סמכו רבנן לרבי זירא שרו ליה הכי לא כחל ולא שרק ולא פירכוס ויעלת חן.
כי סמכו רבנן לרבי אמי ולרבי אסי שרו להו הכי כל מן דין וכל מן דין סמוכו לנא לא רסמכו לנא לא מן סרמיסין ולא מן סרמיטין ואמרי לה לא מן חמיסי ולא מן טורמיסין
(כתובות י"ז.)

הברכה שבה מקדמים את הכלה בשעת חופתה, בה מברכים את גדולי אומתנו. לא כחל לעין, ולא שרק לפנים ולא פירכוס לשער, ויעלת חן.

השיר לכבוד חיצוניותה של הכלה נעשה לשיר לכבוד פנימיותו של התלמיד חכם. ונבין היטב שכן הוא, שהמדרש מדמה במקומות שונים את התלמיד חכם האמיתי לכלה. ונבין את זה עוד יותר טוב, אם נקח את השיר למשל.

„העין היא חלון הנפש" טוב עין הוא יברך כי נתן מלחמו לדל (משלי כ"ב ט) אל תלחם את לחם רע עין ואל תתאו למטעמתיו (שם כ"ג ו').

פניו של אדם הן כראי רוחו: „חכמת אדם תאיר פניו" (קהלת ח"א).

השער של אדם מעיד על כל אישיותו: (עיין הש"ר הירש לויקרא י"ד ח' ולבמדבר ה' ז).

אדם, אשר עמקות וטהרת נפשו הן טבעיות, אשר הן נובעות מפנימיותו, ואינן זקוקות לדברים חצונים, האיש אשר רוח „בו" ולא שנתעורר על ידי דברים שהם חוץ ממנו, שם אישיותו של האדם שהיא חזקה מחטיבה אחת בכל גוניה, ואינה כפירכוס, כקליעת השיער המלאכותית, בה הגדולה, הקוראת לעמוד בראש, המחייבת לעמוד

בראש. כן מצאו חז"ל אצל רבי זירא, כן מצאנו אנו אצל מנהיגנו האהוב רבי פינחס הכהן.

אין ברצוני וגם אינני מעיז להעיד על פינחס הכהן כתלמיד חכם הגדול, כיועץ המדיני של היהדות החרדית העולמית, כנואם המפורסם, כאחיה־בצרה של היהדות הפולנית, האיש שעמל כל כך להציל את ה"חדר הפולני", שמיהר לעזרת אחינו בפולניה בעת שעמדו במלחמה נגד הלאומיים; על כל אלה יבואו ה"קרואים" ויתנו עדותם, רוצה אני להעיד רק על האיש והמורה לצדקה, כמו שראיתי אותו כל פעם, שזכיתי לחיות קרוב אליו, שבועות וגם חדשים, בזמנים המבורכים בוינה.

כל פעם ופעם הכרתי: זהו האיש שאינו מכחיל את עינו, שאינו מאדים את פניו, שאינו קולע את שערו. הוא לא רצה לדעת מכל הדברים האלה ולא היה זקוק להם.

נפשו ולבו: אוכל להביא עובדות בלי מספר שמראות, שהוא איש שכולו טוב, שכולו מיטיב, שמתענין בגורלו של כל מי שבא במחיצתו. אומרים, שיש לדון את האדם על פי היחס שלו לסביבתו התמידית, כלפי פקידיו. ראיתי את רבנו ביחסו לפקידיו במשרד ה"ועד הפועל" בוינה במשך שנים רבות. תשומת לבו לכל צרכי הפקידים היתה בלי גבול, מי שבקש ממנו דבר, ידע מראש, שכלל גדול הוא אצלו: "חציו שלי וחציו שלך". הוא מוקיר את אמרתו של רבי אלעזר: "בואו ונחזיק טובה לרמאין", ואף פעם אינו מעלים עיניו מן הצדקה. וטובתו זו אינה אדישות, כמו שנראה לפעמים, היא נפשו ולבו, היא נובעת עמוק עמוק מרגשו.

רוחו: נבצר ממני לגמרי, להבין את רוחו ורוחניותו, אך זאת אני יודע, אם אומרים שהוא "פיקח", הגם שהוא אף "פיקח" בכל נאומיו ובכל מאמריו, אז נוגעים רק בקליפה ולא בגרעין. מי שרואה אותו בישיבות, כשהוא פתאום מתעסק בבעיות מתמטיות, מי שיודע שבחשכת הלילה הוא נוסע ממטתו ועוסק בסתרי הקבלה, כי דעתו אינה מניחה לו, מי שיודע שכל רגע ורגע רוחו מתגבר עליו, מתחיל להבין שהוא "מלא רוח חכמה" הוא מבין "אכן רוח היא באנוש" זה, הוא מבין ש"פיקח" זה הוא "חכם ונבון".

ועם כל זאת: נפש עדינה ורוח עמוקה ועשירה הם פחות או יותר מתת אלקים, ברם אישיותו ואפיו של האדם הם אינם "מתנה" אלא פרי עמלו של האדם. אישיותו של פינחס כהן היא פרי אמונתו לבדו. האיש הזה כמות שהוא: התורה עיצבה אותו, ואמונת חכמים היא המקור וגם הסייג לאמונתו. ו"העולם ומלואו", המעצב לפי חכמת אדום את האופי? העולם השפיע עליו ועל אשיותו רק במדה שהוא בנוי על החסד ועל האמת. אף פעם לא משלים פינחס כהן עם "זרמי הזמן", אף פעם אינו

הולך אחרי „המועיל", הוא לוחם עבור „הטוב", עבור התורה ואמתה. ואחרי שההמון רודף אחרי הבצע, אחרי מהומות החיים, אנו רואים אותו תכופות בודד וגם עזוב.

ואעפ"כ, ואולי: מפני כן, הרי הוא „יעלת חן"! מה קישוטה של הכלה ביום שמחתה, מהו חנה ומהי נעימותה? צ נ י ע ו ת ה. וצניעות היא מדת התלמיד חכם האמיתי, צניעות היא מדתו של פנחס כהן. הוא הצנוע כפי דברי החכם (משלי י"א ב') „ואת צנועים חכמה". חכמתו היא פרי הליכתו הצנועה עם קונו. חכמתו אינה החכמה של האיש הבוטח בו בעצמו, היא חכמת האיש המפחד תמיד. וכן שמעתי ממנו הודוי (תהלים פ"ה, ט) „אשמעה מה ידבר ק-ל השם כי ידבר שלום אל עמו ואל חסידיו ואל ישובו לכסלה". הלואי, שאשמע ואבין את הקול ממרומים, כדי שאדע מהו שלום עמו, הלואי שאשמע ולא אכשל בדבר ההלכה וההליכה.

ועוד: „כל מי שהוא מוציא דברי תורה ואינן ערבין על שומעיהן ככלה שהיא עריבה לבעלה נוח לו שלא אמרן": בדברים שאומרים ראשי העם, צריכים להבדיל בין „ה מ ה" של דבריהם ובין „ה א י ך" של דבריהם. פינחס כהן עומד בראש עם-התורה, בראש אגודת ישראל. הוא מיצג בה את ה„אגף הקצוני ביותר". יש לו „מתנגדים", אך „שונאים" אין לו. כי בכל שקלא-וטריא עמו, הן בכתב והן בעל פה, הוא משמיע לא רק דברי ויכוח ותוכחה, אלא גם דברי אהבה ואחוה, כי אוהב ישראל הוא במלא המובן.

וגם זאת: „מה כלה זו מקושטת בכ"ד מיני תכשיטין, כך תלמיד חכם צריך להיות זריז בכ"ד ספרים". התנ"ך מגלה לנו את היהדות בכל שלמותה ובכל יפיפיתה, והוא כולו קדש. וכן צריך הת"ח להעיד ע"י חייו על כל העושר הפנימי שיש לנו, שיש לחרדים אל דבר ד', ואם אנו רואים אותו, אז עולה בנו רק מחשבה אחת: כך היא ד ר כ ו של תלמיד חכם.

וכן ברור לנו השיר לכבוד רבי אמי ורבי אסי: כל מן דין וכל מן דין סמוכו לנו, אלה הם מנהיגינו. אין לנו צורך בסרמיסין, שמסרסין ההלכות, ולא בסרמיטין, שמורים רק „זעיר שם" „זעיר שם", ולא בחמיסין, שמגלים רק חומש ומכסים רוב התורות, ולא בטורמוסין, שמלמדים רק חצי דבר (כעוגה האפויה כשהיא כמו כדור ולא השוו פניה ולא תקנוה — הערוך). אנו זקוקים לאנשים שהם לשמים, שלמים בעצמם ושלמים בתורתם. והמרש"א מוסיף: „כי בעוונינו רבים מהרבנים שנכשלים בזה בדור זה וראוי הדבר לתקן ע"פ חכמי ארצות וקצינים". ואם בדורו של המהרש"א כבר היה כן, אנו מה נענה אבתריה?

כי דור יתום אנחנו. כמה צורתה של „יהדות" יש בזמננו, אלו מציגים

לפני „מאמיניהם" „מצוה" זו ואלו „מנהג" זה, והעם ההולך בחשכים חושב כזו היא היהדות ר"ל. והנה, זה עומד לפנינו, האיש השלם עם תורתו השלמה, זה האיש מורנו הרב רבי פינחס כהן, הוא אינו מוותר, הוא אינו בורר, הוא לומד ומלמד ומשמר ועושה את כל התורה כולה. וכן: אין דור יתום שרבי פנחס כהן שרוי בתוכו.

וכן הוא עומד היום לפנינו מעוטר בכתרה של שיבה, הוא המעוטר כבר בכל שאר הכתרים, בכתר של תורה, בכתר של כהונה, בכתר של מלכות, הוא היושב בראשה של אגודת ישראל העולמית, וכתר שמו הטוב עולה על כלם.

עוד ינוב בשיבה דשן ורענן יהיה עד מאה ועשרים שנה.

(„האיזראעליט" אדר תרצ"ז)

ד"ר נחום (נתן) בירנבוים

(נפטר אסרו־חג פסח תרצ"ז)

מנהיגי עם ישראל מימי תום הנבואה עד היום הזה הם החכמים, הרבנים. הם הדריכו והם מדריכים את העם „על פי התורה אשר יורוך", וכל מה שנעשה בישראל נעשה „אדעתא דרבנן". עם השם לא ישמע לקול מנהיגים חלוניים, לאלו היתה סמכות רק במדה שהיו מוסמכים ע"י גדולי התורה.

ולפיכך הרי זה העקרון הראשי של אגודת ישראל: בראשה עומדת „מועצת חכמי התורה". כל זמן שפי מועצה זו משיבה על כל השאלות השונות העולות על הפרק, על כולן, הרי האגודה בריאה, שלמה, ונאמנה לעצמה. ברם אם גם במחננו מתחילים להבדיל בין שאלות „תורניות", ששייכות לתחום הרבנים, ובין שאלות „מדיניות", השייכות לתחום המנהיגים החלוניים, המדינאים, הרי זה סימן, שאג"י סרה מדרכה הטהורה, מדרכה האמיתית.

כל השנים שהייתי פעיל בשורות האגודה זכיתי לראות, שהמנהיגים המדיניים היו כפופים למנהיגינו גדולינו, מהם רבנים טהורים (כמו מרן רבי חיים עוזר), ומהם רבנים אדמורי"ם (כמו הרבי הקדוש מגור) — על ההבדל בין אלו לאלו ראה למעלה בפרק על „ישיבות". המנהיגים החלוניים, הן בעלי „תורה ודרך ארץ" (כמו רוזנהיים) והן בעלי „תורה לבדה" (כמו י. מ. לוין) היו סרים ל ג מ ר י למשמעת של הגדולים. מקורם (גם במנהיגי המערב עם ה„דרך ארץ" שלהם), דרכם, מטרתם, מדיניותם, הכל היה — תורה, ורק תורה.

רק מנהיג אחד של אגודת ישראל נודע לי, שמקורו לא היה תורה, ושדרכו מראש לא היתה „סוגה בשושנים". א"ת שושנים אלא ששונים (שבת ל:), ושנעשה אעפ"כ למנהיג אגודתי במלא מובן המלה, איש שהגדיל את התורה והאדירה, איש שקדש שם שמים וקנה נפשות לשמים, שסבל הרבה, שרעב הרבה, ולא נטה אף טפח מן האמת אחרי שהכיר את האמת, והוא נתן בירנבוים, האיש, אשר הרבי הקדוש מצ'ורטקוב קראו „גאון". ואשר הרה"ג ד"ר שפיצר מהמבורג אמר עליו ברבים, שהוא נתון ליראי השם „נס להתנוסס מפני קשט", שממנו ילמדו לא לבד הרחוקים, אלא

בראש ובראשונה הקרובים עצמם, את כח הקשט והאמת שבתורתנו הקדושה.

במה היה כחו של בירנבוים כל כך גדול ? בזה שהיה איש הרוח ? כאלו לא חסרים לעם ישראל בכל שכבותיו. בזה שהיה הסופר והמחבר המפורסם ? בירנבוים עצמו היה קובל על כך שיש לנו מחברים וסופרים, ובתוכם גבורי העט, יותר מדי. בתור איש המדע, החקרן העמוק, היוצר הרוחני ? האמן ? כל אלו היו רק חלקים או תוצאות אישיותו, אך לא אישיותו עצמה.

אולי ה„בעל־תשובה" ? כדבריו של פינחס כהן לכבוד בירנבוים במלאת לו ששים שנה : „כל מי שיש לו כח המחשבה, כורע ברך לפני אדם, אשר עבר שני עולמות ובחר ביניהם".

לי נראה, שבירנבוים נעשה למנהיג הגדול, למנהיג אגודתי, מפני שהיה המתוודה הגדול. גאוניותו היתה זאת, שנתן בירנבוים קרא למלחמה נגד ה„מתתיה אחר"ס (כפי בטויו של הרבי מצ'ורטקוב זצוק"ל). אך כדי להבין גאוניותו זו בכל עמקה, צריכים לדעת את תכונות נפשו.

בירנבוים היה בעל מדות נשגבות, אך שורש כל מדותיו היתה צניעותו שאין דומה לה. כל מי שבא מחוץ וראה בירנבוים בקומתו הזקופה, כל מי ששמע נאום ממנו בכל הדרו או מי שקרא אחד ממאמריו בכל יפיו, כל מי שנפגש עמו רק לפעמים, יכול היה לחשוב, שבירנבוים היה איש גאה. אך מי שהכיר אותו היטב — ואני זכיתי לחיות יחד אמו שנה אחרי שנה — הוא נוכח לדעת, שבירנבוים היה כולו צנוע. קשה מאד היה לו, לדבר על עצמו, על עניניו, על דאגותיו, על תקותיו, הכל היה כמוס עמו.

ולפתע הוא מגלה מצפוני לבו לפני קהל ועדה וכותב חבורו הקטן שהיה מעשהו הכי גדול : „מאפיקורוס למאמין".

אפשר שאת חבורו המפואר : „עם־השם" כתב מתוך התלהבות, את חבוריו האחרונים כתב אולי מתוך חקירה והגיון, אך את החבור על עצמו, אותו חבור הוא כתב מתוך יראת שמים. חייתי בימים האלה במחיצתו במשרד האגודה בציריך מבקר עד ערב, בימים שכתב ודוי זה מתוך דמעות ואנחות. הוא כתב, כשעיניו למטה ולבו למעלה ! הוא ראה למטה, ראה טעויות חייו. הוא ראה למעלה וראה את האמת הנצחית, והוא הסופר, המתודה, הוא נעשה לעד ולנאמן.

אנו, בני הנוער, שהיינו אז תמיד במחיצתו : משה לייטר, פינחס ענגלרד ואני, שהוצאנו אז בהוצאת „ארצנו" שלנו את חבורו זה, אנו היינו עדים ליסורי נפשו, כאשר כתב את חבורו שהאמת שבלבבו הניעה אותו לדוי זה, הניעה אותו למרות כל צניעותו, בנגוד לכל מהותו, זו היתה גאוניות ; מעשה זה עשה את בירנבוים למנהיגינו. —

ועוד זאת ראיתיו אז בימי שנת תרע"ט. בירנבוים היה אז בן חמש־וחמשים שנה. הוא היה מפורסם כאחד מגדולי החוקרים, כאחד מגדולי הסופרים והמחברים.

כבר מנעוריו היה ידוע במחנה החפשים והלאומנים כאחד מגדוליהם, כבר אז ראו בו אנשיהם, אנשי הרוח, כאחד הגדולים ביותר שבהם. ואחרי כל אלה נעשה בירנבוים לחניך של בית הספר והתחיל „ללמוד". בכל יום, אחרי הצהרים, למד שעה וחצי עד שעתים, אצל אחד מחוג הנוער שלנו. דרכי הלמוד והלכות התורה היו זרות לו, הוא למד אז מסכת ביצה, והמושגים „מוקצה", „נולד", „הכנה" ועוד — כולם היו זרים לו, והוא המלומד הגדול, החקרן העמוק, שאל ושאל, עד שכל המושגים היו ברורים לו. איזו שאיפה לאמיתת התורה היתה בו, שלא התבייש לפני „רבו", איזו עניוות מתוך גדלות.

ועוד אני זוכר: ישבנו פעם אצלו בשיחה ידידותית, והוא גילה לפנינו מחשבותיו על היהדות. ובתוך דבריו הוא אמר: „אם אני חושב על טעמי המצות ועל תכליתן הסופית, אז נראה לי, שלא נתנו אלא לצרף את הבריות". וכאשר אמרנו לו, שכיון לדברי המדרש רבה (ב"ר מ"ד), אין לתאר את גדולת שמחתה: ברוך השם, שכיונתי לדעת גדולים!

בירנבוים היה מצאצאיו של בעל הש"ך. וכמה פעמים אמר לנו, שרוצה ללמוד את הש"ך. וכל פעם שהיתה הזדמנות, לצטט דבר בשם הש"ך, היה כל כך מאושר, והיה זה דומה לו, כאילו נפגש עם זקנו ושזה ברכו בדרכו אל על.

כותבי הדורות יכתבו על בירנבוים ככל גדולתו ובהשפעתו על התנועות בעם ישראל במאה האחרונה, זהו תפקידם. אני רשמתי לי הדברים שנתרשמתי מהם כל כך אז בצריך, עד שנעשתי לאחד מחסידיו, והייתי קשור בו בקשר של קיימא עד שכבה נרו.

את מאמרי שהקדשתי לאיש הגדול הזה ליום י' אייר תרצ"ד, ליום מלאת לו שבעים שנה, סיימתי: בתורת זקניו שב בירנבוים לתורה, אחרי שעבר את הדרך הרחוקה בכל „אירופה שלהם"; הוא עבר את הדרך מ„אפיקורוס למאמין", הוא לחם „עבור הנצחיות", ועתה הוא הולך עמנו ולפנינו „בצל ההבטחה".

הוא הלך בדרך זו, אחרי שהכיר את המהות ואת התפקיד של „עם השם". אחרי שהכיר את מהומות הזמן, נעשה למנהיג ה„עולים". ועוד היום נשמע „הקול" לעורר את מצפוננו, לזקק ולצרף את נפשותינו.

עוד היום הוא עומד בשורה, הלוחם בלי עיפות. עוד היום הוא המורה לכל הנבוכים. עוד היום הוא עושה גדולות, עבד האמת וסולל דרך לאמת.

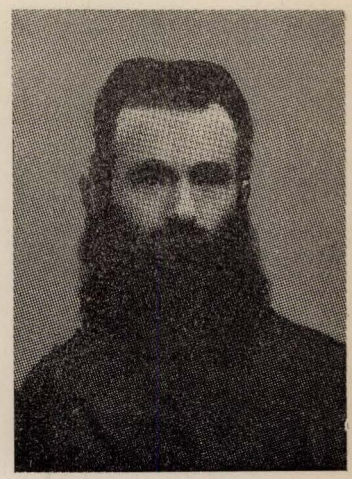

מרן רבנו חיים עוזר זצ"ל

מהור״ר אלכסנדר זושא פרידמן זצוק״ל

מהור״ר יהודה לייב אורלעאן זצוק״ל

מהור״ר אלעזר גרשון פרידנזון זצוק״ל

„כד הוינן זוטרי" כבר אהבנו אותו, „השתא דקשישנא" ונוכחנו מה קשה היא המלחמה עבור האמת, השתא אנו אומרים לו: „רבינו, למדתנו אורחות חיים, מפני שיגעת למצא את האמת, מצאת את האמת: דרך האמת, תורת האמת, את האלקים אמת ואת דברו אמת"!

(מיומני)

רבן חיים עוזר

(נפטר ה' מנחם אב ת"ש)

אבי מורי זצ"ל פרש את דברי הש"ס (מגילה לא) „כל מקום שאתה מוצא גבורתו של הקב"ה אתה מוצא ענותנותו" באופן זה: אתה מוצא, אתה, האדם הקטן, אתה, האדם השפל, תוכל למצא גבורתו של הקב"ה. הקב"ה ימצא ע"י האדם, מציאה זו היא האות לענותנותו של הקב"ה כביכול.

אראלים ומצוקים אחזו בארון הקדש, נצחו אראלים את המצוקים ונשבה ארון הקדש (כתובות ק"ד). רבנו חיים עוזר אינגו, נח נפשיה דרבי. הלך מאתנו זה, שהיה עשרות בשנים לעמנו חיים וגם עוזר. הוא, הגדול והגבור, היה כל כך ענותן, עד שכל אחד מאתנו „מצא" אותו, כל אחד ראה בו את רבי חיים עוזר „שלו". ידענו כולנו, שהוא היה גדול הדור, שהכל פנו אליו, וגם אנו פנינו אליו בכל צרותינו. והוא השיב לכל שואל, היה לכל אחד ה„אחי־עזר" והאחי־סמך, הרב לכל אחד ו ה א ב לכל אחד, ואפילו ה א ח לכל אחד. „קטן וגדול שם הוא". כולנו היינו שקטים ובטוחים, גדולי גדולי נוואנו הקטנים והפשוטים, כל זמן שידענו ש ש ם ה ו א. שם בוילנא יושב אדוננו ומורנו, שדואג דאגותינו, שסבל צרותינו, שמישר דרכנו, שמישב שאלותינו. ועתה בזמן המר הזה אשר צרות האחרונות משכחות את הראשונות, באה עלינו עוד צרה נוראה זו: נח נפשיה דרבי, וכולנו נעשינו יתמי דיתמי.

„והוינא כבר שיתא כבר שבע ודכרנא" — הייתי נער קטן, זמן רב לפני ימי האגודה, והבאתי מזמן לזמן את מכתביו של רבי יצחק אייזיק הלוי זצ"ל לתיבת־הדואר, ובתוכם מכתבים לכתבת של מרן; ועוד בחדשיו האחרונים של מרן קבלתי אני מכתבים, חלקם עוד חתומים בחתימת יד קדשו, אשר בהם הוא נתן לנו הוראות על שליחת כספים לפליטי הישיבות בוילנה. ומאז ועד אתה, תמיד שם הוא, שם עמד הרועה הנאמן ושמר את עדרו, עדרו שהוא היהדות החרדית בכל העולם כולו.

זכיתי לבקרו בהיכלו בוילנה עצמה, זכיתי לבקרו באוטבוצק, וזכיתי לברכותיו כשנבחרתי לקופנהגן, לעדודו כשהיה צר לי, לתשובותיו בששאלתיו, וכשאני או חברי היו זקוקים לעצה, להמלצה, יהיה מה שיהיה,

קטן וגדול — שם ה ו א, תמיד היה מרן שם, והפך את עמק עכור לפתח תקוה.

מדוע אני כותב כמדבר בעדי בשעה שכל העולם חשך בעדנו? על מעשיו הכבירים יכתבו אחרים; מספריו, מפעולותיו וממפעליו, מגאוניותו, מכל דבריו הרמים בתוך הרמים; כי לפרט את מעשיו הרי פרושו, לכתב את תולדות הימים של כל הישיבות באירופה, את המלחמה עבור קיומן; לכתב את תולדות הימים של האגודה, אשר הוא היה ראש מנהיגיה, המנהיג של רבניה; לכתב את תולדות הימים של היהדות החרדית בצפון אמריקה ובדרום־אפרקה, כי גם שם היו רבנו העושה והמעשה מעל לכל השערה. אני בא כאחד מן ההמון, מן הפשוטים, ואם אני „מצאתי" גבורתו, אז יש לשפוט מזה על ענותנותו. אם אני זכיתי לחנו, אז יש לשפוט מזה על שפלות רוחו. אם לי הושיט את שרביטו הזהב, את לבו הטהור, אז יש לפשוט מזה, איך שהיה לכל עולמנו כולו צדקה וברכה ורחמים וחיים ושלום.

הוא היה היו"ר של „מועצת חכמי התורה" של אגו"י, הוא היה הנשיא של עם התורה, אך הוא היה מעוטר גם כן בנשיאות אחרת: „נשיא אלקים אתה בתוכנו", בלב ובקרב של כל אחד מאתנו היה הוא הנשיא: כי כל אחד מאתנו ידע ש„שם הוא", שגם לו יש מקום בלבו של מרן. „שם" אתה מוצא גבורתו ו„שם" ענותנותו.

היו זמנים, אשר האחרים אהבו לכנות אותנו, האגודאים, „מוסרים". ופעם אחת, כמדומה לי שהיה באסיפה של האגודה בצ'רנוביץ, כשקראו את קריאתם „מוסרים" השבתי להם: „הצדק אתכם, מוסרים הם, מנהיגי האגודה, כולם הם מוסרים, — מוסרים את נפשם על קדושת השם". וה„מוסר" הכי גדול במחננו היה מרן רבנו חיים עוזר. הוא מסר את נפשו כולה משחר ילדותו עד יומו האחרון על קדושת השם, על התורה ועל ישראל כולו.

רבינו מת בלא בנים. אך כולנו הם בניו, לכולנו היה האב הרחמן, רבינו מת בלא „קדיש", אך אם יש בנו רק נצוץ ממנו, רק מר מדליו, אז נהיה כולנו „קדישיו", אם בנו רק מעט־מעט מעשרו — מעשרו להגדיל ולהטיב, אז על ידינו יתגדל ויתקדש שמיה רבא.

(מיומני)

יש בדידות ויש בדידות. יש בדידות של שמחה ובטחון ויש בדידות של כאב וקללה. „איכה ישב בדד": אמר הקב"ה אני אמרתי: „וישכן ישראל בטח בדד עין יעקב אל ארץ דגן ותירוש אף שמיו יערפו טל", עכשיו יהיה בדד מושבם (סנהדרין ק"ד).

בבדידות מרה אני יושב כעת. נפשי מלאה געגועים לכל הידידים היקרים, שהיו לי בכל קצווי העולם האגודתי. ואיני יודע איפה הם רועים. את אחי אנוכי מבקש, כל האחים בדעה ובמעשה, אשר עמהם יחד יגעתי לבנות את עולמנו ואת אגודתנו. וכבר עברו שנים ולא שמעתי מהם, שמי נתקדרו בעבים, ואיני רואה אורות, שינחמוני ויחזקוני.

פונה אני כה וכה ואין איש.

ותשאני רוח ואשמע אחרי, מן העבר, קולות, קולות ידידים ואהובים, אשר עמהם חייתי, ואשר עמהם אני עתה בצרתם. קולות אני שומע מכל הארצות, אשר שם היינו וחיינו, שאפנו יחד למטרות נשגבות, אשר שם שאבנו יחד ממעיני השמחה. כי העבודה המשותפת היו לכולנו לשמחה וגם למצוה, שמחה של מצוה. ועתה נתפרדה החבילה, הידידים אינם, ואני אנה אני בא?

פותח אני את התנ"ך, למצא בדבריו הקדושים עדוד וחזוק. ואני קורא בספר דניאל, הספר של גלות בבל, על ה„ילדים אשר אין בהם כל מאום וטובי מראה ומשכילים בכל חכמה ויודעי דעת ומביני מדע ואשר כח בהם לעמוד בהיכל המלך..." ואני קורא שם „מבני ישראל ומזרע המלוכה ומן הפרתמים", ואני קורא שם על הבחירים שהיו עם דניאל.

אני קורא שם על חנניה מישאל ועזריה, ואני מוצא בפרוש השמות:

חנניה חונן ה', מישאל ששאלתו אמו מא־ל, עזריה עזר ה', והנה פתאום עומדים לפני עיני רוחי שלשה הידידים, שבם הייתי קשור כל כך, שלא התגאלו בפתבג המלך ובין משתיו, שלא אכלו מתרבות הגוים ושלא נהנו משלחנם, ואעפ"כ „נראה מראיהם טוב ובריאי בשר מן כל הילדים האוכלים את פתבג המלך". אני רואה אותם, איך שמנגדים אותם ואיך שמייסרין אותם, ואעפ"כ: „די לאלהך לא איתנא פלחין ולצלם דהבא די הקימת לא נסגו".

אני רואה אתכם ידידי היקרים, הקרובים ואך כל כך רחוקים, אני רואה אותך אלכסנדר זיסה פרידמן, ה„חנניה" המחונן מאת השם בכל כחות הרוח והנפש;

רבי אליעזר סירקיס

התארחתי פעם לפני זמן רב מאד אצל הרב ד"ר מונק בברלין, ועל שלחנו פרש פרוש חדש על דברי הש"ס בסוף מכות: בא דוד והעמידן על אחת עשרה. את הפרוש עצמו שכחתי, אבל אזכור היטב, שכשבאתי להמבורג והבאתי דברי הרב מונק לפני רבי הרה"ג ד"ר שפיצר, אמר הלה: „הרב מברלין יכול לפרש כן, כי הוא עצמו הוא דובר אמת בלבבו — כרב ספרא".

דברי רבי אלה עלו על זכרוני כל הזמן, כשזכיתי לשבת יחד עם רבי אליעזר סירקיס במשרד הועד הפועל של אג"י פה בירושלים עיר הקדש, במשך שנה וחצי כמעט מדי יום ויום.

הכרתי את רבי אליעזר סירקיס כבר בפולניה כאחד ממנהיגי היהדות החרדית, כנציג האגודה בסיים הפולני, כנגיד וכאיש המעשה. את שמעו שמעתי וידעתי שהוא מן האנשים המורמים בעם, מן החסידים הקרובים של הרבי הקדוש מגור זצ"ל. ברם, רק אז, כשבאתי עמו במגע תמידי, הכרתי את אישיותו הגדולה לכל פרטיה. ואישיות זו בכל עשירותה יש להעמידה על אחת: ודובר אמת בלבבו כרב ספרא.

אמת לאמיתה, להכירה ולחזקה, להשרישה בכל הלבבות, להביעה בכל מלה שהוא דבר, לדון כל דין לאמיתו, להתרחק מאד מכל דין מרומה, זו היתה השאיפה העליונה של איש אמיתי זה, זו היתה המטרה היחידה של איש אמונים זה.

אמת מרחקא מיליה (א־מ־ת), קושטא לא שכיח.

אמת מלבן לבוניה (מושכבין תחתיה אותיותי' כמין לבינה), קושטא קאי (שבת ק"ד). האמת היא נדירה בעולם השקר, אך היא הדבר היחיד הקים לעד.

ואם הדברים נאמרים על סתם בני־אדם, שחיים ופועלים בעולמם הפרטי, בארבע אמות שלהם, על אחת כמה וכמה קשה הוא להיות האיש שכולו אמת, אם עומדים על במת הצבור, אם מתעסקים בצרכי הצבור, אם מתעסקים במדיניות.

רבי אליעזר סירקיס היה מכל אלה: הוא היה עסקן מנעוריו, הוא היה מדינאי מעודו, היה לו לדון בהזדמנויות שונות, ותמיד ולעד: דובר אמת בלבבו ודן דין אמת לאמיתו.

דבריו היו אמת, חכו הגה אמת, מעשי ידיו היו אמת, היה נטע שורק כולו זרע אמת.

ומפני שהיה כולו אמת, היה איש האמונים ורב פעלים, היה ציר נאמן לשלחיו, עד אמונים לא יכזב, וציר אמונים מרפא.

סלע בלב ים עמדה אמונתו.

יש כמה מיני שחד לעור פקחים ולסלף דברי צדיקים: „אבן חן השחד בעיני בעליו אל כל אשר יפנה ישכיל". רבי אליעזר סירקיס ידע שהשחד מעור ומסלף, השחד בכל צורה שהיא. וראשית כל בצורות, אשר עליהן מרמזים הר"ת: שלום חן ודבוק חברים.

הוא היה איש שלום, הוא ידע למצא חן בעיני הבריות, הוא היה החבר הנאמן, אך לעולם לא נטה מן האמת ולא שינה את דעתו שבלבבו מפני השלום המדומה או להגדיל חנו בעיני הדורש או מפני שהדורש היה חברו, למעלה מכל זה שמר על האמת ועשה משמרת למשמרתה.

אזניו שמעו תמיד את דבר ד' (הושע ד') „כי ריב לד' עם יושבי הארץ, כי אין אמת ואין חסד ואין דעת אלקים בארץ", אם האמת נעדרת, או אין חסד ואין דעת אלקים. ובמקום האמת שם גם חסד ודעת אלקים. וכן היה הוא עצמו מכח אמיתו ואמונתו איש מלא חסד ואיש מלא דעת אלקים. הוא שקל את כל הדברים על מאזני האמת והמשפט, ואחר כך הוציא את המסקנה, והיא היתה תמיד מלאה חסד ודעת.

הרבה היה לנו ללמוד מספריתו המפורסמת, אך ביותר היה לנו ללמוד מבעל הספרי, ממנו עצמו — בהדמותו ליוצרנו: פועל אמת שפעולתו אמת!

הרבה דברים יש לי עוד להגיד עליך, רבי אליעזר סירקיס, על נדיבות לבך, על טובת עינך, על כמה וכמה מדות ומעלות, שראיתי בך בשנים האחרונות, שזכיתי להיות עמך ולחיות עמך בצוותא חדא. אך מכל הדברים האלה מצאתי גם באחרים, אבל „בעל אמת" כמוך, זו התמונה היקרה במאוד בימינו אנו.

„ינקותא כלילא דוורדא סבותא כלילא דחילפא" (שבת קנ"ב). גם בשיבה נשאת את נזר של וורדים, עטרת התפארת של ה א מ ת שהיתה בך.

(אחרי פטירתו של מהור"ר א. ס. כ"ה אלול תשי"ב)

רבי יעקב ישראל זובר

קורא העתון קרא היום בבקר על האסון הנורא שקרה בבוסטון, הרב זובר נמצא שוכב על ספסל באחד מגני העיר בלי הכרה, ועל ידו תיקו הריק; ולמחרתו מת הרב מן הפצעים שבגלגלתו. הקורא קרא, נדהם, ואחרי שעה שכח, כי בוסטון רחוקה היא והעולם הוא מלא צרות ואסונות, צרות הכלל והפרט.

אך אני, בהיותי ידידו, חברו וגם תלמידו, אני קראתי עם בעל הסליחות: „אזכרה מצוק אשר קראני... ירח טבת מאד לקיתי בו" ! ואתי התאבלו פה בארץ ישראל מלבד חסידי החב"ד, שאחד מן הטובים ביותר, מן המצוינים ביותר אבד להם, כל העולים משבדיה, מאות אנשים ומאות־מאות נשים. לנו היתה הבשורה הרעה על מיתתו הפתאומית, הידיעה, שאחד מקרובינו הלך לעולמו, איש שהשתתף בכל צרותינו בעתות הצרה שם בשבדיה, איש ששמח את שמחותינו עמנו כאשר זכינו שם פעם לשמחה.

אנו ידענו את האיש הגדול הזה, וגם ידענו את תיקו מלא האוצרות; אך האוצרות לא היו כסף וזהב, אלא התשובות, שהשיב המשיב הגדול הזה.

הרב זובר היה רב ידוע ברוסיה, (כיהן פאר באחת הקהלות הגדולות בקאבקס). אחרי המהומות ברח עם משפחתו לריגה. ומשם שלחו רבו הגדול, האדמו"ר מלובאוויטש, לשטוקהלם, ושם נהיה לרבן של החוג „עדת ישראל" ואחד משוחטי הקהלה. והאיש המורם הזה שכל משאת נפשו היתה בלמודו, ושתלמודו היה בידו, היה מוכרח לעמוד כל היום או בבית־מטבחים או באטליז, ורק בלילה שירה עמו. אותו שם כימים, להגיד את שיעוריו, לחדש את חדושיו ולהשיב לשואלים דבר.

בשטוקהלם, העיר הריקה מסופרים, ידעו רק שנים מעיר ואחד ממשפחה להעריכו כערכו. אך פתאום באה העת, „אז תפקחנה עיני עורים ואזני חרשים תפתחנה". כי כאשר באה לשבדיה, הודות להשתדלות של הרוזן ברנדוט, בסוף המלחמה ואחרי המלחמה, רבבה של פליטים ועוד יותר, ובהם נשים וצעירות, אז התחיל את מלאכתו המבורכת ביותר. הוא נעשה לאב ופטרון של העגונות למאות, הן היו דאגתו יומם ולילה, עבורן חשב ופעל ועשה, להתירן מכבלי העגון. הוא היה יושב ראש הועדה ע"י „ועד ההצלה" השבדי, שהתעסקה בגורלן המר של עזובות וגלמודות אלה. הוא היה מוכשר לתפקידו זה הודות לגדולתו בתורה. הוא חיבר קונטרסים מיוחדים על כל השאלות, שעלו על הפרק בזמן הזה; על דיני השבויות, הכוהנות, העגונות וכו'. וכל מה שכתב וחדש הביא על שלחן המלכים, הרבנים, וראשית כל הביאו לפני רבו הקדוש, האדמו"ר מלובאוויטש זצ"ל

בבר־קלין. ויראתו קדמה לחכמתו; אף עגונה אחת לא התיר הלכה ל מ ע ש ה בלי ההסכמה המפורשת של הגאון רבי יחזקאל אברמסקי שליט"א, שהיה אז הגאב"ד בלונדון.

אז הכירו והודו גם ה„רשמיים" בשטוקהלם, כי גברא רבא שכן בתוכם, והעריצו את האיש כגבורתו.

ברם לי נראה, שלא למדנותו לבדה הכשירתו לעבודת החסד זו, אלא ראשית כל לבו החסידי. הרב זובר היה חסיד חבד"י במלוא מובן המלה, לבו בכל עמקו היה קשור ב„רבי". אך טבעו היה מעט קר וקרה הסביבה מולו, ואני מניח, שסבל מאד מקרירות זו. ועתה כשראה את כל הצער ואת כל היגון ואת המרירות בלבות של מאות, ותפעם רוחו בקרבו, נשמתו החסידית בערה, ומתוך התלהבות עשה את מעשיו להציל ולפדות, להגן על העזובות ביותר. חשב במוחו החזק והרגיש בלבו — וכן נעשה למושיען של בנות עמנו.

באופן רגיל היה הוא נחבא אל הכלים; לעתים רחוקות עלה על הדוכן; אך בי"ט כסלו, היום טוב החב"די, פתח את ביתו לרווחה, הזמין את כל חרדי העיר ודרש לפניהם את התורה החבדית, שעות רצופות, ואז היה פיו מפיק מרגליות, וגם מי שלא הבין את תוכן דבריו, אך ראה את התרגשותו הפנימית, היה מתלהב אתו.

הכרתי את הרב זובר כבר מזמן שרותי בקופנהגן, תכופות הבאתי את שאלותי לפניו, וכאשר ברחנו לשבדיה בין כסא לעשור תש"ד פתחו לנו הוא ואשתו הרבנית, הצנועה והחסודה, את ביתם, והיו לנו לידידים נאמנים, לנו ולכל הפליטים. וכאשר באו הפליטים האמיתיים, אלו שלא הי' להם העורף החזק של הצירות הדנית כמונו, כאשר באו המרודים וערומים, אז הכרנו כולנו, שלב־חסיד בימינו. הוא וכל בני ביתו נעשו אוהבי וקרובי הפלטים. ושני בניו נשאו בנות שארית הפלטה, ללכת ולעלות עמהן באורח החיים, בדרך האבות.

כל ימי מגוריו בשטוקהולם התגעגע אל ה„רבי", שראוהו בפעם האחרונה באביב ת"ש, כאשר האדמו"ר נסע לארצות הברית דרך שטוקהלם.

וכאשר ראה בחורף תש"ז שמלאכתו, מלאכת ההצלה הנ"ל, נשלמה בעיקרה, וכאשר קבל את הקריאה של חבה מאת רבו, להשתתף בעבודה החנוכית של אנשי שלומו, שהתפתחה מיום ליום מאז בא האדמו"ר לארצות הברית, אז החליט, לנסוע עם אשתו ושתי בנותיו לארצות הברית.

ואחרי זמן קצר שם, מצא בבוסטון את המקום הראוי לו. ונעשה רב בבית המדרש גדול של אנשי החב"ד. שם למד ולימד, שמר ועשה וחבר את חבוריו כיד השם הטובה עליו. שם זכה לחתן לבתו הבכירה איש מאנשי

שלומו הקרובים כפי משאת נפשו הטהורה. וגם שם עסק עוד בענין הקרוב כל כך ללבו: בשבועות האחרונים קראתי בירחון „הפרדס" תשובה ארוכה ממנו בענין התרת עגונה.

ימי חייו מעידים על האיש היקר הזה:

„...כי אמלט עני משוע ויתום ולא עוזר לו,
ברכת אובד עלי תבא ולב אלמנה ארנין,
צדק לבשתי וילבשני כמעיל וצניף משפטי,
עינים הייתי לעור ורגלים לפסח אני,
אב אנכי לאביונים וריב לא ידעתי אחקרהו..."

„והיה ביום ההוא, נאום השם אלקים, והבאתי השמש בצהרים והחשכתי לארץ ביום אור. והפכתי חגיכם לאבל וכל שירכם לקינה, והעלתי על כל מתנים שק ועל כל ראש קרחה, ושמתיה כאבל יחיד ואחריתה כיום מר". פתאום נפל הארז, איך נגדע וישבר.

א"ר יוחנן: י ע ק ב אבינו לא מת... מקיש הוא לזרעו, מה זרעו בחיים אף הוא בחיים". רבינו וידידנו היקר והחביב, הרב רבי י ע ק ב ישראל זובר נקבר, אך לא מת. זרעו ב ח י י ם, זרעו יחיה לפנינו ומקיים לפנינו את תורות האב הגדול, החותן האהוב, ועל ידם חיה יחיה, וזכרו ברוך לדורי דורות.

(טבת תשי"ג)

(בעת הדפסת ה"זכרונות" מת הרב ז"ל. והנני מצרף כאן דברים אחדים על האיש המורם שהיה לנו אח בצרה. נפשו היתה קשורה בנפשנו; נפשנו קשורה בנפשו).

המית נפשי

הפסח הראשון „אחרי הגאולה"

(לשארית הפלטה בשבדיה — ניסן תש"ז)

כן עשה הלל בזמן שבית המקדש היה קיים,
היה כורך פסח מצה ומרור ואכלם ביחד...

מנהגו של הלל — כבר אלפי שנים
נעשה לגורל של אבות ובנים:
כי הפסח, הסמל של חרות,
רק עם המצה, לחם העונים,
רק עם המרור, הסמל של גרות,
מושיטים לנו הם הזידונים.
אף פעם לא היתה החרות שלמה,
תמיד פחדנו בפחד ואימה,
תמיד היינו, מזמני החרבן,
למשל בגוים, לעולה ולקרבן. — — —

אך השתא והכא — „אחרי הגאולה"
קוינו לאורם של יחידי הסגולה:
ואיה החרות אחרי כל הרצח,
אחרי שתמו חרבות לנצח?
איה האצילים הממהרים לעזר,
לעטר השארית בפרח ונזר?
איה השערים הפתוחים לרווחה,
לקבל אתכם בשמחה וברכה?
וגם ב„ארצנו" סגורים השערים,
שמעתם נחמות ופתוי דברים.
גוכם נתתם כולכם למכים,
ועתה: כולכם מצפים מחכים! — — —

אומות העולם, לו סבלו כן,
כבר כולן אבדו תקותן הן! — — —

לא כן ישראל, הבדודים, הפזורים,
להם יש תקומה: לילל שמורים:

לא יישן השומר, רועה העדר,
להם יש תקומה: מסדרים הסדר;
הסדר מקשר כל אחד עם קונו:
כן עשה הלל כשזבול על מכונו! — — —

כאלו הוא ראה הימים הבאים,
ימים חשוכים, ימים נוראים,
קבע הלל מאז ומכבר:
אוכלים הפסח רק יחד עם מר,
כי „ליהודאי בארצות גלותא
יאה ויפה רק עניותא"!

כן עשה הלל, כן לימד לדורות,
כן הדליק לנו בחשך האורות:
פסח ומצה ומרור כרוכים,
אם נאכלם יחד — — אנו ברוכים. — — —

לא יאוש בלבבות, אחות ואח,
נקוה, נזמר: ונשמחה בך.
אתא בוקר, כן נשמע ממעונים,
חזק ונתחזק בשמחה ורנה:
האבן שמאסו הבונים
היה תהיה לראש פנה. — — —

(מ„יומני השבדי")

מכתב לנערה בבית החולים

(ניסן תש"ו)

בתי, מכתבך היקר קבלתי.
בושתי, נכלמתי ונבהלתי.
כל כך חלושה את וחולה,
בדודה, גלמודה, נתונה בגולה.
עברו עליך כל סבל ויגיעה,
ונפשך — כולה חזקה ובריאה.

אינך רגילה לקבל מתנות,
ומר לך להחזיר אחרי גרנות.
כן התודית בבכי ואנחה,
והוספת עוד מילין של תודה וברכה. — — —

בתי הקטנה, שמעי דברי,
הוא יהיה לך לשמן וצרי,
ישובב את נפשך כולה טהורה —
שמעי היטב ותראי אורה:

אנו הנותנים, אנו הגברים?
ואת המקבלת? לא כן הם הדברים!

כל אלו „הנותנים": רבנים, פקידים,
ובעלי הזהב, כל אלו „הנגידים",
כל אלו „הטובים", כל אלו „הגומלים",
איש וגם אשה, כל אלו „החומלים"
כולנו חיים טובים חיינו,
כולנו אכלנו, כולנו שתינו,
שבתנו השבת ב„נשמה יתרה" —
בעת ששולחת לארץ הגזרה,
בעת שסבלת כל גזרות הקשות
ישבנו בשלוה — ודרשנו פה דרשות! — — —

אדבר גלויות: אם יש להודות,
אם יש להביא לחמי תודות,
עלינו להביא, עלינו לבד.
כי מה שעשינו, המעט מן המעט, —
וכי יש לדמותו לכל מה שעשיתן,
בעת שביד הנוגשים הייתן.
אנו נותנים — — פרורי פרורים,
ואתן נתתן — — גופים שבורים.
אנו נותנים רק כסף מאוס
ו א ת ן ה ח י י ם! וכן אם יאות
להודות, בתי, מ ו ד י ם א נ ח נ ו,
אנו „הנותנים", שהכסף שלחנו.
מודים אנחנו ברוח שבורה:
ה ת ו ד ה ל ך, המקושטת בגבורה,
ה ת ו ד ה ר ק ל ך, אחותי, בתי:
כך הוא החשבון האמיתי.
ממנו התודה, הברכה קחי,
התודה, הברכה: ח ז ק י ו ת ח י! — — —

ולו היו לי אלפי ידים,
כתבתי מכתבים בלי עצלתים,
לו אלפי רגלים, לא אחרתי,
לכל בתי חולים הלכתי, מהרתי,
לכול חולה וחולה ה א מ ת אמרתי:
„בתי הגבורה, לעמך דמית,
כמוה את במדבר היית,
כמוהו את כשה אובד תעית — — --
אך כעמך תינחמי בכפלים:
תגיעי לארצנו, ארץ החיים
מרחוק כבר נראו הרי ירושלים!"

(מ„יומני השבדי")

לבנות לידינגה

(רשום בליל סערה אדר תש"ו)

הסער סוער,
גשם זעף נתך,
ספי כל נוה
כל לב יהגה
עד כי יעבר הזעם
ידם הרוח,
סור יסור הליל.
נגערו ממרום. —
סר איש לדרש שלום.
„הפנה הליל ?
לטף ישראל ?" — —
ויעמד משתאה,
זהר שופעות,
ויבוא הקשב לשעורן,
מזיו נשמתן האור קרן,

רוחות מיללות,
זה ליל בהלות !
נעים וזעים ;
אימים, נכאים.
וימג הצל
קול הרעם,
ואתא בקר ! ונגהות
בלידינגה קן ילדות
וישאל לבו בחרדה :
השרה ותקרן שוב אורה
ויתבונן האיש בילדות
הן פניהן זורחות,
והאור אי מזה ?
מה רב ההוד, מה נאה !
זה קסם זוהי ל י ד י נ ג ה !

מלידינגה פנה הצל,
ולואי ואור יהל
אשר פצה את פיו ובלע
וישאר אך שריד לפלטה

שוב גבר היום,
את ליל האבדון,
גזעים, נצנים, העם,
לקונן — מצבת בם.

כשליל זה אט מש
לא עוד כאב אך חש
א ז י נ ש ג ב ת ו ל ך ת ה י ל ו ת,
כי על דשא ומי מנוחות

ולב בנותיך, ל י ד י נ ג ה,
ויבאו לו נחם ומרפא,
וברוכים נאותיך,
התענגו ילדותיך.

ל י ד י נ ג ה ! מה טובו משכנותיך.
בלמודיך קול תהילותיך
ושירתך — מה אדירה,
אשר נברא על פי הגבורה,

בדד לחוף ים תשכני,
עם גלי הים תרני.
על העולם ומלואו
הלל לשם קדשו.

בלידינגה שוכנות אתן
עברכן אחד אתכן,
בלידינגה הנכן קונות
ובסלם המדות

ילדות יקרות,
קרב את הלבבות.
דעת ותבונה,
דרככן עולה.

בלידינגה יחד כבודכן,
כי היא עטרת תפארתכן,
הייכן שלוים וטהורים
מבורכים מפי הורים,
אך קולם בקרבכן נשמע:
את אש הקדש אשר דעכה

ותצרנו כל בת,
על ראש כל אחת.
בנוה הכבוד,
אשר אינם עוד.
„אנא הדלק הדליקו,
זרו הלאה, הבהיקו"!

יצו הקדושים זעזע
„נעשה ונשמע"!
והי־ה אם לא תשכחנה,
ולקים מצוותיה תשמחנה,
אם שבועכן תמלאנה
וביום שבתכן תמצאנה
כשיסורים סבל תדענה
בהתעלות הנשמה

זכך את נשמתכן:
היתה תשובתכן.
את התורה הקדושה,
והיא נפשכן תשעשע —
במעשי נצח,
שלוה השקט ובטח,
ובפיכן מזמר,
אל מקור האור,

אזי קימתן בנות לידינגה
בתוככן חיה יחיה

את צו קדושי העם,
ויקודש זכרם.

על זאת ברוכה תהי' לידינגה,
ומברך כל מעשה

ברוכות כל בנותיך
במשכנותיך!

אם כי הכשרונות שונים —
השני' תשורר שירים,
אך שוה התאמצותכן
והיא תסיעכן

לאחת בינה,
בת וברכתה,
לגדילה רוחנית,
לעליה תמידית.

האורחים הבאים
מאד מתפעלים:
השפה העברית שגורה

את לידינגה בקר,
„מה רב כאן הפאר!
בפי הילדות.

אף שירתן אדירה
כך יפארוכן הבאים —
בבקרים ובערבים,

תרנן לבבות".
אנו, הנמצאים אתכן,
נבין יותר להללכן.

הן כל אחת מכן לוחמת,
המנצחת וגוברת
למען תמך בזולת,
בזאת תתהלל כל בת
אנו החיים בתוככן
באנו ללמדכן

בת חיל, גבורה,
על „האני" שלה,
נחם נפש עגומה,
ולידינגה כלה.
נודה, מתפעלים:
נמצאנו למדים!

לידינגה החוף השקט
היום את לי מקלט קולט,
ובלחמי למענך
ותש כוחי, רצוני חולף — — —
מלידינגה הילדות
ושפתותיהן דוברות,
„אל תסג ממערכה"!
עד כי מנוח ונחלה
חזק ואמץ! אל תנח ידיך
אותו התחלת עם רעיך,
ואשמע ואבין לדבר
היקרות לי מכר יקר,
ואתחזק — ומצפוני
„לא לרוח הצפוני
לצאן כזה יהיו רועים
וישוב בי כח עלומים

לפני זמן טרם ידעתיך:
„חמדת לבי" קראתיך.
עם אנשי אימים,
וארא צלמי אלקים,
צועדות לקראתי,
מחזקות את רוחי:
אל נא תעזבנו,
מצאת למעננו,
עד כי יושלם המפעל,
המשך — כחך יגדל"!"
ואחזה את הילדות,
אשר אהבתין בכל מאד,
ישא קול דברים:
יעזב צאן קדושים,
קשורים לעדי עד".
לשאת בעול כל בת.

כה תקסימיני לידינגה
ואלחמה עד כי אזכה
כשכל בת בתוככי
אף נפשי למנוחיכי

במעגל קסמיך;
במלא תנחומיך:
שלוה, מצאה מנוח —
שובי, ולך מרגוע!

(מ„יומני השבדי" — מתורגם ע"י תלמידת לידינגה המורה מלכה פיטלוביץ בני־ברק)

פרידה גנס ע"ה

שנקטפה בדמי עלומיה ח"י אלול תש"ו

„שירי נא אחת משירותיך,
מה ששמעת בבית אבותיך,
שירי במתק שפתותיך".
ופ ר י ד ה שרה,
נגינתה היקרה,
צחה וברה,
ורכה כפריחת העוף :
הנה, הנה מה טוב...
קודם ניסן, ערב ראש חדש,
זכרנו מתינו, זבחי קדש,
כבודם מעודם, והודם כזית,
וצעקה וזעקה מלאו הבית.
ופ ר י ד ה לבדה — לא נשמע הקול,
דוממה, דוממה נשאה העול,
אך כל גופה חרדה גדולה —
צורת בת עמי הנתונה בגולה,
יראתי שנפשה תצא לרגעים,
יראתי שתפול לארץ טלאים,
הבנתי : מה נורא זה
ומה נעים...

ב ת מ ו ז שבתי מנסיעתי,
וכולן מהרו לקראתי,
כולן — אך אחת חסרה לי :
ופ ר י ד ה, פרידה היכן היא ?
נחמוני, בקשו נפשי להרגיע,
אך קול בי השיב : לשוא היגיע,
אתן אומרות : ...צנים פחים...
לבי יודע את נפשי המרה,
לבי מרגיש יום עברה וצרה,
„ויפקד מושבך" בין
ה א ל ו ל בא עם שירתו :
„דודי לי ואני — אך — לו"
ודודה ירד לגנו ללקוט,
ויקח ממנו הצבי וההוד,
בשבת מתה, אות לה לברכה
היא למנוחה ואנו לאנחה .
נפלו עלינו אימה ופחד —
רק לאט מקומנו מחדש מצאנו
אך עתה נדע כולנו, כולנו :
עוד פ ר י ד ה חיה עמנו
שבת אחים... גם יחד.

(מפירות מפוזרין חלק ב')

לאוהבינו בארצות הברית

רעות שבעה נפשנו ומרור,
על נהרות בבל החדש בכינו,
סמרטוטים היינו, רק אפל ושחור,
קרוע כל לב — ועוד לא צפינו — — —
ופתע פתאם שמענו קול דרור.

שבדיה שלחה ציר נאמן, ראינו:
יום פדותנו מאפל ובור —
לא אמות כי אחיה — מלכנו אבינו,
דודנו את ידו שלח מן החור.
רוז הורינו להחיות זכינו —
עוד שבועות מעטים — ותורה אור,
נרה של מצוה, לנגדנו שוינו.

שמשה של לידינגה זרחה עלינו,
אהבה ואחוה קשרו הלבבות,
רעבה ללחמה של תורה נפשנו,
למדנו, ונתמלאו מהרה היקבות
עסיס ויין — זאת נחמת עינינו:
סעדנו, שבענו ממסורת האבות.

אדונים נכבדים — ביניכם המים.
ואף גם זאת הלא כולכם אתנו,
לולי אהבתכם בתוך שנתים,
לולי חבתכם אמונתכם — מה אנו?
מזון ומחיה וחזוק ברכים,
אותות לטובה מידכם מצאנו.
נשא לבבינו אל כפים כולנו,
נשאם אליך אדון השמים:

ברך האהובים ברכת כפלים,
ראשם הרם — ומידך קרנים
אור נוגה להם כזוהר צהרים.

שמרם, להעלותם באורח החיים
מעלה מעלה, מזוקקים שבעתים.

בנות לידינגה

(מפירות מפוזרין חלק ב')

צריכים להודות

(ניסן עד סיון תש"ז)

לזרז מזורזים הייתי שנית
אצל הריעים בארצות הברית,
ובשובי לבנותי, בנות הגולה :
וד' הטיל פתאום רוח גדולה — —
והנפש נתונה בין שכר לשבר,
חרדנו כולנו, גבירה וגבר,
מרוחות שבאו מכל עבר ועבר,

הרוחות העומדות בלילות.

ויעמד הים מזעפו — ולנמל
באנו בעזרת הטוב לנו גמל —
וצפיתי לישועה, אך טרם שבאה
יד ד' היה בי, ולשיחי לא שעה.
נפלתי למשכב לכאב ויסורים.
ויכו את גופי בחרבות הצורים,
אך חיל ורעד אברי השבורים,

מאימות העומדות בלילות

וחמלה במחלה ראה ראיתי,
ומשתי הכוסות יחדיו שתיתי,
לרחמי ד' שלא כלים זכיתי :
בנות מחננו — יומם וליל
עמדו על המשמר — ישבתי בצל
חסדן וטובן. אני אך שפל,
והן רוממוני. ואין לאל
ידי להודות מעט רק מזער.
אך לבי ובשרי מעין מתגבר

לאלו העומדות בלילות.

רק אחת : אם ברכת ההדיוט לא קלה,
ברכת הנפש הנדכה הדלה,

אז אבוא לברך : כל אחת ואחת
תזכה לטוב — כף מלא נחת,
תזכה לשמירת המתמם עם תמים,
על חסדה בבקר, חסדה בימים —
ועל אמונתה בלילות.

(מפירות מפוזרין חלק ב׳)

נעילת השערים

(ט"ו מנחם אב תש"ט בחיפה)

באה השעה של נעילת השערים,
נעילת שערה של ל י ד י נ ג ה;
בחוג של ידידים, קרובים ויקרים,
נחוג כולנו את החג הזה.
נחוג את החג; כי חג הוא לנו
היום שבחסדי השם הגיענו
למטרה שהיתה אז לנו חלום —
ומציאות היא לכולנו ה י ו ם. — —

יודע אני, שבעומק הלב
של כל אחת ואחת בוער הכאב,
כולכן מרגישות את צערי הפרידה;
ואף גם זאת: השעה היא שעת ל י ד ה,
כי אחרי יום, אחרי יומים,
תמצא כל אחת מקומה בחיים,
ותפעול ברוחה של ל י ד י נ ג ה,
הג הוא לשם, היום הזה. — —

יום של ז כ י ר ה, יום של ת ה ל ה,
יום של ת ו ד ה, יום של ת פ ל ה,
יום ח ש ב ו ן ה נ פ ש של ל י ד י נ ג ה,
לכל אלה קורא היום הזה.
ארבע שנים חפרתן הבארות,
ארבע שנים שמרתן הנרות,
ועתה היום: בנותינו הן מורות,
תפקידן בידן ללמד ולהורות! — —

ב ש ב ד י ה התחלתן בארץ נכריה,
אך תמיד ל א ר ץ ה א ב ו ת הצפיה,
זכיתן ל ע ל ו ת, ועליה הזאת
היתה לכן למופת ולאות:

לעלות יותר בטהרה וקדושה,
לשאוף יותר במדה גדושה,
לקנות מדות ומעלות נשגבות,
שיחיו בכן האמהות, האבות! — —

תודה למרום שהנחנכן עד כה,
שכל אחת ואחת לתכליתה תבוא;
תודה למורים ותודה למורות,
שחינכו אתכן והדליקו האורות;
תודה לרחוקים שעזרו ותמכו,
תודה לקרובים שבאו וסמכו;
תודה להם וברכה ושי:
לבנימין מינץ וחבריו בפא"י! — —

ותודה לכן, בנות היקרות,
הנאמנות לנו בשמחה וצרות;
זה היה הסוד, זאת היתה הברכה:
מלבד בית הספר היינו משפחה.
משפחה היינו במלא מובן המלה;
אלו, שהיו רחוקות בתחלה,
נעשו קרובות; ויחס זה
עיצב החיים של לידינגה. — —

אתמול, בסופם של כל השיעורים
למדתן דברים, שיהיו נצח שמורים
על לוח לבכן בשמירה מעולה:
הם יהיו לכן לאור ולסגולה:
„...אך שמח" לרבות בא —
שמעתן על זה את פרוש הגר"א:
ממעטין הכל, ומצות שמחה נשארת
ללילו של אחרון, רק זו לא אחרת.
ואותו פרוש: לרבות הלילות
תקיימנה תמיד, ביחידות ומקהלות:
אם השמחה של מצוה בלבכן קשורה,

תהיינה שאננות, נשי מופת וצורה;
כל רואכן יכירו, כי כח זה
הוא פרי עמלה של לידינגה. — —

אשתי ואני, בשעת הנעילה,
נברך אתכן בחרדה וגילה:
בנותינו הייתן בכל השנים,
קרובות לנו כבת וכבנים,
השמש, המגן „בין הערבים". —
כל טוב עליכן, ש ל ו ם ו ה ח י י ם:
צאינה ממנו כבנות ציון וירושלים! — —

להם לזכרון

בני העבר שכבר שכבו דמו

מים השכחה עמדו וגם קמו;

נזירי עמנו, בחירי האומה,

אבות, אמהות עלו מדומה.

בנ'תי ציונים לזכר ולקנין,

הרבה דמעות השקעתי בבנין.

שלמה יהיו שכוחים לנצח

יעקב — ישראל, קרבנות רצח.

זוהר מעשיהם ינציח חבורי —

נפשי קשורה בהם — ובצורי.

ה ת ו כ ן

עמוד

מכתבי מורנו רבי יעקב רוזנהיים 10

מבית אבי, ממולדתי ומארצי

פתח דבר 11
בית ההורים 15
החיים היהודיים בהמבורג 21
הקהלה ויחסה לארגוני הדת
הרבנים הראשים של המבורג
בתי המדרש ורבניהם; החברות
„מקור חיים"; ישיבה
בית הספר „תלמוד תורה"; בתי הספר לבנות
מוסדות הקהלה בהמבורג
בתי הכנסת הגדולים; הסינגוגנפערבאנד
חברות שונות
חברא קדישא
בעלי הבתים בהמבורג
בני המבורג בארץ נכריה
אלטונה וונזביק 47
ברלין 53
„עדת ישראל" ו„בית המדרש"
הקהלה בברלין
ה„גי-סטא-פו"
פרנקפורט ע"נ מיין 65
הלברשטט 73
משאר קהלות באשכנז 76
מפעולות ה„קרן התורה באשכנז" 90

מאחינו בשאר אירופה

וינה 97
בית יעקב בקראקא ובצ'רנוביץ 106
על גדלותם של גדולינו 112

ישיבות 116
מהיהדות הפולנית 121
בליטא, לטביה ופינלנד 127
טשכו־סלובקיה ; בודפשט 132
הולנד ובלגיה 137
המחנה הנשאר לפליטה 242
שוייץ
לונדון
סקנדינביה
סוף דבר 150

תוספת : אחרי השואה

פתח דבר 155
שיבת היהודים לדניה 157
ה„ועד ההצלה" 159
לידינגה 164
בשבדיה
בארצות הברית
בארץ ישראל
פרטים
בארצות הברית 176
סוף דבר 180

רשמי נסיעות

בלטביה 185
בוינה ובפרעשבורג 192
רבי א. א. כ"ץ ורבי ש. ד. אונגר (בנייטרה ובטירנאו) 196
מרבי שאול בראך ומסביבתו 200
בקראקא 205
בגליציה המזרחית 214
בבוקובינה 217

אישים

רבי ישראל מאיר הכהן (בעל „חפץ חיים") 223
רבי מאיר שפירא 225

האדמו"ר מצ'ורטקוב רבי ישראל פרידמן 229
רבי בער פרידמן 231
הרב ד"ר פינחס כהן 234
ד"ר נחום (נתן) בירנבוים 238
רבן חיים עוזר 242
חוט המשלש (א. ז. פרידמן, א. ג. פרידנזון, י. ל. אורלעאן) 244
רבי אליעזר סירקיס 247
רבי יעקב ישראל זובר 249

המית נפשי

הפסח הראשון אחרי הגאולה 255
מכתב לנערה בבית החולים 257
לבנות לידינגה 259
פרידה גנס ע"ה 262
לאוהבינו בארצות הברית 263
צריכים להודות 265
נעילת שערים 267
להם לזכרון 270
תוכן עניינים 273